٤٨٦

حدائق البلاغت

فارسی محشی

بفرمائش

جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز

تاجران کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

در مطبع کریمی لاہور باہتمام میر امیر بخش

طبع شد

سنہ ۱۹۲۰ء

حدائق البلاغت

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمدے کہ رخسار شاہد بیان ز آغاز پیرائی نماید۔ وستایشی کہ قامت دلفریب معشوقہ سخن را الجلل بدائع آرائید۔ متکلی را در حور است کہ مشاطہ[١] قدرتش عروس معنی بکہ را در حجلۂ فکر جلوہ ظہور بخشیدہ۔ ونقشبند حکمتش سواد لفظ را از فروغ مضمون چوں مردم چشم سرچشمۂ نور گردانیدہ۔ عالم تنزیہہ[٢] در وحدت پیرائی ذاتش حلقہ بیرون در ست وجہان تشبیہہ باوسعت آباد صفحۂ صفاتش مختصر۔ زبان نطق پرواز را ز افاضۂ نیسان مکرمتش گوہر بداماں۔ وفکر معنی طراز را از فیض بہار ہو ہتیش گل در گریباں۔ دست خیال در انداز کنگرۂ کاخ جلالش بیگانہ رسائی۔ وپائے وہم در پیمودن ساحت کمالش سرگرم آبلہ فرسائی لمؤلفہ ہر جزئی وکلی کہ بود در افواہ ۔ برہان خدا است نزد مرد آگاہ ۔ ترتیب مقدمات جسم وجان راہ در منطق ما نتیجہ باشد اللہ۔ ودرودے کہ حسن معنی را پیرایۂ قبول بخشد۔ وتحیتے کہ عروس سخن را بزیور کمال آرایش دہد سے فصحے

---

[١] مشاطہ بفتح اول وتشدید شین معجمہ زنے کہ عروس را آراید وشانہ زند وسرمہ کشد - از منتخب وکشف اللغات وخیاباں ۔ نفائس اللغات وہفت قلزم وبالضم خطا است ۱۲

[٢] یعنی قید تنزیہہ فقط در عنوان ست واز معنون خارج ۱۲ ک ۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم - سرسبزی حدائق البلاغت تجدید بہار آفرینی ست کہ چمنستان کن فکان را بہبوب نسیم الطاف خود آراستہ

وسزاوار است که آیهٔ هدایت پیرایهٔ وَمَا یَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰی چاشنی خوان فصاحت اوست ومصدوقهٔ
بلغ ما انزل الیک نمک مائدهٔ بلاغت او۔ رسولے که اشارت سر انگشت معجز نگارش قفل
دلہائے بستہ را کلید بست۔ وہادئی که فروغ جمال ہمیشہ الش گم کردہ راہان ظلمت
جاہلیت را صباح عیدی۔ ذاتش نتیجہ ترتیب مقدمات ملک وملکوت ست۔ و
ظہورش واسطہ التیام ناسوت[1] ولاہوت لمؤلفہ شاہی که ازو یافت دو عالم تزئین۔
شد نور نبوتش چراغ رہ دین۔ دوران خاتم بود نگینش احمد۔ اللہ بود بران نگین نقش
مبین۔ وصلواتے که شمیم روح افزائش مشام جان ارباب ایمان را معطر سازد
وسلامے که طیب عنبر آگینش دماغ ہوش صاحبدلان را معنبر نماید۔ ہدیہ خلفائے
بحق وجانشینان باستحقاق او که بروج سپہر ہدایت وحروف کلمہ شہادت اند خصوصًا
آن سر دفتر اوصیا که کریمۂ۔ اَلْیَوْمَ اَکْمَلْتُ لَکُمْ دِیْنَکُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِیْ۔ شاہد عدل و
کمال وتمامی اوست۔ ومبوولے خبر متواتر مَنْ کُنْتُ مَوْلَاہُ فَهٰذَا عَلِیٌّ مَوْلَاہُ ناصیۂ
خلائق رہین داغ غلامی او لمؤلفہ در ملک وجود پادشاہت علی جان وتن وعقل
را پناہ است علی۔ چشم ہمہ کائنات ختم رسل ست۔ در مردم آن چشم نگاہ است
علی۔ اما بعد بر ضمیر صفا تخمیر ہوشمندان خبیر مبرہن[2] ست که فن شعر از نفائس
فنون ولطائف علوم ست ودر ہر حیز وزمانی پیرایهٔ افتخار حکمائے نامدار وسرمایه مباہات
فضلائے عالی مقدار بودہ وپیوستہ فضلائے بلاغت آئین وبلغائے فصاحت آفرین
بوسیلہ این فن شریف وپیشهٔ لطیف زینت بخش وسادهٔ عزت واقبال وصدر آرائے
ایوان حشمت واجلال بودہ اند۔ وہر بے کمال یارائے آن نہ داشت که بمجرد موزونی

---

[1] قولہ ناسوت آہ چون عالم ناسوت بالواث حدوث ملوث وذات او سبحانہ تعالیٰ در کمال تنزیہ لہذا حضرت کریم جل شانہ حبیب خود را که جامع زیب این ہر دو صفت ست واسطہ ارتباط فیما بین ساختہ الخ ۱۲ [2] مبرہن بضم میم وفتح با وسکون را وہملہ برہان آوردہ شدہ وبسکون با وفتح با چنانکہ شہرت دارد خطا ست چہ صیغہ اسم مفعول ست از باب باعی مجرد که برزن شکیر آید عرفی گوید ے یک عذر باکسے بغلط کو بیان کنم۔

[3] که این مختصر حاشیہ ایست بر بعض مواضع الکتاب کامل الصناعۃ اعنی حدائق البلاغت تالیف لطیف ہمہ دان بے نظیر میر شمس الدین ...

طبع قدم در عرصہ شعر و شاعری گذارد و رقم تصدی این امر خطیر را بر ناصیہ حال خود نگارد و دریں عصر کہ از علم و حکمت نامی و از فضل و ہنر نشانی بر جا نماندہ جمعے کہ از زشت و زیبا فرق نمی کنند و لعل از خارا باز نمی دانند بمحض تالیف الفاظ بروزنے کہ دست فکرت شاں از دامن میزانش کوتاہ است علم دعوے این فن بر می افرازند و کلاہ نخوت و غرور بر آسمان می اندازند۔ شبہہ[۱] بیمقدار خود را ہمسلک گوہر شاہوار مے شمارند و سفال ریزہ بیقدر خویشتن را در برابر لعل آبدار بجلوہ مے آرند۔ سخن بشومی این سیہ دروناں از سواد لفظ بخاک سیاہ یکساں ست۔ و معنی را بہ بیدادی این انصاف دشمنان از بیاض بیز السطور چاک در گریباں لمؤلفہ جاہل آنجا کہ نکتہ گیر بود۔ شعر را قیمت شعیر بود۔ رسم سخندانی از عالم برافتادہ و بنیاد نکتہ رانی از پا در آمدہ لمؤلفہ زانسان امروز آنچہ پیدا ست۔ فضلش رفتہ است و جنس برخاست۔ راقم حروف شمس الدین فقیر کہ تمنائے ظل ہمائے سعادت افزائے معنی عمر دریں فن استخوان شکستہ و در زاویہ خمول منتظر لطیفہ غیبی نشستہ۔ غیر از سخن ہمدمی و بجز کتاب انیسی ندارد فوائدے کہ دریں مدت از فیض صحبت این دو انیس ہمدم اندوختہ قبل ازیں متفرق بزبان قلم دادہ مجملی از علم بیان و بدیع و عروض نگاشتہ کلک سخن طراز گردیدہ و چوں از دیر باز مکنون خاطر بود کہ اگر فرصت وقت دست دہد و توفیق مساعدت نماید مجموع فنونے کہ در شعر و شاعری ازاں گزیر نمی باشد در یک کتاب سمت اندراج یابد تا طالبان فضل و ہنر را واسطہ ترقی و تکمیل باشد و مدعیان بے سرمایہ را موجب تنبیہ و آگاہی گردد دریں ایام کہ ہجوم ہموم و انبوہ اندوہ بر دل شکستہ استیلا یافتہ چارہ جز این ندیدم کہ در

۱ شبہہ تحتین و ملمے مختفی دانہلے آبگینہ کہ ہندی پوت نامند ا مولوی محمد ظہیر احسن شوق نیموی عظیم آبادی ۱۲

حاشیہ صفحہ نمبر ۲ * فقیر بوقت ہنگام درس بعض تلامذہ بحیز تحریر در آوردم و بہ نہر الافاضۃ الحدائق البلاغت موسوم کردم و مسئل العزیز الوہاب ان یجعلہ مقبولا بین اولی الالباب ۱۲

حصارِ سخن گریزم در کنگرهٔ قصرِ معنی در آویزم باشد که دستِ حزن و ملال از دامنِ دل
کوتاه گردد و زهرِ جان گزائے غصّهٔ روزگار را این تریاقِ کبیر چاره سازی نماید چوں صورت
این معنی در آئینهٔ خاطر مرتسم گردید باتمامِ این امرِ جلیل القدر کمرِ اہتمام بربستم و بتوفیق
باری عزّ اسمه باندک فرصتے مرکوزِ ضمیر را در نیکوترین صورتے جلوهٔ ظہور بخشیدم باشد
که حرفے ازاں مرغوبِ صاحبدلے افتد و مولف را در حالتِ ذوق بدعائے خیر یاد آور شود
و این کتاب چوں مشتمل بر فنونِ بلاغت ست به حدائق البلاغة موسوم گردید و مبتنی
بر پنج حدیقه و خاتمه شد حدیقهٔ اوّل در علمِ بیان حدیقهٔ دوم در علمِ بدیع حدیقهٔ سوم
در علمِ عروض حدیقهٔ چہارم در علمِ قوافی حدیقهٔ پنجم در فنِ معما خاتمه در
سرقاتِ شعریه و ما یتعلق بہا و پوشیده نماند که معمّا اگرچه قسمے از صنایعِ لفظی ست
و داخلِ فنِ بدیع ست اما چوں حصولِ اسم ازو بانواعِ اشارات و اصنافِ دلالات
صورت می پذیرد و قواعد و قوانینِ اعمالِ آں شعب و فروعِ متکثره دارد برأسه
فنی شده و تحصیلِ علومِ مذکوره طلابِ صناعتِ شعر را از واجبات ست حالا وقت
آں ست که خوض در مطلب نمائیم و نقابِ خفا از روئے مقصود برکُشائیم والتوفیق
من الله العلی الاعلی و هو حسبی و نعم الوکیل الحدیقة الاولی فی علم البیان علمِ بیان
عبارت از اصول و قواعدے چند ست که چوں آں را مستحضر دارند یک معنی را بچند طریق
ایراد میتواں نمود بنحوے که بعضے ازاں طرق در دلالت واضح و بعضے اوضح باشد و دلالت
بر سه گونه است اوّل وضعی و آں دلالت کردنِ لفظ ست بر تمام معنی موضوع له مثل دلالت
انسان بر حیوانِ ناطق دوم تضمنی و آں دلالتِ لفظ ست بجزوِ موضوع له مثل دلالتِ انسان بر
حیوان تنہا سوم التزامی و آں دلالتِ لفظ ست بر معنی که خارج از حقیقتِ موضوع له و لازم او بود
چنانچه دلالتِ مطابقه و اخیرین را دلالتِ عقلیه نیز گویند و ظاہر ست که ایرادِ یک معنی بچند طریقه بنحوے که

۵ کنگره بضمِ اوّل و ثالث آنچه بر دیوارِ حصار و غیره سازند از کشف اللغات و برہان قاطع و ہفت قلزم و غیره و بالفتح چنانچه شہرت دارد درست نیست ۱۲ افاحة الاغلاط

بدلالت وضعی صورت نمی تواند بست زیراکه دلالت الفاظ بر معانی در ولادت وضعی بیک
وتیره است و بر سبیل اتم وانقص نیست مثلاً لفظ اسد ولیث وغضنفر وحارث که موضوع
ست برای شیر نمی تواند بود که دلالت بعضے ازیں الفاظ بر شیر واضح تر از بعض دیگر باشد
اما بدلالت تضمن والتزام این معنی صورت پذیر می تواند شد زیراکه ممکن ست که یک
لزوم را چند لوازم باشد که بعضے ازان بسبب قلت وسائط قریب باو باشد وبعضے ازان بسبب
کثرت وسائط بعید واین قرب وبعد موجب وضوح وخفاے او گردد مثلاً طویل النجاد گر
دراز قد را بگوئی وهمچنین مهمان دوست را کثیر الرماد خوانی در مثال اوّل میان لازم وملزوم
واسطه نیست ودر مثال دوم وسائط ست چه کثرت رماد لازم کثرت هیمه سوختن ست
وآن لازم کثرت طبخ وآن لازم کثرت مهمانی وآن لازم مهمان دوست بودن وهمچنین
ممکن ست که یک لازم را چند ملزوم باشد مثل سفیدی در برف وعاج وشیر ومانند آن
وایضاً[۱] ممکن ست که یک چیز را چند جزو باشد وچند جزو جزو باشد[۲] پس دلالت جزو بر آن چیز
واضح تر از دلالت جزو جزوش خواهد بود چنانچه دلالت[۳] حیوان بر جسم واضح تر ست از دلالت
انسان بر وازینجا ظاهر مے شود که مرجع علم بیان اعتبار نمودن ملازمات در معانی ست

---

[۱] قوله وایضاً ممکن ست الخ اگرچه ممکن ست لیکن این مقام تعلقی ندارد چنانچه از حاشیه قول آینده صورت وضوح خواهد گرفت
درین مقام چنین تحریر کردن ست که ایضاً ممکن ست که یک شی جزو چیزے باشد وجزو جزو چیز دیگر پس دلالت چیز اول بران شی واضح
تر خواهد بود از دلالت چیزے دیگر بر آن شی مثلاً جسم که جزو حیوان وجزو جزو انسان ست پس دلالت حیوان بر جسم واضح تر ست از دلالت
انسان بر و ۱۲ [۲] قوله پس دلالت جزو الخ دلالت جزو من حیث الجزئیة بر کل من حیث الکلیة نه من قبیل دلالت تضمنی
ست نه التزامی پس این تفریع محض بے حاصل ست علاوه برین جزو از دو حال خالی نبود مساوی خواهد بود یا عام صورت اول ازین عبارت مستفاد نیست
واز صورت ثانی دلالت محال ست ۱۲ [۳] این مثال درست ست لیکن از قاعده نادرست مطابقت نمی کند کما لا یخفی عن من له ادنی درایة ۱۲

۱۲ قوله چنانچه دلالت حیوان بر جسم الخ اقول از عبارت مثل له که همین طور در اکثر نسخ مطبوعه وقلمی ست دلالت جزو بر کل واز مثال دلالت کل
بر جزو مستفاد می شود برین تقدیر عدم تطبیق میان ممثل له ومثال دو رو اعتراضات دیگر هم ظاهر لکن در اصل در بعض نسخ قلمی عبارت
کتاب بادنی تغیر اینچنین یافته شد که ایضاً ممکن ست که یک چیز را چند جزو باشد وچند جزو جزو باشد پس دلالت آن چیز بر جزو واضح
تر از دلالت آن جزو جزوش خواهد بود انتهی پس برین تقدیر مطابقت در میان ممثل له ومثال ودفع اعتراضات
پیداست ۱۲ جناب شوق نیموی عفا الله عنه اللهم اغفر لکاتبه ولمن سعی فیه
ولاستاذه ولوالدیه رب ارحمهما کما ربیانی صغیرا ۱۲

پوشیده نماند که لزوم از دو طرف می باشد مثل لزومی که در امام و مقتدی ست یا از یک طرف
مانند لزومی که در علم و حیات و در حرارت و اسد ہست و لفظی که لازم معنی او را اراده نمایند
اگر قرینه بر عدم اراده معنی موضوع له قائم باشد آن لفظ را مجاز خوانند و اگر ارادهٔ معنی
موضوع له نیز جائز باشد کنایه نامند نسبت مجاز با کنایه نسبت مفرد ست با مرکب زیرا که
در مجاز ارادهٔ لازم با عدم اراده ملزوم مشروط ست و در کنایه جواز ارادهٔ هر دو معتبر
پس مجاز بمنزله جزو ست و کنایه بمثابه کل و ذکر جزو باید که مقدم باشد بر ذکر کل و در مجاز
باید که میان معنی حقیقی و معنی مجازی علاقه باشد پس اگر علاقه تشبیه ست آنرا استعاره
گویند و اگر سوای تشبیه چیزی دیگر ست مجاز مرسل نامند و ازینجا معلوم شد که مدار علم
بیان بر چهار اصل ست تشبیه و استعاره و مجاز مرسل و کنایه و ما هر اصلی را در شجره و انهایم
شجره اولی در بیان تشبیه بدانکه تشبیه در لغت دلالت ست بر مشارکت دو چیز در یک
معنی و آن دو چیز را مشبه و مشبه به گویند و آن معنی مشترک را وجه شبه نامند و ناگزیر ست
که در مشبه و مشبه به از وجهی اشتراک باشد و از وجه دیگر افتراق مثل آنکه در حقیقت مختلف
باشند و در صفت مشترک یا بالعکس و اگر افتراق در هر دو هیچ وجه یافته نشود تعدد بر خیزد
و تشبیه باطل شود و ایضاً تشبیه را گزیر نیست از غرض چه متکلم را حاجت به تشبیه نے
افتد مگر از برای غرضی و هم چنین حال تشبیه در قرب و بعد و در قبول متفاوت می باشد
و ناچار ست تشبیه را از ادات و درین مقام حاجت می افتد به بیان چند چیز اول بیان مشبه
و مشبه به دوم بیان وجه شبه سوم ذکر غرض تشبیه چهارم شرح اقسام تشبیه پنجم
بیان ادات تشبیه هر یک ازین پنج در فرعی شرح داده شود

فرع اول

ذکر بیان دو طرف تشبیه که آنرا مشبه و مشبه به خوانند باید دانست که مشبه و مشبه به یا مدرک
بیکے از حواس خمسهٔ ظاهری میشود یا مدرک بعقل اما آنچه مدرک بحواس ست از مبصرات
چنانچه درین بیت حکیم اسدی طوسی بیت عذاری چو گل خاطر افروز دید ٭

فرخنده چوں صبح نوروز وید + واز مسموعات چنانچه دریں بیت حکیم خاقانی شروانی

بیت گاه چوخال عاشقاں صبح کند تلونے — گه چو حلی دلبراں مرغ کند نواگری

مقصود دریںجا تشبیه آوازِ مرغ ست بآوازِ خلخال دلبراں واز مشمومات چنانچه دریں بیت

وله زاں مے گلگوں که بید سوخته پرورد — بوئے گل مشک بید خام برآمد +

واز مذوقات چنانچه دریں بیت **لمولفه** شرابے داشت ساقی دوش درجام -

کز بوے لذت تسنیم ازو کام - واز ملموسات چنانچه دریں بیت - **خاقانی** بر چوں

پرند[1] لیک ولش گونه پلاس - من برپلاس صبر کنم از پرنداو + اما دریں بیت **حکیم**

مختاری آثار آفتاب شده جرعه قدح - منقار عندلیب[2] شده زخمهٔ رباب + اگر منقار

رامشبه وزخمه رامشبه به اعتبار نمائیم از قسم مبصرات ست واگر آواز منقار رامشبه و آواز زخمه

رامشبه به اعتبار کنیم از قبیل مسموعات می شود ونوعے دیگر از حسیات ست که خیال آں را

فراهم می آرد ودر خارج وجود ندارد وچوں مدرکات خیال از محسوسات بیروں نیست

ایں قسم را از انواع تشبیه حسی شمرده اند چنانچه دریں بیت **ع** وَکَانَ مُحْمَرَّ الشَّقِیقِ

اِذَا تَصَوَّبَ[3] وَتَصَعَّدَ[4] - اَعْلَامُ یَاقُوتٍ نُشِرْنَ عَلٰی رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدٍ + ترجمه اش اینست

که شقائق سرخ دشتی که از تحریک باد میل بپائیں می کند وبالا میرود گویا علم هائے یاقوت

ست که بر نیزه هائے زمرد پهن کرده شده پوشیده نماند که علم یاقوت ونیزهٔ زمرد

اگرچه در خارج وجود ندارد اما اجزائے آں که یاقوت وزمرد وعلم ورماح باشد از محسوسات

بصریست ودر فارسی ایں بیت **حکیم عنصری** صبح رابنگر پس پروین بداں ماند درست

کز پس سیمیں تدروے بسدین عنقاستی + سیمین تدرو وبسدین

---

(۱) پرند بافته ابریشمی وحریر ساده پرنیاں منقش ۱۲ ب (۲) عندلیب بالفتح بلبل از منتخب ونتائج اللغات و مؤید الفضلا وسانیکه بالکسر خوانند غلط کنند ونیز بیائے فارسی نوشتن وخواندن خطاست چه ایں لفظ عربی ست و درعربی بائے عجمی نادره ۱۲ از لحنه الاغلاط ۱۲ (۳) تصوب فروه آمدن از بالا به نشیب ۱۲ منتخب ۱۲ (۴) تصعد بالارفتن ۱۲

عنقا از عالم اعلام یاقوت ست که مذکور شد و این بیت انوری ساغرش پر باده رنگین
چنان آید بچشم * کز میان آب روشن بر فروزی آذرے * آتش میان آب افروختن
خیال محض ست و در خارج امکان وجود ندارد و ازین قبیل ست این بیت فقیر
ے[1] بود گلبن که دارد غنچه پر بار - زمرد بال مرغے لعل منقار * اما مشبه و مشبه به عقلی آن
ست که مدرک بعقل شود نه بحس مثل تشبیه علم بحیات و چنانچه درین بیت ازرقی ذکای
طبع تو گوئی که لوح محفوظ ست - که ذره نبود جائز اندر و نسیان * و درین بیت حکیم سنائی
مردگی جهل و زندگی دینست * هرچه گفتند مغز آن اینست * در شعر اول ذکا مشبه و لوح محفوظ
مشبه به واقع شده و در شعر ثانی مردگی و زندگی مشبه به و جهل و دین مشبه آمده و اینها همه مدرک
بعقل میشود نه بحس و آنچه ادراک آن تعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و جوع و شبع
و نظائر آن از قسم عقلی میشمارند چنانچه درین بیت فقیر الم عشق لذت دگر ست - رنج
عشاق راحت دگر ست * و آنچه را وهم صورت می دهد نیز از نوع عقلی حساب می کنند
و فرق در وهمی و خیالی آن ست که خیال آنچه از حس مشترک[2] اقتباس می نماید قوت متخیله آن را
ترکیب می دهد مثل علم یاقوت و عنقای بُسّدین که در ابیات صدر مذکور شد و وهم از حس مشترک
اقتباس نمی کند بل از پیش خود اختراع صوری نماید و متخیله آن را ترکیب مے بخشد مثل تصور[3]
انسانی که دو سر داشته باشد یا تصور غول بصورت سبع و اختراع دندان از برائے او چنانچه
سبع را می باشد و ازین قبیل ست این شعر امرء القیس ے اتقتلنی

---

[1] ای پرش از زمرد ست و منقارش از لعل ازینکه پرش سبز و منقارش سرخ باشد فافهم ۱۲ اک [2] حس مشترک قوتی ست
که آن قبول مے کند جمیع صور محسوسات را که مرتسم و منقوش در حواس خمسهٔ ظاهره پس حس مشترک بمنزلهٔ حوض ست و پنج حواس
ظاهری مثال پنج نهر که آب بحوض میرسانند و محل آن در جوف بطن اول دماغ ست ۱۲ غیاث [3] قوله مثل تصور انسانی الخ این
مثل از مخترعات مصنف ست و همین حال دارد بیت حکیم مختاری که آینده می آید در مطول و غیره چنین مثال نیست فظاهر ست
که تصور انسان که دو سر داشته باشد بعینه مثل علم یاقوت و رماح زمرد ست که در تشبیه خیالی گذشت و تصور غول و اختراع
دندان از برائے آن کار خیال نیست بلکه تعلق بوهم دارد پس آنچه نزد مصنف حق ست بعینه بیان علامه تفتازانی ست اعتراض
را در آن دخلی نیست منشای اعتراض همین مثل آورده مصنف اند لهذا بیان کرده علامه رحمه الله فافهم و تفکر ۱۲

والمشرفی مضاجعی ومسنونة زرق کانیاب اغوال ۔ ترجمه اش این ست که آیا مرا میکشد رقیب
وحال آنکه شمشیری که منسوب بمشارف[1] یمن ست هم بستر ست با من و سنانهای کبود یعنی فولادی
که مانند دندانهای غول ست و در فارسی این بیت حکیم مختاری در ملک خنجر ملک دنیم[2] چرخ
او، بحر نیست پر جواهر وجوی نیست پر شهاب[3] ۔ پوشیده نماند که علامه تفتازانی در مطول فرق
میان تشبیه وهمی وخیالی بنحوی که مذکور شد بیان نموده اما در بادی النظر فرقی درین
هر دو قسم پیدا نمی شود زیرا که تصور انسانی که ده سر یا ده بال داشته باشد
وتصور غول متشکل بسبع واختراع دندان برای او بعینه مثل علم یاقوت و رماح زمرد و
وامثال آنست که در تشبیه خیالی گذشت و اجزای این هر دو قسم از محسوسات است که
خیال بواسطه حس مشترک آنرا اقتباس نموده و متخیله ترکیب داده اما حق واقع این ست که
وهم چیزهای نادیده را کسوت صورت می پوشاند و لهذا گویند که وهم خلاق ست و خیال
آنچه از حس مشترک اقتباس نموده همان را دارد و بس و وهم بر چیزهای غائب حاکم ست بخلاف
خیال که آن از مدرکات حسی متجاوز نمی نماید و تصور نمودن غول یا ملک و مانند آن کار وهم ست
وخیال از امثال این تصورات عاجز و این ست فرق در وهمی وخیالی پس ازین قرار بیت حکیم مختاری
که در مثال مذکور شد باید که از قسم تشبیه خیالی باشد و مثال تشبیه وهمی این بیت فقیر بروی
گل نه شبنم ساخته جا ۔ گسسته چرخ تسبیح ملک را ۔ تسبیح ملک از عالم انیاب اغوال ست
که در شعر امرء القیس گذشت فتامل ۔ و میتواند بود که یکی از دو طرف تشبیه حسی باشد و یکی
عقلی مانند تشبیه عدل بالمیزان و تشبیه عطر بالخلق کریم و ازین قبیل ست این ابیات خاقانی

عمر پلیست رخنه سر حادثه سیل اجل شکن ۔ کوش که تا رسیده سیل از پل رخنه بگذری

---

[1] جمع مشرف که بمعنی جای بلند ست و در منتخب اللغات ایضاً نوشته که مشارف الشام دهی ست چند روز مین عرب نزدیک بشام که شمشیر مشرفی منسوب ست بدان الخ [2] نیم چرخ نوعی از کمان ست که تیر بسیار دارد ۱۲ ازب [3] شهاب بالکسر نام کوکبی که بسان شعله بر فلک میدود واز مؤید الفضلاء وغیره واین معنی بالفتح خطا ست ۱۲ از رجیة الاغلاط

حکیم عنصری شورست چو دریا بمثل ظاهر تنزیل ٭ تاویل چو لولوست سوئے مردم دانا **ابوالفرج**
رونی روئے چوں حاصل نکوکاران ٭ زلف چوں نامۂ گنهگاران ٭ **ازرقی**
یکے برگ ترف در صحن بستان ٭ چو جان خردمند و طبع سخنور ٭ و در دو بیت اوّل مشبہ
عقلی و مشبہ بہ حسّی آمده و در دو بیت اخیر بالعکس و حاصل ایں مبحث آنست کہ مشبہ و مشبہ بہ
در تشبیہ بر چہار گونہ مے آید یکے آنکہ ہر دو حسّی باشند دویم آنکہ ہر دو عقلی باشند سوم
آنکہ مشبہ حسّی و مشبہ بہ عقلی باشد و چہارم عکس سوم **فرع دوم** در بیان وجہ شبہ[ا] و آن
عبارت از معنے ست کہ مشبہ و مشبہ بہ دران اشتراک داشتہ باشند باید دانست کہ مشبہ و مشبہ
بہ یا در حقیقت اشتراک در صفت افتراک دارند مانند دو جسم کہ یکے سیاه و یکے سفید باشد
یا بالعکس مانند دو طویل کہ یکے خط و یکے جسم باشد و صفت یا ہستند بحس ست مثل کیفیات
جسمانی از قبیل الوان و اشکال و مقادیر و حرکات و اصوات و طعوم و روائح و خشونت و
ملاست و صلابت و لینت و ثقل و خفت و حرارت و برودت و رطوبت و یبوست و
نظائر آن کہ ادراکش بحواس خمسۂ ظاہری تعلق دارد یا ہستند بعقل ست مانند کیفیات نفسانی
از قبیل ذکا و معرفت و قدرت و کرم و شجاعت و حلم و غضب و اشباه آں کہ مدرک
بعقل میشود و یا صفت اعتباری و اضافی ست مثل اتصاف چیزے باینکہ وجود شئی یا عدمش
مطلوب ست یا اینکہ مطموع فیہ است یا دور از طمع است یا اتصاف بچیزے کہ محض
تصوری و وہمی باشد مثل انیاب اغوال کہ در شعر امرء القیس مذکور شد و ایضا مرجع صفت یک
چیز ست یا چند چیز و ہمچنیں حقائق یا بسیط اند یا مرکب از اجزای مختلف پس وجہ شبہ متنوع میگردد
بحسب ایں انواع کہ مذکور کردیم و چو ایں معنی را دریافتی بدانکہ وجہ شبہ یا واحد ست یا متعدد

[ا] قولہ وجہ شبہ و آن عبارت معنی ست الخ ایں تعریف مانع نیست بر امور عامہ کہ قابلیت وجہ شبہ شدن ندارند صادق
مے آید پس چنیں باید گفت وجہ شبہ عبارت از معنے ست کہ مشبہ و مشبہ بہ دران خصوصیت دارند و شرکت آں ہر دو دران
معنے مقصود باشد ۱۲

ومتعدد یا در حکم واحدست بسبب[1] آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته یا در حکم واحد نیست اما وجه شبه واحد یا حسی ست یا عقلی و در حسی لازم ست که مشبه و مشبه به نیز حسی باشند زیرا که وجه شبه امریست ماخوذ از مشبه و مشبه به و ماخوذ از عقلی غیر عقلی نخواهد بود اما در وجه شبه عقلی لازم نیست که مشبه و مشبه به نیز عقلی باشند بجهت آنکه عقل ادراک محسوسات میتواند کرد و حس از ادراک معقولات عاجز ست و ازینجاست که علمای فن بلاغت گفته اند اَلتَّشْبِیْهُ بِالْوَجْهِ الْعَقْلِی اَعَمُّ مِنَ التَّشْبِیْهِ بِالْوَجْهِ الْحِسِّی اما وجه شبه واحد حسی مثل حمرت در تشبیه رخسار بگل و خفای آواز در تشبیه صورت ضعیف بهمس و بوی خوش در تشبیه زلف بعنبر و حلاوت در تشبیه آب بشراب ولینت در تشبیه جلد با حریر و امثال این اقسام در بحث مشبه و مشبه به گذشت و اما وجه شبه واحد عقلی مثل جرأت در تشبیه شجاع با اسد و زنده ساختن در تشبیه علم به حیات و هدایت در تشبیه علم بنور و استطابت نفس در تشبیه عطر بخلق کریم و اما وجه شبه متعدد که در حکم واحد باشد و آنرا وجه شبه مرکب نیز گویند عبارت ست از هیأتی معین مرکب از چند چیز و این نیز یا حسی میباشد یا عقلی و حسی بر چند قسم می آید یکی آنکه مشبه و مشبه به مفرد باشند و وجه شبه مرکب حسی باشد مثل تشبیه اخگر بچشم خروس در استدارت و حمرت و مقدار مخصوص و چنانچه درین بیت ابوالفرج

باره در زیر زان چو هیکل چرخ * چتر افراز سر چو خرمن ماه *

وجه شبه در تشبیه اسپ باسمان عظمت جسامت و سرعت سیر ست و در تشبیه چتر به هالهٔ ماه تدویر و درخشندگی ست و اینها همه از محسوسات ست دوم آنکه هر سه مرکب حسی باشند چنانچه درین بیت که در صفت رزم گفته بشار

کَاَنَّ مُثَارَ[2] النَّقْعِ فَوْقَ رُؤُسِنَا * وَاَسْیَافَنَا لَیْلٌ تَهَاوٰی کَوَاکِبُهٗ

۱؎ قوله بسبب آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته الخ این ست مذهب سکاکی که متعدد بحکم واحد را دو قسم کرده مرکب حقیقی مرکب اعتباری حالانکه نزد اکثرین از علمای فن بلاغت ترکیب حقیقت را در مرکب بودن مشبه و مشبه به و وجه شبه دخلی نیست ورنه بجز بسائط هیچ از هر سه مفرد نخواهد شد و در تشبیه رخسار بگل هر سه را مفرد حسی گفتن باطل خواهد گردید پس درین مقام چنین باید گفت وجه شبه واحد ست یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد ست بسبب آنکه عقل از اجتماع چند امور یک هیئت انتزاع کرده یا در حکم واحد نیست ۱۲

۲؎ مثار بسر در افتادن ۱۲

ترجمه اش این ست که گویا آثار غبار و گرد بالاے سرہاے ما و شمشیرہاے ما که دران غبار میدرخشد
مانند شبی ست که شهاب پی در پی دران ساقط میشود مراد شاعر درینجا تشبیه غبار و برق شمشیری
که درو میدرخشد باشبی ست که شهاب متواتر دران ساقط مے شود و این مجموع یک ہیات ست
نه اینکه غبار را بشب و شمشیر را باشهاب جدا تشبیه کرده باشد و وجه شبه درین ہیات ست
کہ از حرکت اجرام روشن مستطیل متفرق در جوانب چیزے سیاه حاصل آمده وازین قبیل ست
این بیت **خاقانی** ابراز ہوا بر گل چکان مانند زنگی دایگان ٭ در کام رومی بچگان پستان
نور اندا ختہ ٭ مقصود درینجا تشبیه مجموع چکیدن باران از ابر سیاه بر گل ست بزنگی دایه
که رومی بچه را شیر میدهد نه اینکه گل را برومی بچه و ابر را بزنگی دایه و باران را به شیر جدا گانه
تشبیه کرده باشد و وجه شبه درینجا ہیاتی ست که احاطت چیزے سیاه بر چیزے سرخ
و ترشح چیزے سفید ازان سیاه بر سرخ حاصل آمده وازین قبیل ست این ابیات **خاقانی**
بیت بربطے چون دایگانِ طفل نالان در بغل ٭ طفل را از خواب دست دایگان انگیختہ ٭ **وله**
کوئی شررے که جست زانگشت ٭ زنگی بہوا سنان برافگند ٭ و **سلمان ساوجی** خیال سبز
وجوئے روان بدان ماند ٭ که خضر برسر آب افگند مصلے را ٭ و **امیر معزی بیت** گفتم که چیست خون
عدم بر حسامِ او ٭ گفتا که بر بنفشه پراگنده ارغوان ٭ و **شیخ نظامی** در غسل کردن شیرین گوید
بیت چو بر فرق آب مے انداخت از دست ٭ فلک بر ماه مروارید مے بست ٭ و
انوری بیت در آبِ دیده همے کشت زلف مشکینش ٭ چو شاخ سنبل سیراب در می احمر ٭
و **حکیم ازرقی بیت** رخِ او لاله ستان بود و سرِ زلفکِ او ٭ زنگیان راست[1] ستان
خفته بران لاله ستان ٭ و مرکب بودن مشبه و مشبه به و وجه شبه درین ابیات بر متامل
ظاهر ست **سوم** آنکه مشبه مفرد حسّی و مشبه به و وجه شبه مرکب حسّی باشند کقوله والشمس
کالمرآة فی کفِّ الاشل ٭ آفتاب را تشبیه داده بآئینه که در دست شل باشد و وجه شبه

[1] ستان بر پشت خوابیده ۱۲ ب

درینجا هیأتیست که از استدارت و اشراق و حرکت سریع منفصل حاصل آمده و ازین قبیل ست این
بیت خاقانی که در خطاب آفتاب گفته بیت ای نعل‌بندان اشقر تو نیزه بکف برهنه پیکر ؛ واین بیت
عبد الواسع جبلی بیت زلفین تو قیر نیست بر انگیخته از عاج ؛ رخسار تو شیرست بر آمیخته با مُل
مقصود درینجا تشبیه رخسارست با شیرے که در شراب آمیخته باشد . و وجه شبه امتزاج سرخی با
سفیدی چهارم آنکه مشبه به مفرد و مشبه و وجه شبه مرکب باشد چنانچه درین بیت خاقانی بیت چون
ریم آهن بزخم آهن ؛ صد چشمه کنند چشم دشمن ؛ پوشیده نماند که مشبه درینجا صد چشمه نمودن چشم
دشمن بزخم سنان ست و مشبه به ریم آهن و اوّل مرکب و ثانی مفردست و وجه شبه هیأتی ست
که بشکل زنبورخانه باشد و این نیز مرکب ست اما وجه شبه مرکب عقلی چنانچه درین بیت انوری بیت
در جهانی و از جهان بیشی ؛ همچو معنی که در بیان باشد ؛ و وجه شبه درینجا راجح بودن محاط بر محیط ست
و درین دو بیت خاقانی نظم ای شده بر دست تو حلّه دل شاخ شاخ ؛ هم تو مطرّا کنان پوشش
ارکان او ؛ یوسفی آورده در تن زندان و پس ؛ قفل زر افگنده بر در زندان او ؛ و وجه شبه درینجا
ذلیل و خوار داشتن چیز خوب و عزیز داشتن چیز ردیست و مقصود از مجموع یک هیأت ست فقد بر
بدانکه هرگاه وجه شبه هیأتی باشد مرکب از چند چیز اعم ازینکه اجزای آن حسّی باشند یا عقلی اگر بعضے
ازان اجزا را اخذ کنند و بعضے دیگر را ترک نمایند در تشبیه غلط واقع شود و دلنوح این معنی از ابیات
امثله صدر هویدا ست اما وجه شبه غیر واحد که آنرا متعدد نامند چنانست که چند چیز را وجه شبه سازند
و هر یکے ازان بنفس خود مستقل بود بخلاف مرکب که درانجا از مجموع یک هیأت مقصود می باشد و وجه
شبه متعدد از سه قسم بیرون نیست قسم اوّل آنکه آن چیزها همه حسّی باشند چنانچه درین بیت خاقانی شعر

له عراب اسپان تازی ام ۱۲ ؎ اشقر اسپ ابال و دُم سرخ ۱۲ ؎ قوله پوشیده نماند الخ اگر مصنف این کتاب و دیگر مصنفین درین مقام همین مثال ورده اند
مگر زد تحقیق از تکلف خالی نیست چرا که تشبیه اسم بالفعل است شاید مگر اینکه گفته شود که چشم دشمن صد چشمه کرده شده مشبه مرکب ست تاهم از تاویل خالی
نیست علاوه برین هیئتے را که بشکل زنبورخانه باشد وجه شبه مرکب گفتن عجیب ست وجه شبه مرکب هیأتی را گویند که از اجتماع چند چیز حاصل
آید مثال مناسب برین ست ؎ آفتاب صبح در گلشن بهنگام بهار ؛ مینماید بر سمن زارے چو فرش ماهتاب ؛ پرتو خورشید پگاهی در گلشن
بر سمن زار بهنگام بهار مشبه مرکب و فرش ماهتاب مشبه به مفرد و هیأتی که از اجتماع رطوبت و برودت و بخیره پدید آید وجه شبه مرکب ست پوشیده
نماند که ترکیب اضافی را در مرکب بودن مشبه و مشبه به و وجه شبه مدخلے نیست فانظر بامعان النظر و تامل فی ذلک و تدبر .

اینَ اَینَ الکوسَ وَالاَقداحَ ؛ اینَ اَینَ الشموسَ والاقمار ؛ و وجہ شبہ در تشبیہ کاسہ و قدح با آفتاب و ماہ تدویر و درخشندگی و گردش ست قسم دوم آنکہ ہمہ عقلی باشند مثل تشبیہ بعضے از مرغان بزاغ در تیزی نظر و کمال حذر و خفاۓ جماع قسم سوم آنکہ بعضے ازان حسی و بعضے عقلی باشند چنانچہ درین بیت نظامی بیت گہے خوردن مَی چون خونِ بدخواہ گہے تکیہ زدن بر مسند شاہ ؛ وجہ شبہ در تشبیہ می با خونِ بدخواہ حمرت و مرغوب بودن ست و اول حسی و دوم عقلی ست و بدانکہ گاہے وجہ شبہ را از نقیض تضاد انتزاع بنمایند و طریقش چنان ست کہ دو ضد را باہم تشبیہ میدہند و آن معنے متضاد را کہ در ہر دو مشترک ست وجہ شبہ اعتبارے نمایند و ضدیت را بمنزلۂ تناسب می‌شمارند و مقصود از چنین تشبیہ خوش طبعی و ظرافت یا استہزا و سخریت ہست مثل آنکہ جبان را گویند کہ شیر ست و بخیل را گویند کہ حاتم ست چنانچہ درین دو بیت فقیر منظم درین موسم کہ باغ از فرط نزہت ؛ بود خوانے پر از الوانِ نعمت ؛ کلید در بدست باغبان ست عجائب حاتمے سالار خوان ست ؛ و باید دانست کہ حق وجہ شبہ آن ست کہ شامل ہر دو طرف باشد یعنی بر مشبہ و مشبہ بہ صادق آید و اگر بر یکے از ہر دو طرف صادق نیاید تشبیہ فاسد شود مثلاً درین قول النحو فی الکلام کالملح فی الطعام اگر وجہ شبہ این باشد کہ صلاح در استعمال و فساد در اہمال او ست بر ہر دو صادق آید و تشبیہ صحیح شود زیرا کہ اصلاح طعام در استعمال نمک ست و فسادش در اہمالِ آن و ہمچنین اصلاح کلام در استعمال قواعد نحوی ست و فسادش در اہمالِ آن و اگر وجہ شبہ چنین باشد کہ بسیارے نمک مفسدِ طعام ست و کمی نمک مصلح آن ست این معنے بر نحو صادق نمی آید و تشبیہ خلل پذیر میگردد زیرا کہ در کلام اگر بعضے از قواعد نحو استعمال کنند و بعضے را اہمال نمایند کلام مہمل و نامربوط شود فرع سوم در بیان غرض تشبیہ پوشیدہ نماند کہ غرض تشبیہ در اکثر راجع بمشبہ میگردد و آن بر چند قسم ست اول اینکہ غرض از تشبیہ بیان امکان وجود مشبہ باشد

درجایی که ادعاے اتفاعش نیز ممکن بود چنانچه درین بیت ابوطیب بیت فان تفق
الاَنامَ وانتَ منهم ؛ فانّ المسک بعض دم الغزال ؛ ترجمه اش این ست که اگر تو فایق شوی بر
بر خلق و حال آنکه از جنس ایشانی این معنی ممکن ست زیراکه مشک پاره از خون آهوست مراد شاعر
درین شعر فوقیت ممدوح است بر سایر نوع انسانی بحدیکه گویی اصلا مناسبت با ایشان ندارد
و براسه اصل جدائی ست واین ادعا در ظاهر ممتنع مینماید چه محال ست که یک فرد از نوع خود بحدے
ممتاز گردد که از آن نوع برآید لهذا شاعر از تشبیه دادن بمشک امکان این معنے را بیان نمود و ثابت
کرد زیراکه مشک هرچند پاره از خون آهوست اما او را از قسم خون نمے شمارند و ازین قبیل ست این
بیت خاقانی بیت هو روح الورے ولا تعجب ؛ فالیواقیت اعجب الاحجار ؛ وللمؤلف بیت
گر از خلق آمد و بر خلق شاه است ؛ عجب مشمر گل از جنس گیاه است ؛ دوم آنکه غرض از تشبیه
بیان حال مشبه باشد مثل تشبیه چیزے در سواد یا بیاض یا غیر آن بچیزے ؛ و درین قسم شرط
ست که حال مشبه به ظاهر باشد والا تشبیه برائے بیان حال نخواهد بود چنانچه درین بیت
ابوالفرج بیت دل از وداع رفیقان چو دیگ بر آتش ؛ تن از غریو عزیزان چو مرغ در مضراب
غرض از تشبیه درینجا بیان حال دل و تن ست در حالت وداع و چنانچه درین بیت حکیم سنائی
بیت باز قهرش چو آید اندر کار ؛ کشف سر در کشد کشف کردار ؛ و درین بیت خاقانی بیت
خصمت ز دولت بینوا وانگه درت کرده رها ؛ چشمش بدرد توتیا بر باد نکباء[۱] داشته ؛ یعنی حال خصم
تو که از دولت مهجورست و در ترا گذاشته است بآن سے ماند که چشم او بدرد
باشد و سرمه را که دوائے چشم ست برباد دهد و مقصود ازین تشبیه بیان

۱ نکبا بالفتح و حرف سوم بائے موحده بادے که از سه طرف وزد و بادیکه از محل وزیدن چار باد مشهور نوزد آن نیز چهار ست یکی آنکه از میان صبا و جنوب وزد و آنرا ازیب نامند دوم آنکه از میان صبا و شمال وزد و آنرا نکیبا گویند چهارم آنکه میان جنوب و دبور وزد آنرا هیف نامند ۱۲

مولوی ظهیر احسن شوق نیموی عظیم آبادی

حال خصم ست سوم آنکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد چنانچه درین بیت انوری
بیت حدیث شمرین و میانش چگونه گویم ٭ که دید ست کوهے معلق بکاهے ٭ غرض از تشبیه درینجا
شدت فربهی سُرین و لاغری میان ست و درین بیت حکیم عنصری بیت دان ابر بچو کلبه نداف
اکنون چون گنج لؤلؤ مکنون ست ٭ غرض از تشبیه ابر بکلبه نداف و گنج لؤلؤ کثرت باریدن برف
و باران ست و درین بیت کمال اسمعیل بیت مانند پنبه دانه که در پنبه تعبیه است ٭ اجرام
کوهها ست نهان در میان برف ٭ غرض از تشبیه درینجا مبالغه در کثرت برف ست اما درین
بیت خاقانی بیت با موکبش آب شور دریا ٭ ماند عرق تنگاوران را ٭ اگرچه بادی النظر چنان
مے نماید که غرض تشبیه تعلق بمشبه دارد و آن قلت آب دریا ست در جنب عرق تنگاوران اما در
نظر تحقیق غرض تشبیه درینجا تعلق بمشبه به دارد و آن کثرت عرق تنگاوران ست و شرح این
بتقریب مذکور شود چهارم آنکه غرض از تشبیه این باشد که حال و شان مشبه را خاطرنشان سامع
بکنند مثل تشبیه سعی بیهوده بنقش بر روے آب و وجه خاطرنشان شدن آن ست که چون
نفس انسانی بحسیات زیاده از عقلیات الوف ست انچه را بواسطه حس دریابد زود تر در و
متقرر و منتقش میگردد و چنانچه درین دو بیت حکیم عنصری بیت با سبکسار کس مکن صحبت ٭
تا نمانی حقیر و خوار و ذلیل ٭ ز اشتر و محملت فرود افتی ٭ اے پسر چون سبک بود تعدیل ٭ و درین
بیت خاقانی بیت هر طرف را برابر ست کرب ٭ هر یمین را مقابل ست یسار ٭ و درین بیت
سنائی بیت صورت ابلهان چو دیگ تهی ست ٭ از درون خالی و برون سیه ست ٭ و درین
دو بیت خاقانی نظم تا کے در چشم عقل خار مغیلان زدن ٭ تا کے در راه نفس باغ ارم ساختن
رخش بهر آسیاے زر بردن در پیش دیو ٭ بس خر افگنده سُم مرکب جم ساختن ٭ و درین قسم غرض اکثر تشبیه
بطریق تمثیل مے آید پنجم آنکه غرض از تشبیه زینت دادن مشبه در نظر سامع باشد مثل تشبیه روی سیاه بمردمک
آهو چنانچه درین بیت حکیم انوری بیت بیمن وقت سخن گفتن

۱۲ تیغ تو غذا جلال بادش ... کلام ... ازدها ... لوازم ... از قرار ... دو بار ... سوالان ... برهان ... واق

لب شیرین و دندانش - که گوئی در عمان ست در لعل بدخشانش
غرض از تشبیه لب و دندان معشوق بدر و لعل تزیین او ست و له بیت

انتری بود سیه پر مغرق زینی — راست چون تیره شب بسته و یک تا

شیخ نظامی گوید بیت

تن چو قاقم[۱] که می غلطید در آب — چو غلطد قاقمی بر روی سنجاب[۲]

ششم آنکه غرض از تشبیه مذمّت و تقبیح مشبه باشد در نظر سامع مثل تشبیه روی که نشان آبله در و باشد بسرگین بسته که خروس آن را بمنقار زده باشد و در نظم مثل این ابیات سنائی که در هجو علمای جاه طلب گوید بیت

چون کلیم شتر ز باز پسان — آنچه دارند هیچو خر مگسان

و کاتبی نیشاپوری که در هجو شخصی گفته رباعی

ای ز تو سمرقند و پنج حس خوار و خجل — در چار هنر چو چار پیری کامل
چون قوس دهن باز چو کون گنده دماغ — چون کیر زبان دراز چون خایه ثقل

حکیم شفائی که در هجو ذوقی اردستانی گفته رباعی

ذوقی ریشت به پشم ماشی ماند — بوییت به شمر زیر قماشی ماند
هیئت بسنگ سر تراشی ماند — عینک چو نهی بکیر قاشی ماند

هفتم آنکه غرض از تشبیه تازگی مشبه و ندرت حضور او در ذهن

---

۱ قاقم پوستی باشد سفید و نغایت گرم می باشد و آن از پشم گوسفندان می بافند او را اکابر می پوشند غایت گرم و بنهایت ملائم مانند ابریشم باشد و قیمت گران می دارند ۱۲

۲ سنجاب — سنجاب جانوریست که از پوستش او پوستین ها می سازند آن هم غایت گرم و بنهایت ملائم باشد و در سرما بسیار گرم می باشد چنان که خداوند کریم اشیا را بحسب ضرورت ساکنان ملک پیدا می کند که سنجاب ملک سرد را چیزیست گرم پیدا [illegible]
[illegible] سبحان الله [illegible]

باشد یعنی مشبہ بسبب تشبیہ بصورتے برآید کہ از روئے[۱] عادت حضور صورت او در ذہن ممتنع باشد مثل تشبیہ انبار زغال کہ بعضے ازاں افروختہ بود بادریائے مسک کہ موجش طلا باشد وچنین صورت در عادت ممتنع الحضور ست و این ست معنی استطراف و تازگی مشبہ واکثر امثلہ این قسم در تشبیہ وہمی وخیالی مذکور شد واز انجملہ ست این بیت ابو الفرج

بیت

گل از پیروزہ گوئی شکل دستی ست ... گرفتہ جام لعل اندر انامل

این بیت الوری ست

بیت

آتش سیال[۲] دیدستی در آب منجمد ... گر ندیدستی بخواہ از ساقیاں ساغرے

باید دانست کہ استطراف مشبہ بردو گونہ ست یکے آنکہ مشبہ بہ

(حاشیہ بقیہ از صـ۱۶) وشین معجمہ چیزے ست کہ بشکل آلہ تناسل سازند و در کاشان ساختہ شود و کار زنان سفری نے آید وگراں قیمت باشد۔ سقائی گوید۔ اگرش حاجت افتد بخلال۔ میکند کیر کاشی استعمال ۱۲ چراغ ہدایت۔ دریں بحث خاکسار را توفیق مقال ست کہ در زمانہ حال ہم کاریگراں برائے مرداں چیزے بصورت کیسہ از ربڑ ساختہ است کہ او باسم (ربڑ کی ملذذ تھیلیاں) موسوم ست ساختہ اند۔ واو قیمتاً دستیاب می شود۔ معلوم می شود کہ اینچنیں کیر کاشی ہم سابقہ زمانہ تاجراں ہمے فروختند کہ سفری زناں باخود نگہ دارند۔ لاحول ولاقوۃ الا باللہ۔ نعوذ باللہ من ذالک۔ (حاشیہ صفحہ ہذا)

[۱] قولہ کہ از روئے عادت حضور صورت الخ یعنی عقلاً ممکن الحضور فی الذہن وعادۃً ممتنع الحضور باشد و ایں ممکن ست کہ چیزے در حقیقت ممکن الحضور والوجود باشد و در عادت خلاف آن چنانچہ اکثر معجزات انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام و کرامات اولیاء رحمہم اللہ تعالیٰ ازیں قبیل اند ۱۲ منہ

[۲] سیال۔ چیزے کہ مثل آب باشد۔ تشبیہ ایں بیت اینچنیں ہم موزون ست کہ۔ آتش سیال دیدستی در آب منجمد۔ یعنی آتش سیال مراد شراب کہ رنگ شراب سرخ مانند آتش ست و آب منجمد جام بلور ست یعنی شراب در جام بلور

فی نفسه نادر الحضور در ذهن مثال آتش سیال و آب منجمد در بیت مذکور و مثل این بیت خاقانی که در صفت خضر گفته بیت آن شیبت روی ارغوان فش ٭ چون برف تنیده گرد آتش ٭ دیگر آنکه حضور مشبه به در جهات حضور مشبه بندرت باشد یعنی ذهن در وقت تصور مشبه بتصور او کمتر انتقال نماید چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل رباعی آن زلف نگر بر رخ آن شهره صنم ٭ آویخته بی جنگ و خصومت باهم ٭ وان ابروبین بشکل کشتی گیران ٭ سر سوی هم آورده و قدها زده خم ٭ ظاهر است که بمجرد تصور ابرو تصور کشتی گیران در ذهن حاضر نمیشود دیگر آنکه هرگاه غرض از تشبیه تزیین یا تقبیح یا استطراف مشبه باشد واجب است[1] که مشبه به در وجه شبه معروف تر و تمام تر باشد و در جائیکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد باید که هر دو در معرفت مساوی باشند و در جائیکه غرض بیان امکان مشبه بود باید که مشبه به در امکانیت مسلم و معروف بود و در استطراف شرط است[2] که مشبه به در ذهن نادر الحضور باشد این است بیان اقسامی که غرض تشبیه در آن راجع بمشبه میگردد اما گاهی غرض تشبیه عاید بمشبه به

---

[1] قوله واجب است که مشبه به در وجه مشبه معروف تر و تمامتر باشد الخ وقتیکه غرض از تشبیه استطراف مشبه باشد ممکن نیست که مشبه به در وجه شبه معروف تر شود چه در صورت استطراف مشبه به یا فی نفسه نادر الحضور خواهد بود در ذهن یا وقت حضور مشبه و در هر دو صورت با معروف تر شدن در وجه شبه منافات تمام دارد و همچنین در بیان مقدار حال هر دو را در معرفت مساوی بودن لازم نیست بلکه مشبه به را در وجه مشبه اعرف بودن ضرور است اما نزد علامه تفتازانی هر دو را در مقدار مساوی باید بود و در تحقیق من اینهم خلاف است چه سرین را بکوه و میان را بمو تشبیه میدهند حالانکه هر دو در مقدار مساوی نمیشوند و خلاصه تقریر صاحب مفتاح اینکه هرگاه غرض از تشبیه بیان امکان و بیان حال و بیان مقدار و تقریر حال مشبه را شد یعنی در چهار اقسام سابقه اتم بودن وجه شبه در مشبه به و اشهر و اعرف بودن مشبه به با وجه شبه ضرور است و تحقیق علامه تفتازانی اینکه در بیان امکان و بیان حال مشبه صرف اشهریت مشبه به کافی است و اتمیت ضرور نیست و در بیان مقدار مشبه اتمیت مشبه به نمی باید بلکه ضرور است که مشبه به بر حد مقدار مشبه باشد نه ازید و نه انقص انتهی کلامهما بالتلخیص و چونکه مصنف در تصنیف کتاب حدایق البلاغت تمام تر پیروی مطول و مختصر معانی میکند چنانکه بر ارباب بصیرت روشن است پس میگوییم که ازین خلاصه مذکور بر متأمل هویدا خواهد شد که مصنف بیان حال اقسام اربعه سابقه را در تحت اقسام ثلاثه مابعد تحریر نمود و در ترجمه کلام علامه تفتازانی تغیرها بر کار برد و هذا اخطار فاحش ۱۲

[2] قوله در استطراف شرط است که الخ درست لیکن در اول شاید از ذهن رفته بود که مشبه به را درین قسم هم با شهریت مشروط ساخت اللهم احفظ عن ضعف الحافظه ۱۲

می شود و این بر دو نوع می آید نوع اوّل آنکه هر چه ناقص در وجه شبه باشد آنرا مشبه سازند و مقصود ازان ادعای اکملیت او بود کقوله شعر و بدا الصباح کانّ غرّته * وجه الخلیفة حین یمتدح * ترجمه اش این است که صبح و سپید گویا که سفیدی او روی خلیفه است در وقتیکه ستوده شنیدن مدح میگردد و غرض ازین تشبیه زیادتی روح ممدوح است در روشنی و انبساط بصبح و ازین باب است این رباعی حکیم ازرقی رباعی آتش بسنان تو بیشدت ماند * بحیرت افعی بحدت ماند * اندیشه برفتن بسعادت ماند * خورشید بهمت بلندت ماند * سنان و گرشده و اسپ و همت ممدوح را مشبه به ساخته و غرض ازین ادعای اکملیت این هر چهار است در وجه شبه و این رباعی انوری رباعی چون روز ظلم ز دو حجامت ماند * چون یک شبه شد ماه بحجامت ماند * تقدیر بهرام تیر کاست ماند * روز بخطا اذن عامت ماند * نوع دوم آنکه چیزی را که باهتمام بیشان او داشته باشند مشبه به سازند و غرض از تشبیه دریجا بیان اهتمام است بشان مشبه به چنانچه درین بیت فقیر بیت گدا از بسکه دیده قحط احسان * هلال عید را داند لب نان * پوشیده نماند که تشبیه در جائی متحقق میشود که مشبه به در وجه شبه کامل تر و قوی تر از مشبه باشد اما در جائیکه هر دو مساوی باشند آنرا تشابه باید گفت نه تشبیه و در تشابه عکس
خواه از روی حقیقت یا از روی ادعا ۱۲
صحیح می آید یعنی مشبه را مشبه به میتوان کرد چنانچه درین دو بیت ابو نواس شعر رق الزجاج و رقت الخمر * فتشابها و تشاکل الامر * فکانما خمر و لا قدح * و کانما قدح و لا
آب آبگینه و آب شیرین ۱۲
خمر * یعنی لطافت شیشه و شراب هر دو متشابه شدند بنحوی که گوئی قدح است شراب نیست یا شراب است قدح نیست و درین قطعه فقیر بیت پر ما بچشم خونفشان * در کفم از باده احمر قدح یا شراب است اینکه هر دم رنجشم * یا سر شک است این که دارم در قدح *
فرع چهارم در بیان احوال و اقسام تشبیه بدانکه تشبیه باعتبار این هر سه چیز که در سه فرع شرح داده شد متنوع بانواع مختلفه و منقسم باقسام متعدده میگردد و اقسام آنرا در چند مقصد و اکثر تم تشبیه اول در تقسیم تشبیه باعتبار مشبه و مشبه به و آن بر چند قسم می آید

سلمه زیادتی در تخییلات اللغات نوشته که ... زیادتی ... تعلق دارد و در کلام فصحا ... (شعر) ... زیادتی ... ازاحة الاغلاط مؤلفه مولوی محمد ظهیر احسن شوق نیموی عظیم آبادی ۱۲

یکی آنکه مشبه و مشبه به هر دو مفرد غیر مقید باشند مثل تشبیه رخسار بگل و تشبیه شجاع باسد و
تشبیه علم بنور و مانند آن دوم آنکه هر دو مفرد مقید باشند مثل تشبیه سعی بیفائده بنقش
روی آب سوم آنکه یکی مفرد مقید و یکی مفرد غیر مقید باشد چنانچه درین بیت انوری بیت
رخساره چو گلستان خندان * زلفین چو زنگیان لاعب * و درین بیت وله بیت
شکل غنچه است چو پیکان که بود در آتشش * برگ بید است چو تیغی که برآرد زنگار * و ازین
قبیل است تشبیه آفتاب بآئینه که در دست شل باشد یا بالعکس یعنی آئینه مذکور بآفتاب
چهارم آنکه هر دو مرکب باشند چنانچه درین بیت خاقانی بیت دیده باشی عکس
خورشید آتش انگیز از بلور * از بلورین جام عکس مے همان انگیخته * و معنی مرکب
بودن مشبه و مشبه به آنست که هر یک هیئاتی است از چند چیز فراهم آمده چنانچه قبل ازین
شرح داده شد پنجم آنکه یکی مفرد و یکی مرکب باشد چنانچه درین بیت خاقانی بیت بلبله
چون کبک خون گرفته بمنقار * کز دهنش ناله حمام برآید * و اکثر امثله این اقسام
در صدر مذکور شد ششم آنکه هر دو متعدد باشند و این قسم یا ملفوف می آید یا مفروق
اما ملفوف آنست که اول چند مشبه را ذکر کنند و باز چند مشبه به را بهمان ترتیب بیارند
بطور لف و نشر مرتب چنانچه درین بیت عبد الواسع جبلی بیت تافته زلف و شگفته
رخ و زیبا قد او * مشک سارا و گل سوری و سرو چمن است * و اما مفروق آنست
که یک مشبه و یک مشبه به را ذکر کنند و باز یکی دیگر در مقابل همچنین چنانچه درین رباعی کمال
اسمعیل رباعی رویت دریای حسن و لعلت مرجان * زلفت عنبر صدف و هین در دندان * ابرو کشتی

---

(۱) قوله شکل غنچه الخ در مفرد و مرکب تمیز سخت عسیر است بدین قاعده فرق باید فهمید جائیکه چیز بوجه صفت هیئات جداگانه پیدا کند آنرا مرکب باید دانست ورنه مفرد مقید پس ازین تفریق گلستان خندان و زنگیان لاعب را مفرد مقید و پیکان را که در آتش بود و تیغ را که زنگار برآرد و آئینه را که در دست شل باشد مرکب باید انگاشت چنانچه مصنف خود آئینه در دست شل را در فرع دوم مشبه به مرکب نوشته است درینجا مفرد گفتن در کلام خود تعارض پیدا کردن است فافهم و تفکر ۱۲

وچین پیشانی موج * گرداب بلا غبغب و حشمت طوفان * هفتم آنکه یکے واحد و یکے متعدد و باشد پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد بود آن را تشبیہ جمع نامند و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ گویند مثال تشبیہ جمع چنانچہ درین بیت مولوی جامی بیت عارض است این یا قمر یا لالۂ احمر است این * یا شعاع شمس یا آئینۂ دلہاست این * و این غزل تمام ازین قبیل است * و مثال تشبیہ تسویہ کقولہ شعر صدغ الحبیب و حالی * کلاهما کاللیالی یعنی زلف معشوق و حال من هر دو مانند شب سیاہ اند شعبۂ دوم در تقسیم تشبیہ باعتبار وجہ شبہ باید دانست کہ تشبیہ باعتبار وجہ شبہ نیز بچند نوع منقسم میگردد نوع اول تشبیہ تمثیل و آن تشبیہی است کہ وجہ شبہ در و از چند چیز منتزع باشد چنانچہ قبل ازین شرح دادہ شد قال الشیخ عبد القاهر الجرجانی فی اسرار البلاغۃ التمثیل التشبیہ المنتزع من امور و اذا لم یکن التشبیہ عقلیاً یقال انہ یتضمن التشبیہ و لا یقال ان فیہ تمثیلاً و ضرب مثل و اذا کان عقلیاً جاز اطلاق اسم التمثیل علیہ انتہی و ازینجا معلوم میشود کہ بہ تشبیہے کہ وجہ شبہ او مرکب حسی باشد آنرا از عداد تمثیل نباید شمرد و تمثیل آنست کہ وجہ شبہ در و مرکب عقلی باشد چنانچہ درین دو بیت حکیم سنائی کہ در منقبت امیر المومنین علی بن ابی طالب علیہ السلام گفتہ نظم زان از و خصم او فزون تر بود * کہ خرو را امام حیدر بود * مرد را چون ز پس بود خورشید * سایہ پیشی کند بر و جاوید * وجہ شبہ هیئات شخصی است کہ نور از عقب و ظلمت در پیش پیش او باشد و چون این هیئات مرکب از حسیات است پس بقول شیخ عبد القاهر کہ مذکور شد از قسم تمثیل نباید بل متضمن تشبیہ بود و درین دو بیت نظامی نظم نظر کردم از روئے تجربت هست * خوشیہاے جہان چون خارش دست * کہ اول دست را خارش خوش افتد * بآخر دست در دست آتش افتد * وجہ شبہ امریست کہ آغازش خوب و انجامش بد باشد و این امور عقلے است و اطلاق تمثیل بقول شیخ

عبد القاهر بر آن صحیح اما[1] آنچه از مفتاح و مطول معلوم میشود تمثیل عبارت از تشبیهی است
که وجه شبه در و منتزع از چند چیز باشد اعم ازین که آن چیز ها حسی باشند یا عقلی
نوع دوم غیر تمثیل و آن تشبیهی است که وجه شبه در و مرکب از چند چیز نباشد بلکه واحد
بود یا متعدد و امثلهٔ آن در بحث وجه شبه گذشت نوع سوم تشبیه مجمل و آن تشبیهی است
که وجه شبه در و مذکور نشود و این بر چند قسم می آید اول آنکه وجه شبه غیر مذکور در بادی الرائے
بر همه کس ظاهر باشد مثل تشبیه شجاع به شیر چه ظاهر است که وجه شبه درینجا جرأت است
دوم آنکه وجه شبه خفی باشد غیر از خواص آنرا در نیابند چنانچه درین بیت خاقانی بیت
بی نضج دولت او سر سامی است عالم + کز فتنه هر زمانش بحران[2] تازه بینی + وجه شبه
در تشبیه عالم بسر سامی اختلال و برهم خوردگی اوضاع است و این بر هر کس در بادی النظر
ظاهر نمیشود قال العلامة فی المطول کقول بعضهم فی مدح جماعة هم کالحلقة المفرغة لا یدری
این طرفاها ای متناسبون فی الشرف یمتنع تعیین بعضهم فاضلا و بعضهم افضل
منه کما انها متناسبة الاجزاء یمتنع تعین بعضها طرفا و بعضها وسطا لکونها
مفرغة ای مصمتة[3] الجوانب کالدائرة انتهے کلامه دیگر آنکه وصف هیچ یک از مشبه و مشبه به
در و مذکور نشود چنانچه درین بیت خاقانی بیت از عارض و روے و زلف واری +
طاؤس و بهشت و مار باهم + و مراد از وصف درین مقام آن است که ایمای بر وجه شبه
نداشته باشد پس اگر گوئی زید الفاضل اسد لفظ فاضل اشعارے بر وجه شبه که جرأت

ﻪ۱ قوله اما آنچه از مفتاح سکاکی و مطول الخ صاحب مفتاح میگوید که تمثیل عبارت از تشبیهی است که وجه شبه دران منتزع از چند چیز شود بشرطیکه آن وصف وهمی باشد نه تحقیقی پس ازین قید بر ابیات نظامی هم نزد سکاکی اطلاق تمثیل نخواهد گردید بلکه درین اشعار سعدی شیرازی علیه الرحمته ع علم چندانکه بیشتر خوانی + چون عمل در تو نیست نادانی + نه محقق بود نه دانشمند + چار پائی برو کتابے چند + که تشبیه عالم بے عمل بچهارپایه است تشبیه تمثیل میتواند شد زیراکه وجه شبه درین مثال منتفع نبودن است از چیز نافع با وجود متحمل بودن مصائب آن مرکب و وهمی بودن این صفت بر متأمل ظاهر است هذا ما لخصته من ترجمة المولوی امام بخش الصهبائی لحدایق البلاغة ۱۲

ﻪ۲ بحران تغیرے عظیم در بیماری که بیمار را بسوے هلاکت کشد ۱۲ منتخب

ﻪ۳ مصمتة آگنده میان خلاف مجوف ۱۲ م

وشجاعت است ندارد ومثال وصفی که ایمائی بر وجه شبه داشته باشد این بیت خاقانی
بانکه فاعل صفت زید درین کلام واقع شده ۱۲ شمشاد
بیت خنجر سبزش چو سرخ آید بخون ٭ حصرم ومی را ازیشان بینی بهم ٭ از لفظ سرخ و سبز
بحاء و صاد مهملتین بمعنی غوره انگور ۱۲ منتخب
که وصف مشبه واقع شده ظاهر میشود که وجه شبه درینجا اجتماع حمرت و خضرت است
دیگر آنکه وصف مشبه تنها مذکور سازند چنانچه در شعر صدر گذشت و درین بیت عبد الواسع جبلی
بیت خمیده قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار ٭ ز جور گردون بدخواه تو چون گردون
باد ٭ دیگر آنکه وصف مشبه به تنها مذکور سازند کقول النابغة شعر فانک شمس
والملوک کواکب ٭ اذا طلعت لم یبد منهن کوکب ٭ یعنی بدرستیکه تو آفتابی و بادشاهان دیگر
ستاره اند وقتیکه آفتاب طالع شد یکی از ستاره ظاهر نمیشود و درین بیت حکیم سنائی
بیت امتنانش چو قطرهٔ باران ٭ کاول و آخرش بود چو میان ٭ و درین بیت
خاقانی بیت وقت است که مرکبان انجم ٭ هم نعل بیفگنند و هم سم ٭
دیگر آنکه وصف مشبه و مشبه به هر دو مذکور نمایند چنانچه درین دو بیت رودکی نظم
چاکرانت بگه رزم چو خیاطانند ٭ گرچه خیاط نیند ای ملک کشورگیر ٭ بگز نیزه قد
خصم تو می پیمانند ٭ که ببرند به شمشیر و بدوزند به تیر ٭ لفظ گز و پیمودن و بریدن و
دوختن وصف ملایم مشبه به است و نیزه و شمشیر و تیر ملایم مشبه نوع چهارم تشبیه مفصل و
آن عبارت از تشبیهی است که وجه شبه یا آنچه مستلزم وجه شبه باشد دران ذکر کنند مثال
اول چنانچه درین بیت سلمان ساوجی بیت لغزد خرد ز لعل تو چون از شراب پای ٭ لرزد
دلم ز چشم تو چون از خمار دست ٭ وجه شبه در هر دو مصراع لغزیدن و لرزیدن است و
درین بیت عبد الواسع بیت ای پسر چون سخن و چون دهن خویش ز غم ٭ عیش من
تلخ مدار و دل من تنگ مخواه ٭ وجه شبه درینجا تلخی و تنگی است و درین بیت خاقانی
بیت جهان پیمانه را ماند بعینه ٭ که چون پر شد تهی گردد بیکبار ٭ و مثال دوم کقولک
الکلام الفصیح کالعسل فی الحلاوة وجه شبه درینجا میل طبع است و آن لازم حلاوت است

نوع پنجم تشبیه قریب مبتذل و سبب قرب و ابتذال در تشبیه چند چیز است یکی آنکه وجه شبه
واحد باشد مثل سیاهی در تشبیه زنگی بزگال و سفیدی در تشبیه عسل یا برف دیگر آنکه مشبه به
نسبت قریبی به مشبه داشته باشد مانند تشبیه کنار به سیب دیگر آنکه مشبه به اکثر در ذهن حاضر شود
مثل تشبیه زلف به شب و تشبیه روی خوب بآفتاب و مانند آن بالجمله تشبیه قریب آنست که وجه
شبه در وی اجمالی باشد یا تفصیل قلیلی داشته باشد مانند تشبیه آفتاب به آئینه در تدویر و روشنی
نوع ششم تشبیه بعید غریب و اسباب بعد و غرابت تشبیه نیز چند چیز است یکی آنکه وجه شبه
متعدد یا مرکب از چند چیز باشد چنانچه در موضع خود مذکور شد دیگر آنکه مشبه به را با مشبه
نسبت بعیدی بود چنانچه درین بیت مختاری بیت ز ابر سیاه و برف سفید و
زمین سبز ٭ طوطی همی پدید شد از بیضهٔ غراب ٭ ظاهر است که ابر و برف را با زاغ و بیضه
در صورت عدم اعتبار تشبیه مناسبتی نیست دیگر آنکه مشبه به بندرت در ذهن حاضر شود
بسبب آنکه از وهمیات یا از خیالیات باشد مثل انیاب اغوال و اعلام یاقوت و نظایر
آن دیگر آنکه وجه شبه مرکب عقلی باشد و چند آنکه وجه شبه مرکب از چیزهای بسیار باشد
تشبیه بعیدتر و غریب‌تر میشود و اعم از اینکه آن ترکیب وهمی باشد یا خیالی یا عقلی و تشبیه بلیغ
همان است که بعید و غریب بود بخلاف قریب و مبتذل که آن در بلاغت ادون است زیرا که
آنچه بعد از طلب حاصل میشود و لذت او زیاده میباشد مثل تشنه که از آب سرد بیشتر لذت
می برد گاهی تشبیه مبتذل بسبب تصرفی خاص غرابت پیدا می کند چنانچه درین بیت
مختاری بیت ماهی اگر ماه را از سرو بود قد ٭ سرو اگر سرو را از ماه بود بر ٭ تشبیه
معشوق بماه و سرو مبتذل است اما بسبب شرط غرابتی بهم رسانید شعبهٔ سوم در تقسیم
تشبیه باعتبار غرض و آن بر دو قسم است مقبول و مردود و تشبیه مقبول آنست که در افادهٔ
غرض وافی باشد و مشبه به در وجه شبه مشهورتر و تام‌تر و مسلم الحکم بود و در بیان امکان نزد مخاطب
معروف باشد و تشبیه مردود آنکه درین امور ناقص و ضعیف باشد فرع پنجم

دربیان ادات تشبیه بدانکه در تشبیهی که ادات آن مذکور نباشد آنرا تشبیه مؤکد گویند و آنچه ادات درو مذکور شود آنرا مرسل نامند و مؤکد بر دو گونه است یکی آنکه ادات تشبیه را حذف نمایند فقط چنانچه درین بیت خاقانی بیت می آفتاب زرفشان جامش بلورین آسمان * مشرق کف ساقیش دان مغرب لب یار آمده * دیگر آنکه ادات تشبیه را حذف نموده مشبه به را بمشبه اضافت نمایند کقوله شعر والریح تلعب بالغصون وقد جری * ذهب الاصیل علی لجین الماء * وقت بین العصر والمغرب را در عربی اصیل و در فارسی آفتاب زرد خوانند و ترجمه بیت مذکور این است که نسیم بازی می کند با شاخها در حالی که جاری شده است طلای آفتاب زرد بر نقرهٔ آب یعنی تا وقت عصر وپوشیده نماند مراد شاعر تشبیه آفتاب زرد به طلا و تشبیه آب بنقره است و مشبه به را مضاف و مشبه را مضاف الیه ساخته فقوله ذهب الاصیل ای اصیل کالذهب ولجین الماء ای ماء کاللجین وازین قبیل است این بیت مسعود سعد عبهر چشمش گرفته سرخی لاله * لاله رویش گرفته زردی عبهر * یعنی چشم او که مانند عبهر است و روی او که مثل لاله است اما تشبیه مرسل آنست که ادات درو مذکور شود و آن در عربی کاف است و کان و مثل و آنچه از معنی مماثله و مضاهات مشتق باشد و در فارسی لفظ مانند و چون و برنگ و بسان و گوئی و گویا و امثال آن و شعرای عجم گاهی عبارات دیگر قایم مقام ادات تشبیه آرند چنانچه درین بیت مختاری بیت از یک صدف گهر شده رای تو در خرد * وزیک رحم جدا شده طبع تو در کرم * و درین بیت خاقانی بیت جانکاهی دان دهان فزای * سیبی به و گرده روزگاری * مقصود آنست که تو مثل روزگاری و چنانچه درین بیت نظیری بیت بوی یار من ازین سست وفا می آید * گلم از دست بگیرید که از کار شدم * مقصود تشبیه یار است بگل و بوی یار آمدن را بجای ادات تشبیه ذکر کرده تتمیم در تقسیم تشبیه بحسب قوت و ضعف بدانکه استعمال تشبیه در کلام از هشت قسم بیرون نیست اول آنکه مشبه و مشبه به را مذکور سازند و وجه شبه و ادات تشبیه را

محذوف نمایند چنانچه گوئی زید شیر است دوم آنکه در مقام استخبار مشبه را نیز محذوف نمایند
سوم آنکه ادات تنها حذف نمایند چنانچه گوئی زید شیر است در جرأت چهارم آنکه در محل استخبار
مشبه را نیز حذف کنند مثل آنکه گوئی شیر است در جرأت پنجم آنکه وجه شبه را محذوف نمایند
مثل آنکه گوئی زید مانند شیر است ششم آنکه در حال استخبار مشبه را نیز محذوف نمایند هفتم آنکه
هر چهار را مذکور سازند مثل آنکه گوئی زید مانند شیر است در جرأت هشتم آنکه مشبه را در محل
استخبار حذف کنند چنانچه اگر پرسند زید کیست گوئی مانند شیر است در جرأت و ازین هشت
قسم دو قسم اول اقوی است و دو قسم اخیر اضعف و وسط در ضعف و قوت وسط و
وجه قوت در حذف ادات و وجه شبه آنست که ادات را چون محذوف سازند گویا مشبه
را عین مشبه به ادعائی نمایند و وجه شبه را چون ترک نمایند عمومیت تمام میرسانند
پس در تشبیهی که این هر دو را ترک نمایند قوی تر خواهد بود و آنچه یکی ازین دو دران مذکور
شود نسبت باول ضعیف و آنچه هر دو را دران مذکور سازند اضعف خواهد بود و این است
استیفائے بیان در تشبیه وبالله التوفیق

شجره دوم در بیان استعاره

چون استعاره قسمی از مجاز است اول بتعریف حقیقت و مجاز پرداختن لازم پس گوییم حقیقت
در اصطلاح اصحاب عربیت عبارت از کلمه ایست که در معنی موضوع له استعمال کنند در
اصطلاحے که حرف زنند مثل اصطلاح لغت یا شرع یا عرف و مجاز کلمه ایست که در معنی غیر موضوع
له استعمال کنند و دلالت او بران معنی بقیام قرینه باشد لا غیر و معنی وضع معین ساختن لفظ است
برای دلالت کردن بر معنی بنفس خود نه بواسطه قیام قرینه قال العلامة الحقیقة فی الاصل
فعیل بمعنی فاعل من حق الشئ اذا ثبت او بمعنی مفعول من حققت الشئ اذا اثبته نقل
الی الکلمة الثابتة او المثبتة مکانها الاصلی والتاء فیها للنقل من الوصفیة الی الاسمیة
والمجاز فی الاصل مفعل من جاز المکان یجوزه اذا تعداه نقل الی الکلمة الجائزة ای المتعدیة
مکانها الاصلی انتهی کلامه و مجاز را از علاقه گزیر نیست پس اگر علاقه در معنی حقیقی و مجازی نباشد

استعمال آن لفظ در معنی مجازی غلط خواهد بود چنانچه اگر بگوئی خذ هذا الفرس و اشاره بکتاب نمائی این استعمال صحیح نیست زیراکه علاقه درینجا یافته نمیشود و هر یک از حقیقت و مجاز یا لغوی است یا شرعی یا عرفی عام یا عرفی خاص چه اگر واضع حقیقت واضع لغت است آنرا حقیقت لغوی میگوئیم و اگر شارع است حقیقت شرعی می نامیم و اگر عرف است حقیقت عرفی میخوانیم و همچنین مجاز را در اصطلاحی که بمعنی غیر موضوع له استعمال می کنیم اگر آن اصطلاح لغت است مجاز لغوی میگوئیم و اگر اصطلاح شرع است مجاز شرعی و اگر اصطلاح عرف است مجاز عرفی میخوانیم مثالش استعمال لفظ اسد برای سبع مخصوص حقیقت لغوی است و برای مرد شجاع مجاز لغوی و لفظ صلوٰة برای عبادت مخصوص حقیقت شرعی است و برای دعا مجاز شرعی و لفظ فعل در عرف نحویان بمعنی لفظ مخصوص که عبارت از ماضی و مضارع و غیر آن باشد حقیقت عرفی خاص است و بمعنی حدث مجاز عرفی خاص و لفظ دابه برای چهار پایه حقیقت عرفی عام است و برای انسان مجاز عرفی عام و لفظ اسد و صلوٰة و فعل و دابه که در مثال واقع است مثال حقیقت و مجاز است و لفظ سبع و شجاع و عبادت و دعا و لفظ مخصوص و حدث و چهار پا و انسان که مذکور شده اینها همه اشارت بمعانی حقیقی و مجازی آن چهار لفظ است فتامل و قبل ازین گفته ام که مجاز را ناچار است از علاقه پس اگر آن علاقه امرے ست سوای تشبیه مثل سببیت یا لزوم یا غیر ذلک آنرا مجاز مرسل می نامند و اگر علاقه تشبیه است استعاره میگویند و در استعاره اگر مشبه را متروک و مشبه به را مذکور سازند آنرا استعاره بالتصریح نامند چنانچه درین بیت اسدی بیت مهش مشک سای و شکر میفروش * دو نرگس کمان کش و گل زره پوش * و اگر مشبه به را متروک و مشبه را مذکور سازند آنرا استعاره بالکنایه خوانند و امثله آن در محلش مذکور شود و حاصل استعاره آنست که مشبه را عین مشبه به ادعا نمایند اعم ازین که متروک باشد یا مذکور و مشبه به را در هر دو صورت مستعار منه نامند و لفظ او را استعاره خوانند و مشبه را مستعار له گویند و علمائے فن بلاغت را اختلاف است درینکه استعاره از قسم مجاز

لغویست یا مجاز عقلی دلیل جماعتی که استعاره را مجاز لغوی میدانند آنست که اگر بگوئے مثلاً
رائیت اسدا یرمی و مراد از اسد مرد شجاع باشد پس لفظ اسد در اصل لغت برای سبع مخصوص
که درینجا مشبه به واقع شده موضوع است نه برای مشبه که مرد شجاع باشد درین صورت
استعمال این لفظ بحسب لغت در غیر موضوع له شده است واینست معنی مجاز لغوی اما دلیل گروهی
که استعاره را از مجاز عقلی میشمارند آنست که اطلاق لفظ اسد را به مشبه که مرد شجاع باشد وقتی میکنیم
که او را عین مشبه به یعنی سبع مخصوص ادعا مینمائیم و درین صورت استعمال لفظ اسد در موضوع
له میشود نه در غیر موضوع له و چون این تصرف یعنی او را آن گمان کردن تعلق به عقل دارد نه به لغت پس استعاره
مجاز عقلی باشد یعنی عقل بر مجاز بودن او حکم میکند نه لغت زیرا که بحسب لغت خود استعمال
آن در موضوع له واقع شده پس مجاز لغوی چرا باشد و اگر در استعاره مشبه را عین مشبه به ادعا
ننمایند معنی تعجب درین دو بیت درست نمی آید شعر قامت تظللنی من الشمس * نفس اعز
علی من نفسی * قامت تظللنی ومن عجب * شمس تظللنی من الشمس * شاعر این دو بیت
را در باب غلام خود که بر سر او در آفتاب سایه کرده بود گفته ترجمه اش این است ایستاده است
و سایه میکند بر من از آفتاب چنان کسی که عزیزتر است از جان من پیش من و عجب دارم ازینکه آفتابی
بر من از آفتاب سایه میکند و مقصود ازین مثال اینست که اگر شاعر غلام مذکور را عین به آفتاب
نشمرد معنی تعجب درینجا صحیح نمیشود و بعضے جوابش چنین گفته اند که ادعا درینجا مقتضی استعمال
شمس در موضوع له نمیتواند شد چه به یقین میدانیم که آدمی از جنس آفتاب نیست اما فرق
در استعاره و کذب آنست که بنای استعاره بر تاویل است یعنی مشبه را از جنس مشبه به ادعا مینمایند
و قرینه عدم اراده موضوع له در وی قایم باشد بخلاف کذب که تاویل و قرینه دران نمیباشد اما
قرینه استعاره گاهی یک چیز میباشد چنانچه درین بیت اسدی بیت روان از شمشاد پوینده رنج
خورد را بمرجان گوینده گنج * لفظ پوینده و گوینده قرینه آنست که از شمشاد قد معشوق
و از مرجان لب او خواسته و گاهی قرینه استعاره چند چیز میباشد چنانچه درین بیت

خاقانی بیت چون از سه نوزنی عطارد * مریخ هدف شود مر آنرا * لفظ هدف و تیر که مرادف عطارد است و لفظ زدن اینها همه قرائن آن است که از ماه نو گمان خواسته و باید دانست که تقسیم استعاره نیز مانند تقسیم تشبیه که در شجره اوّل مذکور شد بسبب اعتباراتی چند است اوّل باعتبار مستعار منه و مستعار له دوم باعتبار وجه شبه که آنرا در استعاره وجه جامع گویند سوم باعتبار مجموع این هر سه چیز چهارم باعتبارات دیگر غیر ازین سه قسم ما هر یک را در ثمره وانمائیم ثمرهٔ اوّل در تقسیم استعاره باعتبار طرفین یعنی مستعار منه و مستعار له و این بر دو قسم می آید وفاقیه و عنادیه امّا وفاقیه آنست که اجتماع مستعار منه و مستعار له در شخص واحد ممکن بود مثل استعاره هدایت بحیات درین آیه کریمه اَوَ مَن کَانَ مَیتًا فَاَحیَینَاهُ ای ضالًا فهدیناه مقصود با تمثیل لفظ حیات است که مستعار منه واقع شده و هدایت مستعار له آمده و اجتماع هدایت و حیات در شخص واحد ممکن است امّا استعاره عنادیه آنست که اجتماع مستعار منه و مستعار له در شخص واحد ممتنع باشد مانند آنکه استعاره نمایند مرده را که آثار جمیله از وبر صفحهٔ روزگار مانده باشد بزنده و همچنین زنده را که جاهل یا عاجز یا در خواب باشد بمرده و ظاهر است که اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد ممتنع است و نوعی از عنادیه آنست که بر سبیل ظرافت یا استهزا آرند بهمان طریقی که در بحث تشبیه گفته شد چنانچه بگوئی رایت اسدا و مراد تو جبانی باشد یا بگوئی رایت حاتمًا و مراد تو بخیلی باشد ثمرهٔ دوم در تقسیم استعاره باعتبار وجه جامع بدانکه استعاره باعتبار وجه جامع بچهار قسم منقسم میگردد اوّل آنکه وجه جامع در مفهوم مستعار منه و مستعار له داخل باشد مثلًا لفظ قطع درین آیه کریمه وَقَطَّعنَاهُم فِی الاَرضِ اُمَمًا لفظ قطع موضوع است برائے دور کردن اتصال از اجسامے که باهم پیوسته باشند و درین آیه قطع اُمم مستعار له و قطع اجسام مستعار منه واقع شده و وجه جامع میان این هر دو زائل کردن اجتماع و اتصال است و آن در مفهوم هر دو داخل است امّا در مفهوم مستعار منه شدیدتر و ازین قبیل است این بیت عبد الواسع جبلی بیت بر سیرت لطیف تو گفتار تو دلیل * بر نسبت شریف تو کردار تو گواه * حاصل بیت آنست که سیرت لطیف و نسبت شریف ترا

گفتار و کردار تو مثبت آمده و مثبت را گواه و دلیل استعاره نموده و وجه جامع درینجا اثبات است و آن در مفهوم هر دو داخل است قال العلامة وکذا استعارة الخیاطة الموضوعة لضم خرق الثوب للسّر والذی هو ضمّ حلق الدرع والجامع الضم الداخل فی مفهومهما هو الاشد فی الاول انتهی قسم دوم آنکه وجه جامع از مفهوم مستعار له و مستعار منه خارج باشد مثل استعارهٔ اسد برای مرد شجاع چه وجه جامع درینجا جرأت است و آن از مفهوم هر دو بیرون است وازین قبیل است این بیت نظامی بیت کشیده قامتی چون سرو سیمین * دو زنگی بر سر نخلش رطب چین * درینجا زلف مستعار له و زنگی مستعار منه واقع شده و وجه جامع سیاهی است و آن از مفهوم هر دو خارج است و این بیت حکیم عنصری بیت در دست زمان سفید شد زاغ تب * کس زاغ سفید کرد جز جادو * شباب[۱] را بزاغ استعاره نموده و وجه جامع سیاهی است قسم سوم[۲] آنکه وجه جامع در بادی الرائے ظاهر باشد همبران نمط که در بحث تشبیه مذکور شد وازین قسم است این بیت نظامی بیت هنوزم هندوان آتش پرستند * هنوزم چشم چون نرگان مستند * زلف را بهندو و رخسار را بآتش استعاره کرده و وجه جامع در اول سیاهی و در دوم سرخی و درخشندگی است و این در بادی الرائے هویدا است و این بیت مختاری بیت برقی گرفته در کف و ابری به پیش روی * ماهی نهاده بر سر و چرخی بزیر ران * درین بیت شمشیر را ببرق و سپر را باابر و چتر را بماه و اسپ را بچرخ استعاره نموده و وجه جامع در هر چهار ظاهر است و چنین استعاره را عامیه و مبتذله نامند قسم چهارم آنکه وجه جامع خفای داشته باشد و غیر از خواص آنرا در نیابند و این را استعارهٔ غریبه نامند چنانچه درین بیت که شاعر در صفت اسپ مؤدب خود گفته شعر واذا احتبی قربوسه بعنانه *

---

۱ قوله شباب را الخ موئے شباب را بزاغ استعاره نموده نه تنها شباب را چه شباب عبارت است از قیام حیوان در زمانه که حرارت غریزیه او مشتعل باشد دران زمان واس را با زاغ مناسبتی نیست فتامل ۱۲ ۲ قربوس پیش کوهه زین و کوه پس را نیز گویند و هر دو کوهه را قربوسان گویند و سکون را نیامده الا بضرورت شعر و فارسیان بسکون را استعمال کنند ۱۲ م

علک الشکیم الی انصراف الزائر، احتبا در لغت دستها بگرد زانو حلقه کردن است و علک[۱] بمعنی خائیدن و شکیم لجام آهنی است که در دهان اسپ کنند و ترجمه بیت این است که هرگاه عنان این اسپ به قربوس زین بند کنند میخاید لجام را تا برگشتن زائر و مراد از زائر صاحب اسپ است یعنی هرجا که سوار این اسپ را گذاشته و عنانش را بقربوس زین بند کرده میرود و از انجا حرکت و تجاوز نمی نماید تا صاحبش برگردد و مقصود بالتمثیل و درینجا استعاره بند کردن عنان بقربوس زین است و مستعار منه لفظ احتبا است که بمعنی دستها در گرد زانو حلقه کردن آمده و هر دو دست را چون گرد زانو حلقه کنند به بند کردن عنان در قربوس شبیه میشود و معلوم است که ظهور وجه جامع درینجا خفائے دارد و ازین قبیل است این بیت خاقانی بیت در بربلبله فواق افتد ٭ کز دهان آب احمر اندازد ٭ ریختن شراب را از صراحی استعاره بفواق کرده و وجه جامع گرفتگی در گلو است و آن در بادی الرائے ظاهر نمیشود و این بیت انوری بیت در نعره خناق آرد و در جلوه تشنج ٭ گر پاس تو بارے ندهد کوس و علم را ٭ گرفتگی آواز کوس را بخناق و عدم حرکت علم را به تشنج استعاره کرده و این از عالم فواق است که مذکور شد و گاہے استعاره عامیه مبتذله بسبب تصرفے غرابت پیدا می کند چنانچه درین بیت خاقانی که در خطاب بآفتاب گوید بیت از فیض تو در دو گاهواره ٭ دو هندو طفل شیرخواره ٭ مردم چشم را بطفل هندو و ضیائے آفتاب را بشیر استعاره نموده و حاصل معنی بیت این است که مردم چشم از ضیائے تو پرورش نور می یابد چنانچه طفل از شیر و این استعاره اگرچه نظر بمفردش متبذل است امّا بسبب ترکیب غرابتی بهم رسانیده چه وجه جامع درینجا انتفاع یافتن چیز سیاه کوچکی است از چیز سفید روشن بسیاهی و سفیدی فقط فقد بر شمرده سوم در تقسیم استعاره باعتبار این هر سه چیز یعنی مستعار له و مستعار منه و وجه جامع بدانکه مستعار له و مستعار منه یا هر دو حسی میباشند

[۱] علک جاویدن صمغ و مانند آن و خائیدن اسپ لجام را و صمغ و هرچه لزج باشد ۱۲ م

یا هردو عقلی یا مستعار له حسی و مستعار منه عقلی یا بالعکس و وجه جامع در سه نوع اخیر از عقلی نمیتواند بود
و در نوع اول وجه جامع یا حسی خواهد بود یا عقلی یا مختلف بجهت آنکه حس معقول را در نمی یابد
و عقل محسوس را در می یابد چنانچه در بحث وجه شبه شرح کرده شد پس مجموع این تقسیم شش
قسم بر میگردد اول آنکه هر سه حسی باشند چنانچه درین بیت خاقانی بیت گاؤ سفالین که آب
لاله تر خورده * ارزن زرینش از مسام بر آمده * شراب را آب لاله تر و نمی را که صراحی سفالین بیرون
داده بارزن زرین استعاره نموده و وجه جامع رنگ و شکل و مقدار است و این هر سه
حسی اند دوم آنکه طرفین حسی باشند و وجه جامع عقلی کقوله سبحانه و آیة لهم اللیل نسلخ منه النهار و درینجا
مستعار له ظهور ظلمت شب است بعد از زایل شدن روز و مستعار منه ظهور مسلوخ است از پوست
خود و وجه جامع ترتب امرے بر امریست یعنی ترتیب ظهور ظلمت شب بر رفتن روز مثل ترتیب
ظهور مسلوخ است بر سلخ و ادراک ترتب امور کار عقل است نه کار حس سوم آنکه مستعار له حسی و
مستعار منه و وجه جامع عقلی باشد چنانچه درین بیت مسعود سعد بیت کوه پوینده در مصاف
فگن * مرگ تابنده از نیام برار * شمشیر را بمرگ استعاره کرده و وجه جامع افنا است چهارم
آنکه مستعار منه حسی و مستعار له و وجه جامع عقلی باشد چنانچه درین بیت خاقانی بیت تیغ او
آبستن فتح است اینک بنگرش * نقطه هائے چهره پر آبستنی دارد گواه * مهیا و مستعد بودن
را بآبستن استعاره نموده و وجه جامع تهیؤ و استعداد است پنجم آنکه هر سه عقلی باشند ششم آنکه بعضے
از اجزاے وجه جامع حسی و بعضے عقلی باشد و مستعار له و مستعار منه هر دو حسی باشند کقولک
رأیت شمسًا و انت ترید انسانًا کالشمس فی حسن الطلعة و نباهة[ا] الشان و چنین استعاره بندرت
واقع میشود و گویا در حقیقت دو استعاره است و لهذا سکاکی در مفتاح العلوم بنائے این تقسیم
را بر پنج قسم گذاشته و این قسم اخیر را ذکر نکرده حیث قال و لان الاستعارة مبناها علی
التشبیه متنوع الی خمسة انواع کما تتنوع التشبیه الیها استعارة محسوس لمحسوس بوجه حسی او

[ا] نباهت بزرگوار و مشهور شدن ۱۲ م

بوجہ عقلی و استعارہ معقول لمعقول و استعارہ محسوس لمعقول و استعارہ معقول لمحسوس انتہی
کلاسہ ثمرہ چہارم در تقسیم استعارہ باعتبارات دیگر غیر ازین سہ چیز کہ مذکور شد بدانکہ تقسیم
استعارہ باعتبار لفظ مستعار بر دو قسم است اصلیہ و تبعیہ اما استعارۂ اصلیہ آنست کہ لفظ مستعار
اسم جنس باشد مثل استعارۂ اسد برائے مرد شجاع و استعارۂ گل برائے رخسار و امثال آن و
ازین باب است علمی کہ بتاویل در اسم جنس داخل شود مثل آنکہ بخیل را بحاتم و جبان را برستم
استعارہ کنند قال السکاکی فی المفتاح و وجہ کونہا اصلیۃ ہو ان الاستعارۃ مبناہا علی التشبیہ المستعار لہ
بالمستعار منہ وقد تقدم فی باب التشبیہ ان التشبیہ لیس الا وصفا للمشبہ بکونہ مشارکا للمشبہ بہ
فی وجہ والاصل فی الموصوفیۃ ہی الحقائق مثل ان تقول جسم ابیض او بیاض صاف انتہی
اما استعارۂ تبعیہ آنست کہ لفظ مستعار فعل یا شبہ فعل یا حرف باشد و وجہ تبعیہ بودنش آنست
کہ فعل و حرف را صلاحیت موصوف بودن نیست و بنائے استعارہ بر موصوفیت است
چنانکہ در کلام سکاکی گذشت پس موصوف در استعارۂ تبعیہ معنی مصدری فعل و متعلقات معانی
حروف خواہد بود و اطلاق استعارہ بر فعل و حروف بر سبیل تبعیت خواہد گردید بطریق
اصالت و حاصل این سخن آنست کہ تشبیہ در استعارہ فعل و متعلقاتش راجع بمعنی مصدری آن
فعل می گردد و در حرف عائد بہ متعلق معنی آن میشود و متعلق معنی حرف چیزیست کہ تعبیر بحرف ازان
میکنند مثل آنکہ بگوئی من از برائے ابتدا و الی برائے انتہا و فی برائے ظرفیت و
کی برائے غرض و مانند آن و اینہا یعنی ابتدا و انتہا و ظرفیت و غرض معانی این حروف نیست
بل متعلقات معانی حروف است و ازینجا است کہ نحویان در تعریف حرف گفتہ اند الحرف
ما دل علی معنی فی غیرہ و اما مثال آنکہ لفظ مستعار فعل یا شبہ فعل باشد کقولک الحال
ناطقۃ بکذا او نطقت الحال بکذا بمعنی والۃ و دلت بکذا و درینجا مستعار منہ لفظ نطق و

لہ قولہ مثل آنکہ الخ استعارۂ حاتم برائے بخیل و استعارۂ رستم برائے جبان در حالت تحریبت میتواند شد و در جامع از نقص
قضاد منتزع خواہد گردید اولی اینکہ چنین گفتہ شود مثل آنکہ سخی را بحاتم و شجاع را برستم استعارہ کنند ۱۲

مستعار له لفظ دلالت است و لفظ مستعار در مثال اول اسم فاعل و در مثال دوم فعل ماضی است
و تشبیه در اینجا راجع بنطق و دلالت میشود نه بناطق و دال و فعل ماضی آن فتاد بر و از این قبیل است
این بیت سنائی بیت متشابه بخوان در و ناو یز * و ز خیالات بیهده بگریز * تمسک کردن را
باویختن استعاره کرده همچنین اجتناب را بگریختن و در اول لفظ مستعار صیغه نهی است و
دوم صیغه امر و این بیت مسعود سعد بیت دهن مملکت تخنده و خوش * تا سر تیغ تو نگرید
زار * چکیدن خون تیغ را بگریستن استعاره کرده و لفظ مستعار فعل مضارع منفی و اما مثال
آنکه لفظ مستعار حرف باشد این آیهٔ کریمه است فالتقطه آل فرعون لیکون لهم عدوا و حزنا
یعنی برداشتند حضرت موسی را اهل بیت فرعون بجهت آنکه دشمنی و غمی برای ایشان باشد
پوشیده نماند که لام تعلیل در لیکون بطریق استعاره واقع شده و استعاره نه در لام است
بلکه در معنی غرض است که متعلق بلام است زیرا که غرض از التقاط فرعون موسی را نه عداوت و حزن
بود بل محبت و تبنی بود و اما بنا بر آنکه آخر کار میان ایشان بعداوت و حزن انجامید محبت و تبنی را
استعاره بعداوت و حزن نموده یعنی التقاط او موسی را برای تبنی گویا که برای عداوت و حزن بود
و مستعار له در اینجا محبت و تبنی و مستعار منه عداوت و حزن است و لفظ مستعار حرف لام پس
اصل استعاره در معنی غرض است که متعلق لام است و اطلاق آن بر لام بر سبیل تبعیت است
نه بر طریق اصالت مثال و از این قبیل است این بیت خاقانی بیت دل را بکنار جوی
بر شیم * از یار کنار جوی شستیم * در اینجا استعاره تبعیه در حرف از است که بمعنی عن آمده
و مستعار له دور کردن خیال یار است از دل و مستعار منه شستن دل از یار پس اصل استعاره
در این دو معنی واقع شده و اطلاق آن بر حرف از بر سبیل تبعیت است و پوشیده نماند که مدار قرینه
استعارهٔ تبعیه بر آنست که گاهی استعاره منسوب بفاعل میشود و گاهی بمفعول و گاهی بمجرور
اما مثال منسوب بفاعل کقولک نطقت الحال بکذا اسناد نطق بحال قرینه استعاره است چه نطق
حقیقی مسند بحال نمیشود و مثال منسوب بمفعول کقوله شعر جمع الحق لنا فی امام * قتل البخل

واحیا السماحا * نسبت دادن قتل واحیا بہ بخل وسماحت قرینہ آنست کہ لفظ قتل واحیا درینجا بطریق استعارہ واقع شدہ ومثال منسوب مجرور کقولہ سبحانہ فبشرہم بعذاب الیم لفظ عذاب کہ مجرور است قرینہ این معنی است کہ بشارت درین آیہ بر سبیل استعارہ آمدہ بجائے فانذرہم آما تقسیم استعارہ باعتبار تجرید وترشیح آن بر سہ نوع است نوع اول استعارہ مطلقہ وآنچنان است کہ چیزی از ملائمات وصفات مستعار لہ ومستعار منہ دران مذکور نشود چنانچہ درین بیت عبد الواسع جبلی بیت شگوفہ بر سر شاخ است چون رخسارۂ جانان * بنفشہ بر لب جویست چون جرارہ دلبر * زلف را بعقرب جرارہ استعارہ نمودہ وملائمات مستعار لہ ومستعار منہ ہیچ کدام مذکور نساختہ نوع دوم استعارۂ مجردہ وآنچنان است کہ صفات وملائمات مستعار لہ را ذکر کنند فقط چنانچہ درین بیت فردوسی بیت بناخن زرہ بافت از مشکناف * در آویخت از گوشۂ آفتاب * زلف را بہ زرہ استعارہ نمودہ ولفظ ناخن ومشکناب و آویختن از ملائمات مستعار لہ است یعنی زلف وچنانچہ درین بیت خاقانی بیت از شورش آہ من ہمہ شب * بادام تو دوشش ناغنودہ * چشم را استعارہ نمودہ و لفظ غنودن را کہ از ملائمات چشم است مذکور ساختہ نوع سوم استعارۂ مرشحہ وآنچنانست کہ ملائمات وصفات مستعار منہ را مذکور سازند وصفت درین مقام عبارت از معنی است قائم بغیرہ نہ لغت نحوی کہ ابن حاجب در تعریفش گفتہ الفت تابع یدل علی معنی فی متبوعہ اما مثال استعارۂ مرشحہ این بیت انوری است بیت در خفیہ گر نہ عزم خروج است باغ را * چون آبگیر ہا ہمہ پر تیغ وجوشن است موج آبگیر را بہ تیغ وجوشن استعارہ نمودہ ولفظ عزم وخروج ملایم تیغ وجوشن است کہ مستعار منہ واقع شدہ قال السکاکی ومبنی الترشیح علی التناسی التشبیہ وصرف النفس عن توہمہ کما قال ابو تمام شعر ویصعد حتے یظن الجہول * بان لہ حاجۃ فی السماء * ترجمہ اش این بیت لہ بالامیر و ممدوح بحرے کہ جہال گمان مے برند کہ مگر کارے در آسمان دارد و پوشیدہ نماند کہ بلندی قدر ممدوح را بلفظ صعود استعارہ نمودہ ومصراع ثانی ملایم

لفظ صعود است که مستعار منه واقع شده دگاہے تجرید و ترشیح ہر دو را در یک استعاره جمع میسازند چنانچه درین بیت خاقانی بیت بر شگافد صبا مشیمهٔ شب * طفل خونین بخاور اندازد * آفتاب را بطفل استعاره نموده و صبا و شب و خاور ملائم مستعار له مشیمه خونین و شگافتن ملایم مستعار منه واقع شده وله بیت بدر د جیب آسمان و برد * گوے زر آشکار بند و صبح * آفتاب را بگوے زر استعاره نموده و لفظ صبح و آسمان ملایم مستعار له و لفظ جیب و دریدن ملائم مستعار منه واقع شده و ترشیح در استعاره بلیغ تر از تجرید و اطلاق است زیرا که استعاره مبالغه در تشبیه است یعنی مشبه را عین مشبه به ادعا نمودن پس ذکر اوصافیکه ملایم مشبه به باشد تقویت این مبالغه مے نماید قال السکاکی فی المفتاح اذ قد عرفت اقسام الاستعارة فاعلم ان الاستعارة لها شروط فی الحسن ان صادفتها حسنت والا عرت عن الحسن وربما اکتسبت قبحا وتلک الشروط رعایة جهات حسن التشبیه بین المستعار له والمستعار منه فی الاستعارة الحقیقة والاستعارة بالکنایة وان الا تشمّها فی کلامک من جانب اللفظ رائحة من التشبیه ولذلک یشترط فی الاستعارة الحقیقة ان یکون التشبیه بین المستعار له والمستعار منه جلیا بنفسه او معروفا سائرا بین الاقوام والا خرجت الاستعارة عن کونها استعارة ودخلت فی باب التعمیة والالغاز انتہے و نوعے از استعاره است که بر سبیل تمثیل واقع میشود یعنے مستعار له و مستعار منه و وجه جامع ہر یک منتزع از چند چیز باشد چنانچه شخصے را که متردد در امرے باشد بگوئی انی اراک تقدم رجلا و توخر اخری یعنی مے بینم ترا که یکپای پیش مے آری و پائے دیگر پس مے بری و چنانچه درین بیت فردوسی بیت چه روز و شب جفت اندیشه * تو گوئی که با شیر در بیشه * چنانچه درین بیت انوری بیت

ف۱ قوله دگاہے الخ و این جمع ساختن تجرید و ترشیح را توشیح نامند و این چنین استعاره را استعاره موشحه خوانند ۱۲

ف۲ قوله چنانچه درین بیت فردوسی الخ و درین تمثیل نظر است زیرا که حاصل استعاره آنست که مشبه عین مشبه به ادعا نمایند و بوئی از تشبیه در لفظ یافته نشود چنانچه از عبارت مصنف و علامه سکاکی همین مستفاد است پس درین بیت استعاره چگونه خواهد شد وقتیکه لفظ تو گوئی که از ادات تشبیه است موجود باشد ۱۲

خر وزان تیره گشت الحق مرا گفتا که با من هم * بگز مهتاب پیمائی بگل خورشید اندائی *
خورشید را بگل اندودن و مهتاب بگز پیمودن استعاره است از کار بیهوده کردن و درین
بیت خاقانی بیت اسپ در تاز تا جهان طرب * بستر تازیانه بستانیم * یعنی بسهولت
بستانیم وله چون جهانی ز خندق است نگلین * تا نشین خندق است گرد حصار * مقصود
آنست که احوال تو در گذشتن از دنیا بآن کس میماند که اسپ نگلین دارد و از خندق آتشین
بخواهد که بجهد و درین بیت سنائی که در هجو علمائے جاه طلب گفته بیت یک جهانند
زیر این افلاک * گام پر زهر و خانه پر تریاک * مقصود آنست که ظاهر شان تمام مفید و
باطن شان تمام مضر است و درین بیت عرفی بیت بهر که عرضه دهم درد خویش می بینم *
که غرقه ام من و او بر کنارے گذرد * وصاحب تلخیص این قسم استعاره را مجاز مرکب نامیده
قال السکاکی فی المفتاح وهذا الذی یسمی تشبیه التمثیل علی الاستعاره ولکون الامثال کلها
تمثیلات علی سبیل الاستعارة لا یجد التغیر الیها سبیلا فاعلم و علامه تفتازانی وجه عدم
تغیرات تمثیلات راچنین بیان کرده و تحقیق ذلک ان المستعار یجب ان یکون اللفظ
الذی هو حق للمشبه به اخذ منه عاریة للمشبه فلو وقع فیه تغیر لما کان هو اللفظ الذی یخص المشبه به
فلا یکون عاریة انتهی اما استعارهٔ بالکنایه عبارت است از ذکر مشبه و اراده مشبه به
بانصب قرینه و قرینه درینجا استعاره تخییلیه خواهد بود و طریقش چنان است که با مشبه مذکور
چیزے چند از لوازم مشبه به محذوف ذکر نمایند پس ذکر مشبه و حذف مشبه به عبارت از استعاره
بالکنایه است و اثبات لوازم مشبه به محذوف برائے مشبه مذکور عبارت از استعاره تخییلیه
و این بر سه قسم مے آید برای آنکه لوازمی که اختصاص بمشبه به دارد و آنرا از برائے اثبات
مشبه بیان سه حال بیرون نیست یا قوام مشبه به باوست یا تکمیل مشبه به موقوف بر آنست
یا دخلی در قوام و تکمیل ندارد مثال اول کقوله ع فلسان حالی بالشکایة انطق * یعنی زبان
حال من بشکوه گویاتر است و درینجا حال را شخص متکلم تشبیه داده و این استعاره بالکنایه است

و اثبات زبان که قوام متکلم باوست استعارهٔ تخییلیه و ازین قسم است این بیت سنائی بیت
علما جمله هرزه مے لافند ✤ دین بر پای هر کسے بافند ✤ دریخا دین را به دیبا و حریر تشبیه
داده و این استعارهٔ بالکنایه است و لفظ به پائے بافتن که از لوازم مقدمهٔ دیبا و حریر است
استعارهٔ تخییلیه مثال[۲] دوم کقولک مخالب المنیة نشبت بفلان یعنی پنجهٔ مرگ در فلان کیس
فرو رفت و درینجا مرگ را بسبع تشبیه داده و مشبه به را که سبع است ذکر نه کرده و این استعاره
بالکنایه است و ناخن[۱] که اختصاص بسبع دارد و موجب تکمیل اوست برائی مرگ که مشبه است
اثبات نموده و این استعاره تخییلیه است و درین باب است این بیت مسعود سعد بیت
بروی کرده همه حجره بوستان ارم ✤ بزلف کرده همه خانه کلبهٔ عطار ✤ پوشیده نماند که
روی را درین بیت بگل و زلف را بمشک و عنبر تشبیه داده و مشبه به را ذکر نکرده و این استعاره
بالکنایه است و حجره را بوستان کردن و خانه را کلبهٔ عطار ساختن که از لوازم گل و مشک است
بروی و زلف منسوب نموده و این استعارهٔ تخییلیه است مثال[۳] سوم کقولک زمام الحکم فی ید
فلان درینجا تشبیه حکم بناقه از عالم استعاره بالکنایه است و اثبات زمام که از لوازم غیر مقومه
مشبه به است برائے مشبه استعاره تخییلیه و ازین باب است این بیت سنائی بیت
جانت را دو زنخ آشیانه مکن ✤ خاطرت را محال خانه مکن ✤ در مصراع اول جان را بمرغ
تشبیه داده و این استعارهٔ بالکنایه است و اثبات آشیانه که از لوازم غیر مقومه مشبه به است
استعاره تخییلیه و بدانکه در تحقیق معنی استعاره بالکنایه و استعاره تخییلیه اساطین فن بلاغت
را اختلاف است و مذاهب هر یک با دلائل آن در مطول علامه تفتازانی مذکور هست فمن اراد
الغیور علیه فلیرجع الیه فصل سوم در بیان مجاز مرسل باید دانست که مجاز مرسل عبارت از لفظی است
که در غیر معنی موضوع له استعمال کرده شود و علاقه در معنی حقیقی و معنی مجازی آن لفظ سوائے

---

[۱] قوله و ناخن که اختصاص بسبع دارد و موجب تکمیل اوست الخ این قول مبنی بر آن است که ناخن چون زبان داخل قوام انسان نیست
چنانچه در مفرح القلوب است که بعضے حکما شعر و ظفر را از فضلیات میشمرند نه از اعضاء و الشیخ ابو علی سینا منهم ۱۲

تشبیه چیزی دیگر باشد مثل آنکه بگویند فلانے درین کار دستی دارد یعنی قدرتے دارد و علاقه درینجا علاقه حال با محل است چه دست محل ظهور قدرت اوست و در علاقه واجب است که استعمال نوع او از فصحا منقول باشد و لازم نیست که در استعمال هر جزئی از ان نوع سند از فصحا بجوئیم مثلاً واجب است برائے تفتیش این معنی که فصحا حال را باسم محل ذکر میکنند و بعد ازانکه این معنی به تحقیق رسید لازم نیست که هر جا که حال را باسم محلش ذکر کنند محتاج سند فصحا باشیم و اینست معنی این سخن که المجاز موضوع بالموضوع النوعی لا بالوضع الشخصے اما انواع علاقه مجاز مرسل بسیار است و ما درینجا چند نوع ازان ذکر کنیم **نوع اول** تسمیه کل باسم جزوش چنانچه درین بیت حکیم سنائی که در منقبت گفته **بیت** عشق را بحر بود و دل را کان بحر شرع را دیده بود و دین را جان ✤ مقصود بالتمثیل درینجا لفظ دیده است که بمعنے پاسبان آمده فافهم **نوع دوم** تسمیه جزو باسم اسمش کقوله تعالے یجعلون اصابعهم فی اذانهم مراد از اصابع انامل است و آن جزو اصابع است و چنانچه درین بیت فقیر **بیت** ثمرات دل زکف آسان ببرد ✤ دست از ستم دستان ببرد ✤ مراد از دست بردن پنجه بردن است و پنجه جزو دست است **نوع سوم**[۳] تسمیه مسبب باسم سبب کقولهم رعینا الغیث یعنے چرانیدیم سبزه را و مراد از غیث درین جا نبات است و در لغت باران است که سبب روئیدن سبزه میشود و چنانکه درین بیت حکیم سنائی **بیت** ای زخود گشته سیر جوع این است ✤ ذی دو تا از ندم رکوع این است ✤ سیر شدن درینجا بمعنی بیزار شدن آمده و سیرے سبب بیزاری از غذا میشود **نوع چهارم** تسمیه سبب باسم مسبب کقولهم امطرت السماء نباتا و مراد از نبات درینجا باران است که سبب روئیدن نبات میشود و چنانچه درین بیت سنائی **بیت** سرد و گرم زمانه ناخورده ✤ نرسی بر در سرا پرده ✤ مراد از سرد و گرم زمانه انقلاب است و انقلاب سبب گرمی و سردی میشود **نوع پنجم** تسمیه شی باسمی که در زمان ماضی داشته کقوله تعالے و آتوا الیتامے اموالهم یعنے مال یتیمان را

بعد از بلوغ بد رسید و بعد از بلوغ یتیم نمیگویند و چنانچه درین بیت عطار **بیت** حمد بیحد مر خدای پاک را * آنکه ایمان داد مشتی خاک را * آدم را بمشت خاک تعبیر کرده و ظاهر است که قبل از وجود خاک بوده **نوع ششم** تسمیۂ شئی باسمی که در مستقبل خواهد یافت کقوله سبحانه انی ارانی اعصر خمراً مراد از خمر درینجا شیرہ انگور است که بعد ازان خمر میشود **نوع هفتم** تسمیه شئی باسم محلش کقوله سبحانه فلیدع نادیه ای اہل نادیه والنادی المجلس و ازین باب است جاری شدن نهر و میزاب و امثال آن **نوع هشتم** تسمیۂ محل باسم حالش کقوله تعالے وَاَمَّا الَّذِیْنَ ابْیَضَّتْ وُجُوْهُهُمْ فَفِیْ رَحْمَةِ اللّٰهِ یعنی کسانیکه در قیامت روے شان سفید باشد در رحمت خدا خواهند بود و مراد از رحمت جنت است که محل رحمت باشد و ازین قبیل است این بیت خاقانی **بیت** در مرکزِ مثلث بگرفت ربع مسکون * فریاد اوج مریخ از تیغ مه صفاتش * از اوج مریخ برج اسد مراد است و آن محل اوج مریخ است و معنی بیت مذکور آنست که اسد از تیغ مه صقال ممدوح بحدی فریاد کرد که فریاد او ربع مسکون را در مرکز مثلث یعنے در آتش گرفت و مقصود آنست که فریاد او آتش بر ربع مسکون زد **نوع نهم** تسمیۂ شئی باسم آلۂ آن شئی چنانچه درین بیت سنائی **بیت** متوسط میان صورت و هوش * شده زین سو زبان و زان سو گوش * این بیت در تعریف نفس کلی است و مراد آنست که نفس کلی از عقل استفاده میکند و بر اجسام افاده مینماید و زبان آلۂ افادۂ سخن است و گوش آلۂ استفادۂ آن و من ذلک قوله سبحانه حکایة عن ابراهیم علیه السلام وَاجْعَلْ لِّیْ لِسَانَ صِدْقٍ فِی الْآخِرِیْنَ مراد از زبان درینجا بقول مفسرین ذکرِ جمیل است و زبان آلۂ ذکر است بالجمله در علاقۂ مجاز مرسل باید که نوعی از التزام یافته شود و استعمال آن از فصحا منقول باشد **کنام شجرۂ چهارم** در بیان کنایه باید دانست که کنایه در لغت مصدر است بمعنی ترک تصریح کردن تقول کنیت بکذا اذا ترکت التصریح به

۵۱ انی ارانی الخ من می بینم خود را که می افشرم شراب را یعنی انگور را ۱۲ شمشاد ۵۲ قوله فلیدع الخ پس باید که ندا کند مجلس یعنی اہل مجلس خود را ۱۲

۵۳ قوله واجعل لی الخ مقرر کن برائے من زبان صدق ای ذکر جمیل در متاخرین واللّٰه اعلم بالصواب ۱۲

و در اصطلاح عبارت از لفظیست که لازم معنی او را اراده نمایند یا جواز اراده ملزوم بخلاف مجاز که در آنجا عدم ارادهٔ ملزوم معتبر است چنانچه در بحث مجاز شرح داده شد و کنایه بر سه قسم است اول آنکه مقصود از کنایه ذات موصوف باشد فقط دوم آنکه مطلوب از کنایه صفتی از صفات باشد و مراد از صفت درینجا معنی قایم بغیر است نه لغت نحوی چنانچه در مبحث استعاره گذشت سوم آنکه غرض از کنایه اثبات صفتی از برائے موصوفی باشد یا نفی صفتی از موصوفی اما قسم اوّل از کنایه که مقصود ازان ذات موصوف باشد فقط بر دو گونه مے آید قریب و بعید قریب آنست که یک صفت را که اختصاص بموصوفی مُعیّن داشته باشد ذکر کنی و مقصود تو ازان صفت ذاتِ آن موصوف باشد فقط چنانچه درین بیت خاقانی بیت آسمان کوه زهره آفتاب کان ضمیر ✤ آفت هر چه آفتاب از کوه و کان انگیخته ✤ چیزی را که آفتاب از کوه و کان انگیخته جواهر است ایضاً فی مخاطبة الشمس خاقانی بیت بالات شجاع ارغوان تن زیر تو عروس ارغنون زن ✤ مراد از شجاع ارغوان تن مریخ است که بالاے آفتاب است و عروس ارغنون زن زهره که زیر آفتاب است اما کنایه بعید ازین قسم آنست که چند صفت را که من حیث المجموع مختص بموصوفے معین باشد ذکر کنی و مقصود تو از مجموع آن صفات ذات آن موصوف باشد فقط کقولک کنایة عن الانسان حی مستوی القامة عریض الاظفار ظاهر است که این صفات فرادی مختص بانسان نیست اما من حیث المجموع اختصاص بانسان دارد فقط و چنانچه درین بیت مسعود سعد بیت بخواه آن طبع را قوت بخواه آن کام را لذت ✤ بخواه آنچشم را لاله بخواه آنمغز را عنبر ✤ مقصود از مجموع این صفات شراب است و درین بیت خاقانی بیت ساز آن رعنای صاحب بر بط اندر بزم چرخ ✤ سوز آن قرائے صاحب طیلسان انگیخته ✤ ظاهر است که در بزم چرخ رعنای صاحب بر بط زهره و قرائے صاحب طیلسان مشتری است اما قسم دوم از کنایه که مطلوب ازان نفس صفت باشد فقط نه ذات موصوف و این نیز قریب و بعید مے آید قریب آنست که انتقال از لازم بملزوم بے

وسائط ور و حاصل شود و این هم بر دو گونه است یکی آنکه کنایه در وی اوضح باشد دوم آنکه
خفائی داشته باشد مثال اول کقولهم طویل النجاد کنایة عن طویل القامة نجاد
بالکسر بند شمشیر را گویند و درازی آن لازم درازی قامت است و ازین باب است این
بیت سنائی که در نعت گفته بیت طینتے نی ازو مخمر تر ٭ سالکے نی ازو مشمر تر ٭
تشمیر دامن بر کمر زدن است و آن کنایه از مستعد راه بودن و درین بیت خاقانی بیت
دست کفچه مکن به پیش فلک ٭ که فلک کاسه ایست خاک انبار ٭ دست کفچه کردن
کنایه از چیزی خواستن است و درین بیت مختاری بیت مهمان آسوده تن باشند
ز اکرام تو در دنیا ٭ سران افگنده سر خیزند ز انعام تو در محشر ٭ افگنده سر کنایه از خجل است و
درین بیت بابا فغانی بیت نسخهٔ سحر سامری کاغذ توتیا شود ٭ چون به کرشمه سر
دهی نرگس سرمه سای را ٭ مثال دوم کقولهم عریض القفا کنایة عن الابله و این معنی از
علم قیافه معلوم میشود چنانچه درین بیت خاقانی بیت عاشق بکشی به تیغ غمزه
چند انکه بدست چپ شماری ٭ بدست چپ شمردن کنایه از کثرت شمار است زیرا که در حساب
عقد انامل احاد و عشرات را بدست راست و مأت و الوف را بدست چپ میشمارند و چنانچه
درین بیت حکیم سنائی که در نعت گفته بیت در جهان خدا اسے ور زیده ٭ ماه نو دین بروی
او دیده ٭ مراد آنست که دین او را گرامی داشته چه ماه نو را بر روی کسی می بینند که او را گرامی دارند
اما کنایه بعید ازین قسم آنست که انتقال از لازم بملزوم بوسائط حاصل شود چنان مهمان
دوست را کثیر الرماد گویند و شرح این در ما تقدم گذشت و ازین قبیل است این بیت
شیخ نظامی بیت بزرگی بایدت دل در سخا بند ٭ سر کیسه ببرگ گندنا بند ٭ بستن سر
کیسه به برگ گندنا کنایه از تعجیل و اهتمام در سخاست و درینجا نیز انتقال از برگ گندنا بستن به محکم
نبودن بند سر کیسه و ازان بزود واشدن سر کیسه و ازان بزود بخشیدن اما قسم سوم از کنایه
که غرض ازان اثبات صفتے برائے موصوفی یا نفی صفتے از موصوفی باشد کقول الشاعر

شعر ان السماحة والمروة والندے * فی قبة ضربت علی ابن الحشرج * ترجمه اش این است که سماحت و مروت و سخاوت در خیمه ایست که آنرا بر بالائے ابن حشرج زده اند اراده شاعر آنست که صفات مذکوره را در ممدوح اثبات کند و صریح نگوید پس گفت خیمه که بر سر ممدوح زده اند مجموع این صفات دران خیمه اوست چون در عالم ارباب خیام بسیار اند اختصاص این صفات بخیمه که بر سر ممدوح زده اند افادهٔ اختصاص ممدوح میکند و لذا قولهم المجد بین ثوبیه والکرم بین بردیه یعنی مجد در دو جامهٔ او و کرم در دو ردای اوست مجد و کرم را در جامه و ردای ممدوح ثابت کردن کنایه از ثابت کردن در ذات اوست و ازین قسم است این بیت حکیم مختاری بیت دامن همت سر فرازش * گردن چرخ را گریبان باد * دامن همت ممدوح را گریبان کردن آسمان گفتن کنایه از آنست که همت او بلندتر از آسمان باد و این بیت کمال اسمعیل بیت یارب چه فتنه بود که از سهم تیغش * مریخ تیر خود همه در دوکدان نهاده * تیر در دوکدان نهادن مریخ کنایه ازان است که نامرد شد و شیوهٔ زنان اختیار کرده این بیت حکیم اسدی بیت نگو گفت دانا که دختر مباد * چو باشد بجز خاکش افسر مباد * یعنی در زیر خاک باد و پوشیده نماند که کنایه متفاوت میشود بحسب تعریض و تلویح و رمز و اشارت و ایما پس اگر مقصود از کنایه موصوف غیر مذکور باشد آنرا تعریض نامند چنانچه در عرضهٔ شخصے که مسلمانے را اذیت رساند بگوئی المسلم من سلم المسلمون من یده ولسانه و غرض تو نفی اسلام ازان موذی باشد قال صاحب الکشاف الکنایة ان تذکر الشئ بغیر لفظه الموضوع له والتعریض ان تذکر شیئاً یدل به علی شئ لم یذکر کما یقول المحتاج للمحتاج الیه جئتک لاسلم علیک وکانه امالة الکلام الی عرض یدل علی المقصود انتهے و عرضه بالضم بسمعنی جانب است پس تعریض گویا اشاره کردن بجانبی و اراده جانب دیگر نمودن است

له دوکدان باد ال ابجد بر وزن دوستان صندوقچه و سفیده حبیه را گویند دران دوک و گروه ریسمان و تیر وغیره گذارند و بعربی حفش خوانند و جمع آن احفاش است ۱۲ برهان *

وانچه از اقسام کنایه کثیر الوسائط باشد یعنی انتقال از لازم بملزوم در آن بوسائط حاصل شود آنرا تلویح خوانند واگر کثیر الوسائط نیست امّا در لزوم او نوع خفائیست مثل عریض القفا که گذشت آنرا رمز گویند واگر هیچیک از خفا وکثرت وسائط ندارد آنرا ایما واشارت نامند کقوله شعر او ما رایت المجد القی رحله ⁂ فی آل طلحة ثم لم یتحول ⁂ رحل اقامت انداختن مجد در آل طلحه کنایه از ماجد بودن ایشان است وعدم تحویلش کنایه از دوام واستمرار کقوله شعر متی تخلو تمیم من کریم ⁂ ومسلمة ابن عمرو من تمیم ⁂ ومعنی تلویح اشارت کردن است از دور ورمز اشارت از نزدیک بسبیل خفا از گوشه ابرو یا لب وباید دانست که ارباب بلاغت اتفاق برین دارند که مجاز وکنایه از حقیقت وتصریح بلیغ تراست واستعاره قوی تر از تشبیه است اما سبب بلیغ تر بودن مجاز وکنایه آنست که در مجاز از ملزوم به لازم انتقال میکنند چنانچه اگر بگوئی آفتابے را دیدم ومراد تو معشوق باشد بلیغ تر از ان است که بگوئی معشوقی را دیدم زیراکه آن مانند دعوی است که با گواه باشد چه وجود هر ملزومے شاهد وجود لازم خود است بجهت عدم انفکاک لازم از ملزوم واین مثل دعوی است که گواه با او نیست وفرقست در دعوی با گواه ودعوی بے گواه فافهم امّا وجه قوی تر بودن استعاره از تشبیه آنست که وجه مشبه باید که در مشبه به کامل تر از مشبه باشد ودر استعاره مشبه را عین مشبه به ادعا مینمایند ودر انچه از تشبیه در ان نمیباشد وقرینه عدم اراده مشبه به در استعاره واجب است پس این نیز حکیم دعوی با گواه دارد چنانچه مذکور شد هذا اخر بیاننا فی علم البیان ونسئال التوفیق من الله وعلیه التکلان

الحدیقة الثانیة فی علم البدائع والصنائع

علم بدیع عبارت است از شناختن وجوه محسنات کلام وبدائع وصنائعی که در الفاظ ومعانی بکار میرود بطریق تحسین نه بر سبیل وجوب واین حدیقه مشتمل بر دو چمن است زیراکه بدائع وصنائع یا معنوی است یا لفظی وچون معنی مقدم بر لفظ اول است بذکر بدائع معنوی پرداختن انسب واولی است

ـــــــ

۱؎ قوله متی الخ ای گاہے خالی نمی ماند قبیلهٔ تمیم از کرم کنندگان حالانکہ مسلمہ ابن عمرو از قبیلهٔ تمیم است والله اعلم ۱۲

چمن اول در ذکر بدائعی که در معانی بکار میرود و از انجمله است طباق و این صنعت را تضاد
و مطابقه نیز گویند و تعریفش چنان است که دو معنی را که فی الجمله تقابل و تضاد در میان
شان باشد در کلام ذکر کنند خواه آن هر دو اسم باشند خواه فعل خواه حرف خواه یکی فعل باشد
و یکی اسم و هر یک از ینها یا بطریق ایجاب واقع شود یا بطور سلب اما مثال طباق اسم با اسم
کقوله تعالی وتحسبهم ایقاظا وهم رقود و یخرج الحی من المیت چنانچه درین بیت انوری بیت
سخنش را مزاج سحرِ (بیدار) حلال * در کهش را خواص بیت حرام * و درین بیت نظامی
بیت از ان سرو آمد این کاخ دل افروز * که چون جا گرم کردی گویدت خیز *
اما مثال فعل با فعل کقوله تعالی یحیی و یمیت و ازین قبیل است این بیت فغانی بیت
نمیشود مژه ام گرم از ان سحر که بناز * گشاد نرگس مخمور و بست خواب مرا * و این بیت مختاری
بیت جان من[1] لبستان بوسی و بوسی باز ده * تا بدین هم جان ده من باشی هم جان ستان *
و این بیت سلمان ساوجی بیت چو خیزد شعلهٔ تیغت نشینند آب بر آتش *
چو خندد ساغر بزمت بگرید ابر بر دریا * اما مثال طباق حرف با حرف کقوله عز و جل لها ما کسبت
و علیها ما اکتسبت پوشیده نماند که لام در علی درین آیه متضاد واقع شده بجهت اشتمال بر معنی
نفع و ضرر و ازین عالم است این بیت فقیر بیت مال دنیا میشود در زود بال صاحبش *
آنچه از خود میشماری بر تو باشد هوشدار * و ازین قبیل طباق اسمی است ذکر عناصر اربعه
در یکجا آوردن چنانچه درین بیت عبد الواسع جبلی که در تعریف اسپ گفته بیت
ای بسوی بالا چو آتش سوی پستی همچو آب * خاک وصفی در درنگ و باد رنگی در شتاب *
و درین بیت انوری بیت ای باد خاک مرکب گردون شتاب تو * آتش بخار چشمهٔ تیغ چو
آب تو * و درین بیت نظامی بیت چو باد از آتشم تا کی گریزی * نه من خاک توام

[1] قوله جان من لبستان الخ این بیت حکیم مختاری جامع طباق فعلی و اسمی است در مصرع اول و نیز در مصرع
ثانی چه جانده و جانستان اسم فاعل ترکیبی است که از ترکیب اسم و امر بوجود آمده کما هو اظهر ۱۲

آبم چه ریزی + و درین بیت خاقانی بیت چندان بردن رانده سپه کاتش گرفته فرق سه

نی باد را بر خاک ره نه آب مجرا داشته + امّا مثال طباق سلبی چنانچه درین ابیات کمال

اسمعیل بیت پشت من بشکن دهان بشکن + خون من میخور دز نهار مخور + نظامی بیت

مرا چون بد نباشد حال بی تو + که بودم با تو پارامسال بی تو + وله زسوز عشق بهتر در جهان

چیست + که بی او گل نخندید ابر نگریست + مخفی نماند که صاحب تلخیص طباق را بر دو گونه قرار

در نخندیدن و نگریستن فی الحقیقة تقابل نیست مگر در بادی النظر معلوم میشود شاید که درین صفت همین قدر کافی باشد ۱۲ و الله اعلم شمشاد

داده ایجابی و سلبی و در مثال طباق سلبی این آیهٔ کریمه را ذکر کرده و لکنّ اکثر الناس لا یعلمون یعلمون

ظاهراً من الحیوة الدنیا و مؤلف گوید چون ایجاب و سلب را در کلام جمع کنی باعتبار تنافی

و تقابلی که در میان این هر دو معنی متحقق است اطلاق طباق بر آن صحیح می آید و الّا ایجاب تنها

یا سلب تنها را در معنی طباق اصلا مداخلت نیست مثلاً در یحیی و یمیت احیا و اماتت مفید

طباق است و معنی ایجاب اصلا درینجا ملحوظ و معتبر نیست و همچنین در آیهٔ لا یعلمون یعلمون الخ جمع

میان سلب و ایجاب مفید طباق است نه سلب تنها پس طباق را سلبی و ایجابی گفتن صورتی ندارد دفتد

بر و نوعی از طباق است که آنرا تدبیج نامند و تدبیج بمعنی تزیین است یقال دبج المطر الارض ای زینها

سه قوله و مؤلف گوید الخ غور کردنیست که اگر ایجاب تنها یا سلب تنها را در معنی طباق اصلا مداخلت نیست اسم و فعل و حرف را که کدام مداخلت است که بلحاظ آنها تقسیم طباق نموده شد اصل اینکه صاحب تلخیص در تلخیص تعریف طباق ایجابی و سلبی بیان نکرد صرف بر امثله اکتفا نمود و آنچه علامه تفتازانی در تعریف طباق سلبی نوشته و هو ان یجمع بین فعلی مصدر واحد احدهما مثبت و الآخر منفی او احدهما امر و الآخر نهی جامع نیست آنچه بر دو منفی متقابل صادق نمی آید چنانچه ملّا عصام هم در اطول بر قید فعلی مصدر واحد اعتراض کرده میگوید هذا ما قاله المصنف و تبعه الشارح و یخرج من بیانهما لست بعالم او انا اعلم او انا عالم و نحو احسک انسانا و لست انسانا فالاولی هو ان یجمع بین الثبوت و الانتفاء و این اولویت هم بوجه عدم جامعیت دو منفی متقابل ها هو نیست گرایید پس من میگویم بفضل الله العظیم و هو الهادی للطریق المستقیم اگر هر دو متقابل را که از نفی نداد پس طباق ایجابی است ورنه سلبی عام از آنکه هر دو سلبی باشند چنانچه درین مطلع از مصرع بنده مطلع نمیرد آنکه در یادش تو باشی + ندارد جان که جلادش تو باشی + مصرع نه مردن بتو بی تو نازیستی + جان ندادن عشق و نازیستن بمعنی مردن است یا یکی ایجابی و دیگر سلبی باشد چنانچه درین بیت کمال اسمعیل سه پشت من بشکن و پیمان مشکن + خون من بیخور و زنهار مخور + و انکار تقابل در عدم مبین محض مکابره است چه در علوم قیام بالنفس و عدم قیام بالغیر جز تسلیم تقابل چاره نیست هذا فاغتنم و تفکر و لا تکن من المنکرین و آنچه مولوی صهبائی در جواب اعتراض مصنف نوشته ترجمه اش اینست در اجتماع دو فعل مشتق از یک مصدر تا وقتیکه اختلاف اثبات و نفی یا امر و نهی نخواهد شد طباق گفتنش درست نخواهد آمد بخلاف دو اسم یا یک اسم و یک فعل یا دو فعل مشتق از دو مصدر چنانچه گذشت که درینها برای طباق حاجت نفی و اثبات نیست اختلاف اینها خود در باب طباق کافیست پس چونکه در اجتماع فعلین مشتقین از یک مصدر طباق بجز نفی و سلب ممکن نبود لهذا نامش طباق سلبی گذاشت و از بسکه بغیر سلب و نفی را در طباق دخل نمیشود لهذا بمقابله اش ایجابی گفت انتهی کلامه ظاهرست که مدار این جواب با وجود طول تقریر بر تعریف علامه تفتازانی است و آن مقبول کرده عموم علما مصنف نیست و تقریر بالا گذشت ۱۲

وطریقش چنانست که در معنی مدح یا ذم یا غیر آن الوان راندکور سازند و مقصود از ان الوان
بطریق کنایه یا بطور ایهام حاصل شود و تکثر الوان شرط نیست بلکه مافوق واحد کافی است چنانچه
ابو تمام در مرثیه شخصی که شهید شده بود گفته شعر تردی ثیاب الموت حمرا فما اتی ٭ لها اللیل الا
وهی من سندس خضر ٭ ترجمه اش این است که جامه سرخ مرگ را رداے خود ساخت و هنوز شب
نیامده بود که آن جامه از سندس سبز شد و جامه سرخ کنایه از شهادت است و تبدیل آن بسندس
سبز کنایه از دخول به بهشت است و چنانچه درین بیت حکیم اسدی بیت ز شمشیر و لعل جای کمین ٭
ز زر کفش زرد و ز روی زمین ٭ لعل شدن جاے کمین کنایه از کثرت خونریزی است و زرد شدن
روی زمین کنایه از بسیاری زرپاشی و درین بیت خاقانی بیت دندان نکنی سپید تا لب ٭
از تب نکنم کبود هر دم ٭ دندان سپید کردن کنایه از خنده است و لب کبود کردن کنایه از
شدت تب و نوعی از طباق آنست که دو معنی را جمع کنند که یکی از ان دو معنی متعلق بچیزی باشد که
با معنی دوم تقابل و تضاد دارد و تعلق درینجا یک گونه کافی است مثل تعلق سببیت یا لزوم یا غیر
آن کقوله سبحٰنه اشداء علی الکفار رحماء بینهم شدت مقابل رحمت نیست بلکه مقابل لین است
ولین سبب رحمت است و کقوله تعالےٰ و من رحمته جعل لکم اللیل والنهار لتسکنوا فیه و لتبتغوا من فضله
ابتغاء فضل را بسکون تقابل نیست اما مستلزم حرکت است و حرکت مقابل سکون است
و ازین قبیل است این بیت حکیم ازرقی بیت ربود چشم من از لعل تو گهرریزی ٭
گرفت زلف تو از کار من پریشانی ٭ گهرریزی مقابل پریشانی نیست اما جمعیت و دولت که
مقابل پریشانی است مستلزم گهرریزی است و این بیت انوری بیت لطف تو هر
ساعتم خواند که بین الاعتذار ٭ قهر تو هر لحظه ام راند که هان الاجتناب ٭ میان اعتذار و اجتناب
تقابل نیست بلکه تقابل در رغبت و اجتناب است و اعتذار مستلزم رغبت است و نوعی از
طباق است که آن را ایهام تضاد نامند و تعریفش چنان است که دو معنی غیر متقابل را بدو لفظ تعبیر
کنند که در معنی حقیقی آن هر دو لفظ تقابل و تضاد متحقق باشد چنانچه درین بیت شعر

لاتعجبی یا سلم من رجل * ضحک المشیب براسه فبکی * یعنی تعجب مکن ای سلمی از مردیکه خندیده باشد پیرے بر سر او پس گریسته باشد آن مرد مراد از خندهٔ پیری ظهور اوست و ظاهر است که ظهور پیری را با گریه تقابل و تضاد نیست اما چون آنرا بلفظ خنده تعبیر کرده میان معنی حقیقی خنده و گریهٔ تقابل حاصل است و ازین قبیل است این بیت سنائی **بیت** هست شایسته گرچت آید خشم * طاق ابرو برائے جفتی چشم * طاق اینجا بمعنی طاق عمارت است اما چون طاق ضد جفت هم مے آید نظر بدان معنی تقابل و تضاد بهم رسانده و درین بیت فقیر **بیت** شب وصل تو به پایان آمد * صبح میخندد و من مے گریم * خندیدن صبح دمیدن اوست و تقابل در معنی خنده و گریه است فافهم **مقابله** و آنچنانست که دو معنی یا بیشتر که باهم متوافق باشند ذکر کنند و بعد ازان متقابل و متضاد آن معانی را بهمان ترتیب مذکور سازند و مراد از توافق درینجا همین قدر است که تقابل و ضدیت نداشته باشد کقوله سبحانه فلیضحکوا قلیلا ولیبکوا کثیرا اول ضحک و قلت را مذکور ساخته میان این هر دو توافق یعنی عدم تقابل حاصل است و در فقرهٔ دوم بکا و کثرت را آورده و این مقابل ضحک و قلت است و چنانچه درین بیت امیر معزی **بیت** ولی در خط فرمانش عزیز از طالع فرخ * عدو در بند و زندانش ذلیل از اختر واژون * عدو مقابل ولی و ذلیل مقابل عزیز و اختر واژون مقابل طالع فرخ است و درین بیت حکیم مختاری **بیت** مخالفان تو مردود چون جواب خطا * موافقان تو مقبول چون سوال صواب * درین[1] بیت الفاظ مصراع ثانی بالتمام با الفاظ مصراع اول به ترتیب تقابل و تضاد دارند و پوشیده نماند که سکاکی و مفتاح این صنعت را جدا ذکر کرده و صاحب تلخیص و مطول این را از قسم طباق شمرده و این قول اقرب بصواب است زیرا که درینجا نیز تقابل و تضاد معتبر است **مراعاة النظیر** و این صنعت را تناسب و توفیق نیز گویند و ضابطه اش آنست که در کلام چیزهائے را که باهم نسبتے داشته باشند سوائے نسبت تقابل و تضاد جمع نمایند

[1] قوله درین بیت الفاظ مصراع ثانی الخ یعنی درین بیت الفاظ مصرع ثانی غیر مکرر با الفاظ مصرع اول چون با الفاظ مصرع اول به ترتیب تقابل و تضاد دارند ۱۲

چنانچه درین دو بیت ابورشیق شعر اصح واقوی ماسمعناه فی الندے * من الخبر المأثور
منذ قدیم * احادیث یرویها السیول عن الحیا * عن البحر عن کف الامیر تمیم * یعنی صحیح تر و
قوی ترین اخبار مأثوره که در وجود از قدیم شنیده ایم احادیثی است که سیل اخراز باران
روایت میکند و باران از بحر و بحر از کف ممدوح پوشیده نماند که شاعر درینجا مناسبات و نظائر دو چیز
را جمع کرده اول مناسبات علم حدیث و آن صحت و قوّت و سماع و خبر مأثور و احادیث و
روایت است دوم مناسبات دریا و آن سیل و باران و بحر است و رعایت ترتیب را در هر دو جا
از دست نداده یعنی چنانچه حدیث را اصاغر باکابر میرسانند همچنین خبر مأثور جود و بخشش را
سیل از باران که اصل اوست روایت کرده و باران از بحر که اصل اوست و بحر از کف ممدوح
که اصل اوست با دعا شاعر روایت کرده و ازین باب است این ابیات انوری **بیت**
ارغوان رسته است خصمست را از نرگسدان چشم * زانکه تیغت را برنگ یاسمین آورده اند و له ساقیا
خیز که گل رشک رخ حور اشد * بوستان جنت و می کوثر و طوبی است چنار خاقانی **بیت**
بود آفتاب زردی کان روز رخ برآمد * صبح دو عید بنمود از سایه هلالش * سلمان ساوجی
بیت چو از زاغ کمان گرد و عقاب تیر او پران * شود بوم وجود شوم دشمن جفت با عنقا * مسعود سعد
بیت بهرام روز کوشش و ناهید روز بزم * برجیس روز بخشش و خورشید روز بار * و ملحق باین
صنعت است ایهام تناسب و تعریفش چنان است که دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند و یکی از آن دو معنی
داشته باشد و معنی دوش را که غیر مقصود بود با معنی لفظ اول تناسب یافته شود کقوله تعالے
والشمس والقمر بحسبان والنجم والشجر یسجدان لفظ النجم درین آیه بمعنے نباتے است که ساق ندارد و آنچه ساق
دارد آنرا شجر گویند و معنی دوم نجم که ستاره است درینجا مقصود نیست امّا با شمس و قمر
تناسب دارد و چنانچه درین بیت خاقانی **بیت** از دم خلق تو در مسدس گیتی * بوی مثلث
بهر مشام برآمد * مثلث درینجا بمعنی نوعی از عطریات است که بخور می نمایند و معنی دوم آن که
عبارت از شکل هندسی است غیر مقصود است امّا با لفظ مسدس تناسب دارد و درین بیت

در این تعریف قیدی از مصنف فرو گذاشت شده و آن اینست که معنی مقصود را با معنی لفظ دیگر مناسبت باشد کما قال المحقق التفتازانی فی مختصر المعانی

مرزا رضی دانش بیت کسی در عاشقی هم پیشه را چون من نمی خواهد * خورم گر آب شیرینی
بیادم کوه کن آمد * لفظ شیرین و کوهکن درین بیت نیز ازان قبیل است
مشاکلة واین صنعت چنان است که چیزی را بلفظ غیر ذکر کنند بسبب وقوع
آن چیز در صحبت آن غیر کقوله تعالی وجزاء سیئة سیئة ومکروا ومکر الله[له] پوشیده نماند
که حق سبحانه درین دو آیه عذاب را بلفظ سیئة و مکر تعبیر فرموده بجهت مشاکلة آن با
سیئة و مکر کفار پس معنی آیت اول آنست که جزای بدی عذاب است و معنی آیه
دوم آنکه کفار مکر کردند خدای تعالی عذاب کرد ایشان را و کقول الشاعر شعر
قالوا اقترح شیئا نجد لک طبخه * قلت اطبخوا لی جبة و قمیصا * یعنی
گفتند که چیزی را بفرما که برای تو بپزیم گفتم که بپزید برای من جبه پیراهن را
و دوختن را بلفظ طبخ ذکر کرده برای مشاکلة و نکته درینجا مزید اهتمام
قائل است بجبه و پیراهن و ازین قبیل است این بیت صائب بیت
لب سوال سزاوار بخیه بیشتر است * عبث بخرقه خود بخیه میزند درویش *
خموشی را به بخیه لب تعبیر کرده و نکته دن بامزید اهتمام بشان خاموشی است
مزاوجة واین صنعت چنان است که دو معنی که در شرط و جزا واقع شوند امری
که بر اول مترتب شود بر ثانی نیز مترتب گردد چنانچه درین بیت فقیر بیت
چون مرا بینی شود لطفت مبدل باعتاب * چون ترا بینم شود صبرم بدل با اضطراب *
پوشیده نماند که مقصود ازین شعر ترتیب تبدیل است بر حالت معشوق و حالت عاشق
وهمین است معنی مزاوجت درین مقام خواه آن هر دو ترتب در یک شرط و جزا واقع شوند
وخواه هر ترتبی در مجموع یک شرط و جزا وقوع یابد چنانچه در شعر مذکور **اضداد**

له قوله ومکر الله الخ سیئه دیگرے که منسوب بحق است تعالی شانه مراد ازان عذاب است اما چون با سیئه دیگر
کفار یکجا مذکور شده همان لفظ تعبیرش نموده و نکته درینجا محاذاة اعمال است ان خیرا فخیر وان شرا فشر ۱۲ ۱۲ ۱۲ ۱۲

بعضی این صنعت را تسہیم نامند و آنچنانست کہ قبل[۵۱] از عجز فقرهٔ نثر یا عجز بیت لفظی
بیارند کہ دلالت بر آن نماید قبل ازان کہ عجز خوانده شود اما باید کہ اوّل علم بروے آن فقره و شعر
حاصل شده باشد مثال ارصاد در فقره کقولہ تعالےٰ وماکان[۵۲] اللہ لیظلمہم ولکن کانوا انفسہم یظلمون

۵۱ قولہ کہ قبل از عجز فقرهٔ نثر الخ آخر فقرهٔ نثر را عجز گفتن از مخترعات صاحب تلخیص معلوم مے شود علاوه برین علم روئے درین آیہ شریفہ
قبل از خواندن آخر فقره چگونہ ممکن است زیرا کہ ہم روے این آیہ شریفہ آیتے سابق مذکور نشد ملاحظہ باید کرد کہ این
آیہ از رکوع چہارم ربع چہارم پاره بستم است کہ آیہ سابقہ اش بر لفظ سابقین وسابقة السابقہ بر مستبصرین تمام شده است وہمین حال است آیہ ہائے
دیگر کہ قریب المضمون این آیہ در فرقان حمید واقع شده اند در رکوع اول ربع دوم پاره اول عز اسمہ میفرماید وما ظلمونا ولکن کانوا انفسہم یظلمون کہ آیہ سابقہ
این آیہ بر تشکرون تمام میشود و در رکوع سوم ربع اول پاره چہارم است وما ظلمہم اللہ ولکن انفسہم یظلمون کہ تمامی آیہ سابقہ اش یعدلون است و در
رکوع دوم ربع دوم پاره دہم فما کان اللہ لیظلمہم ولکن کانوا انفسہم یظلمون واقع است کہ آخر آیہ سابقہ خود خاسرون دارد و در رکوع دوم ربع دوم
پاره یازدہم ان اللہ لا یظلم الناس شیئاً ولکن الناس انفسہم یظلمون است کہ آخر آیہ سابقہ اش لا یبصرون است و در رکوع پنجم ربع دوم پاره
چہاردہم وما ظلمہم اللہ ولکن کانوا انفسہم یظلمون کہ اتمام آیہ سابقہ اش   است و در رکوع چہارم ربع اول پاره بست ویکم است فما کان
اللہ لیظلمہم ولکن کانوا انفسہم یظلمون کہ آخر آیہ سابقہ اش کافرون واقع است و آنچہ شارح مفتاح نون را روی فہمیده مے گوید
فان سمع ہذا الکلام ووصل الی قولہ انفسہم وہو عالم بان الروی النون یتبادر منہ الی ان یختم بہ قولہ یظلمون خلاف اصطلاح علم عروض است
چہ در روی حرف اصلی بودن وضمیر نبودن شرط است بیانش مے آید وتعریف روئے کہ علامہ تفتازانی بیان کرده الروی الحرف الذی یبنی علیہ او
آخر الابیات او الفقر ویجب تکرره فی کل منہا نیز مانع نیست بر وصل وخروج ہم صادق می آید زیرا کہ بنا آخر ابیات وفقر در قافیہ موصولہ ومخرجہ بر وصل
وخروج میشود وتکرار وصل وخروج نیز واجب است تعریف روی کہ جامع ومانع است این است الروی ہو حرف صحیح اصلی لا قافیة لا یمکن القافیہ بدونہ احرف
غیر التنوین والنون الزائدة والمدة الزائدة سواء کانت لمعنی کالف التثنیة وواو الجمع ویاء الضمیر والنسبة والاضافة او کانت الاشباع
او کانت بدلاً من حرف زائد کالالف المبدلة من التنوین حالة الوقف او من النون الخفیفة او الزائدة للتانیث او للاحقة باخر الکلمة وہاء
السکت الساکنة والضمیر والتانیث الساکنة اذا عرفت ہذا فاستمع من راجی الرشاد محمد المدعو بعبید الاحد الشمشاد کہ مولد شریف
برزنجی ازین صنعت مالا مال است وعلم روی ہم دران کتاب غیر محال بلکہ آسان تر از ہر آسان لا حاجة فیہ الی التقریر والبیان زیرا کہ در روی
فقرات ثانیہ آن کتاب مستطاب اکثر الف آمده است وگاہے ہنوز حرف وصل است وجاہائے اصلی ہم بجاے روی واقع شده است مگر بقلت
الآن اثر شانی بتمثیل الصنعة در حمد باریتعالےٰ است عز اسمہ واثنی بجمید موارده سائغة ہنیئة متطاء من الشکر الجمیل سلایاه در مناجات است وحفظا
من الغوایة فی حفظ الخطار وخطاه در بیان نسب شریف است ناظماً من النسب الشریف عقداً تحل المسامع بجلاه در بیان حمل مبارک است
وصبا کل صب لہبوب صباه در بیان قیام میفرماید فطوبے لمن کان التعظیم صلے اللہ علیہ وعلے آلہ واصحابہ وسلم غایة مرامہ ومرماه زیاده
نوشتن طول لاطائل ست برائے مثال ہمین قدر کافیست و در مثال اول لفظ ممتطاء ودر مثال ثانی لفظ خطط والخطار و در مثال ثالث تحل
و در مثال رابع لفظ صبا وصب و در مثال خامس لفظ مرامہ دال بر آن ست کہ اواخر فقرات سلایاه وخطاه وجلاه وصباه ومرماه خواہد شد
واللہ اعلم بالصواب ۱۲

۵۲ قولہ وماکان اللہ لیظلمہم ولکن کانوا انفسہم الخ امام فن بلاغت ابن اثیر ہم در مثل السائر برائے امثال ارصاد این آیہ شریفہ نقل نموده
است شاید کہ وجہ مغالطہ علامہ تفتازانی ہمین اندراج باشد امام مذکور دو مثال دیگر نیز از فرقان حمید مے آرد اول قول باریتعالےٰ عز اسمہ وماکان الناس
الا امة واحدة فاختلفوا ولولا کلمة سبقت من ربک لقضی بینہم فیما فیہ یختلفون درینجا نیز علم روی بوجہ غیر مقفی بودن عبارت تنزیل مشکل تر از ہر مشکل
ست وثانی قولہ تعالےٰ مثل الذین اتخذوا من دون اللہ اولیاء کمثل العنکبوت اتخذت بیتاً وان اوہن البیوت لبیت العنکبوت مے
گوید فاذا وقف السامع علی قولہ عز وجل وان اوہن البیوت یعلم ان بعده بیت العنکبوت درین آیہ شریفہ ہم علم روی قبل خواندن آخر فقره

محال است چه درین مقام نیز عبارت مقفی نیست و عنکبوت سابق با عنکبوت لاحق بوجه اتحاد معنی صلاحیت قافیه ندارد علاوه برین از لفظ اوهن البیوت متبادر نمی شود که بعده عنکبوت خواهد شد بلکه سیاق عبارت بوجه تمثیل برین دلالت میکنند و در ارصاد حرف از لفظ دلالت مقصود میباشد اگر گفته شود که از عنکبوت اول روی معلوم شود از لفظ بیتاً ذهن طرف بیوت خواهد رفت خواهم گفت که بیوت تمامی آیهٔ ثانیه نیست کما لا یخفی علی من له ادنی درایه پس خیال ارصاد اوهن تر از بیت عنکبوت گردید فارجع الی ما نقول آنفا و لا تکن من المکابرین بحکم آیه و لقد صرفنا فی هذا القرآن للناس من کل مثل وکان الانسان اکثر شیٔ جدلا یقین کردم که در کلام باری تعالی جای ضرور مثال ارصاد خواهد بود و در تلاش مصروف شدم یافتم بنا من طلب وجد فوجد چند امثله از چند جا یافتم اولها قوله تعالی یوم یرون الملائکة لا بشری یومئذ للمجرمین ویقولون حجرا محجورا + وقدمنا الی ما عملوا من عمل فجعلناه هباءً منثورا. وقتیکه از آیهٔ سابقه روی معلوم شد در رسیدن بر هباء معلوم خواهد شد که تمامی آیه ثانیه بر منثورا خواهد گردید هباء غبار باد آلود را میگویند و منثور یعنی پریشان و در صنعت همین قدر مناسبت کافیست و ثانیها قوله تعالی اصحاب الجنة یومئذ خیر مستقرا واحسن مقیلا. ویوم تشقق السماء بالغمام ونزل الملائکة تنزیلا. بعد علم روی از آیهٔ ماسبق معلوم خواهد شد که تنزیل بطور ارصاد واقع است آخر آیهٔ ثانیه تنزیلا خواهد شد و ثالثها قوله تعالی و لقد آتینا موسی الکتاب وجعلنا معه اخاه هارون وزیرا. فقلنا اذهبا الی القوم الذین کذبوا بآیاتنا فدمرناهم تدمیرا. بعد علم روی از آیه اولی هویدا است که دمرناهم بطور ارصاد ست و رابعها قوله تعالی وعادا وثمودا واصحاب الرس وقرونا بین ذالک کثیرا. وکلا ضربنا له الامثال وکلا تبرنا تتبیرا. روی از آیهٔ سابقه و صنعت ارصاد از تبرنا کالشمس فی نصف النهار ست و خامسها قوله تعالی والذین یقولون ربنا هب لنا من ازواجنا وذریاتنا قرة اعین واجعلنا للمتقین اماما. اولائک یجزون الغرفة بما صبروا ویلقون فیها تحیة وسلاما. بعد وقوف روی از آیه سابقه وبعد لفظ تحیة ذهن سامع طرف سلاما خواهد رفت و هو مقصودنا و سادسها قوله تعالی وما یجحد بآیاتنا الا کل ختار کفورا. ان وعد الله حق فلا تغرنکم الحیوة الدنیا ولا یغرنکم بالله الغرور. بعد علم روی از آیهٔ اول متبادر ست که لغرنکم و یغرنکم ایما بارصاد دارد و سابعها قوله تعالی وان یکذبوک فقد کذبت رسل من قبلک والی الله ترجع الامور. یا ایها الناس ان وعد الله حق فلا تغرنکم الحیوة الدنیا ولا یغرنکم بالله الغرور ؕ توضیحش گذشت و ثامنها قوله تعالی و لقد فتنا سلیمان والقینا علی کرسیه جسدا ثم اناب ؕ قال رب اغفر لی وهب لی ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی انک انت الوهاب ؕ بعد علم روی از آیهٔ اولی لفظ هب لی دلالت خواهد کرد که تمامی آیه ثانیه بر انت الوهاب خواهد گردید و همین است صنعت ارصاد و تاسعها قوله تعالی ولقد خلقنا السموات والارض وما بینهما فی ستة ایام وما مسنا من لغوب ؕ فاصبر علی ما یقولون وسبح بحمد ربک قبل طلوع الشمس وقبل الغروب ؕ بعد علم روی از آیهٔ سابق لفظ طلوع دلالت خواهد کرد که انجام آیهٔ ثانیه بر غروب خواهد شد

وهو المطلوب ۵ وعاشرها قوله تعالیٰ متکئین علی فروش بطائنها من استبرق وجنا الجنتین دان ۵ فیهن قاصرات الطرف لم یطمثهن انس قبلهم ولا جان ۵ بعد علم روے از آیہ سابقہ لفظ انس استثنا دبرار صادست فالنظر بامعان النظر وتفکر ولا تکن من المکابرین والمخالفین ۵

ترجمہ

تکیہ کیے ہوئے اوپر بچھونوں کے کہ استران کے تافتے کے ہیں ۔ اور میوے
دولوں بہشتوں کے نزدیک ہیں پس ساتھ کون سی نعمت اپنے پروردگار
کو جھٹلاتے ہو۔ بیچ ان کے ہیں بند رہنے والیاں نظر کی
نہیں نزدیک ہوا انکے انسان پہلے ان کے اور نہ
جن پس ساتھ کون سی نعمت رب اپنے کے
جھٹلاتے ہو



لفظ لیظلمهم که اینجا واقع شده دلالت بران مے کند که عجز فقرهٔ لفظ یظلمون خواهد بود و مثال ارصاد در بیت کقول عمرو بن معدیکرب است شعر اذا لم تستطع امرا فدعه * وجاوزه الی ما تستطیع * این بیت از قصیدهٔ عینیه عمرو معدیکرب است و لفظ لم تستطع که در مصرعهٔ اول واقع شده دلالت بر آن میکند که عجز بیت لفظ تستطیع خواهد بود و ازین قبیل است این بیت کمال اسمٰعیل بیت چون آستان مقیم شود بخت بر درش * هر کو چو بخت روی برین آستان نهاد * لفظ آستان در مصرعه اول بطریق ارصاد واقع شده و معنی ارصاد در لغت نگاهبان نشاندن است در راه عکس واین صنعت چنان است که جزوی را در کلام مقدم بر جزوی نمایند و باز مؤخر را مقدم سازند و مقدم را مؤخر کقوله سبحانه یخرج الحیّ من المیّت و یخرج المیّت من الحیّ و کقول بعض الفصحاء عادات السادات سادات العادات و ازین قبیل است این بیت کمال اسمٰعیل بیت اختیار من است خوبی او * خوبے اختیار من نگرید * سلمان ساوجی رباعی از بسکه شکسته باز بستم توبه * فریاد همی کند ز دستم توبه * دیروز به توبه شکستم ساغر * امروز بساغرے شکستم توبه * امیر معزی بیت فضل دارد بر زبان چون روی او بیند بصر * فخر دارد بر بصر چون مدح او گوید زبان * انوری ؎ دلیدارم همیشه همدم غم * نمیدارم همیشه همدم دل * وچنانچه درین بیت فقیر بیت دانش جان وجان دانش اوست * یار او علم و علم را او یار رجوع واین صنعت چنان است که شاعر کلامیکه گفته نقض و ابطال آن نماید و بستن و یگر پرداز و برای نکته و فائده چنانچه درین بیت انوری بیت آسمانے نے که ثابت رای نبود آسمان * آفتابے نے که زاید نور نبود آفتاب * مقصود از رجوع در ینجا ترقی در مدح است و درین بیت عنصری بیت چو ماه بود و چو سرو نه ماه بود و نه سرو * قبا ندارد سرو و کمر نه بندد ماه * فائده رجوع در ینجا ترجیح معشوق است بر ماه و سرو توریه واین صنعت را ایهام نیز گویند وطریقش چنان است که در کلام لفظی بیارند که دو معنی داشته باشد یکی قریب و یکے بعید و مراد بعید بود باعتماد قرینه خفیه و ایهام بر دو نوع است مجرّده

ومرشحه ایهام مجرده آنست که ملائمات معنی قریب غیر مراد را در کلام مذکور نسازند کقوله
عزوجل الرحمن علی العرش استوی مراد از لفظ استوی استیلا است و این معنی بعید است
واستوا جسم که معنی قریب غیر مراد است چیزی از ملائمات آن در آیه مذکور نشد و ایهام مرشحه آنست که
ملائمات معنی قریب غیر مراد را مذکور نمایند کقوله سبحانه والسماء بنیناها باید مراد از ید درینجا قدرت است
و این معنی بعید است و معنی قریب غیر مرادش دست است و لفظ بنیناها ملائم اوست و ازین باب است
این بیت که شاعر در صفت برودت فصل ربیع گفته شعر او الغزالة من طول المدی خرفت *
فما تفرق بین الجدی والحمل * یعنی آفتاب از طول عمر خرف شده است فرق در جدی و حمل
نمیکند پوشیده نماند که غزاله نام آفتاب است و این معنی بعید و مراد قایل است و معنی قریب آهو
بره است و آن درینجا مقصود نیست و لفظ حمل و جدی ملائم و مناسب اوست و مخفی نماند که این معنی
در تلخیص و شرح آن بعینه مذکور است امّا بزعم فقیر این تعریف بر ایهام تناسب صادق می آید و بیت
مذکور از قسم ایهام تناسب است زیرا که در ایهام باید که اراده هر دو معنی جایز باشد و در ایهام تناسب

۱ بدانکه ایهام نزد فصحای تازی آنست که در کلام لفظی استعمال کنند که دو معنی داشته باشد قریب و بعید و ذهن سامع بمعنی قریب رود و مراد قائل معنی بعید باشد فاما نزد شعرای عجم ایهام لفظی است در کلام که از دو زیاده بر یک معنی قصد توان کرد ۱۲ شرح عبد الرزاق بر ظهوری ۲ قوله در ایهام باید که اراده هر دو جائز باشد الخ این قید در تعریف ایهام جای دیده نشد بلکه صورت صحت هم ندارد چنانچه بر مثال امثله ایهام روشن است و جدی و حمل صرف از اسمای بروج نیست که ملائم معنی غیر مقصود نباشد در منتهی الارب است جدی بالفتح بزغاله نر و ستاره ایست نزدیک قطب نام برجی آن متصل دلو است و حمل محرکه بره و بره چند ماهه و بره سال دوم و ابر بسیار آب و برجی است در آسمان تم کلامه اصل اینکه درین است باعتبارات مختلف ایهام مرشح است باین معنی که غزاله نام آفتاب است و این معنی بعید مراد قائل است و معنی قریب غیر مقصود آهو است که جدی بمعنی بزغاله نر و حمل بمعنی بره مناسب اینست یا همین مقصود علامه تفتازانی رحمة الله علیه است و ایهام مرشح است بدین لحاظ که طول المدی و خرفت مناسب معنی غیر مقصود غزاله است و جدی و حمل بمعنی اسمیت بروج مناسب معنی مقصود غزاله و ایهام مرشح هم از اقسام ایهام است چنانکه در اکثر رسائل مذکور است که ایهام عبارت است از آنکه در کلام لفظی را ذکر کنند که دو معنی داشته باشد قریب و بعید و مقصود معنی بعید باشد پس اگر در آن کلام چیزی مناسب معنی قریب غیر مقصود فقط مذکور شود آنرا ایهام مرشح گویند چنانچه درین بیت ع این هفته شد از مهر چشمم سالیست * حالی هجران تو چه دانی که چه مشکل حالیست مراد از ماه معنی بعید یعنی معشوق است و هفته و شهر و سال مناسب معنی قریب است و درین شعر ایهام تناسب هم میتوانند بدین تقریر که معنی مقصود ماه را درینجا با هفته و شهر و سال مناسبتی نیست بلکه معنی غیر مقصود ماه یعنی قمر با الفاظ مذکور مناسبت دارد و اگر مناسب معنی بعید مقصود فقط مذکور شود ایهام مجرد است چنانچه درین بیت سعدی رحمه ع بخنده توان آتش افروختن * بپرانگه درخت کهن سوختن * مراد از خورده معنی بعید اخگر است و آتش افروختن و سوختن ملائم اوست و اگر مناسب هر دو معنی مذکور شود ایهام موشح خوانند چنانچه درین بیت ع بود زخط تو حرفی بهای مهر کان لعل * اگر این مقله بود مشترلش دریا توت * مراد از یاقوت معنی بعید یعنی یاقوت رقم خان خوشنویس است و خط و حرف مناسب معنی بعید و بها و کان و لعل مناسب معنی قریب است و درین شعر حسب تقریر سابق ایهام تناسب هم میتوانند فتامل آنچه میر شمس الدین فقیر رحمه میگوید که بیت مذکور از قسم ایهام تناسب نیست تفریع فاسد بر فاسد است زیرا که معنی مقصود را با معنی لفظ دیگر مناسبت موجود است حالانکه در ایهام تناسب در آن هر دو معنی عدم مناسبت شرط است فانظر الی غره المحاکمة الجیدة المشرفه و کمال ولا یکن خرفا من اهل النزاع والمراد والمکابرة والجدال ۱۲

معنی دوم منظور و ملحوظ نشود چنانچه در محل آن مذکور شده و در بیت مذکور غزاله بمعنی آهو بره اصلا مراد نیست پس مثال ایهام تناسب است و این را با توریه کاری نیست فافهم اما مثال توریه این ابیات است مولوی جامی **بیت** دیده روشن میشود از صورت زیبا تو * در کسی انکار این معنی کند روشن کنم * دیدهٔ منکر را روشن کنم یا این معنی را بر وی واضح و روشن کنم هر دو درست است کاتبی **بیت** مرا فراق تو روزی هزار بار کشد * فراق چون تو گلی این چنین هزار کشد * اینچنین بلبل را میکشد یا اینچنین هزار کس را میکشد هر دو راست می آید و له خنجر عشق خون ریخت بجا کیا تو * رای تو بود کشتنم کشته شدم برای تو * بر طبق رای تو کشته شدم یا از برای تو هر دو صحیح مے آید پس تعریف توریه در نظر تحقیق آنست که لفظی را در کلام مذکور سازند (در نوبت بمعنی پوشانیدن ۱۲) که دو معنی داشته باشد و اطلاق هر دو معنی در آن محل صحیح باشد چنانچه درین امثله گذشت و گاهی لفظ مذکور بسبب ترکیب او با الفاظ دیگر افاده ایهام مے نماید چنانچه درین بیت مولوی جامی **بیت** جان بخشد از لب کشته را و انگه بخون فرمان دهد * خونخواری آن شوخ بین کز بهر کشتن جان دهد * از بهر کشتن جان دهد دو معنی دارد یکی آنکه از برای کشتن زنده مے کند دیگر آنکه بلاک کشتن است یعنی مشتاق کشتن و له میرسی خندان و میگوئی بیا ایم چشم دار چشم میدار مبادا این خواب باشد یا خیال * (مقصود همین است ۱۲) چشم میدارم درینجا دو معنی دارد ۲ **استخدام** و این صنعت چنانست که از لفظی که دو معنی دارد یک معنیش را اراده نمایند و از ضمیرے که راجع به آن لفظ باشد معنی دومش را خواهند کقوله **شعر** اذا نزل السماء بارض قوم * رعیناه و ان کانوا غضابا * یعنی چون بباره باران بر زمین گروهی بچرانیم او را اگرچه آن گروه بر ما خشمناک باشند از لفظ سما بطریق مجاز باران خواسته و از ضمیرے که در لفظ رعیناه راجع باوست نبات اراده کرده و در فارسی ازین قبیل است این بیت **فقیر بیت** تا به بزم خویش ما را داده است آن سرد بار * از نهال قامتش آنرا شدیم امیدوار * لفظ بار در مصرع اول بمعنی حضور است

---

۱ وعوام اوراد و معنیین گویند ۱۲ * * * *

لف ونشر واز ضمیر آن که در مصرع ثانی راجع باوست ثمر مراد است فتامل لف ونشر واین صنعت
چنان است که اول چند چیز را مفصلاً یا مجملاً ذکر کنند وبعد ازان منسوب هریک را بلا تعیین
مذکور سازند باعتماد اینکه سامع هر منسوبی را بصاحبش برمی گرداند اما لف ونشر متصل بر دو
نوع است مرتب وغیر مرتب مرتب آنست که ترتیب لف مطابق ترتیب نشر باشد چنانچه درین

آنکه دراینجا لف بتفصیل ذکر شود ۱۲

بیت مختاری بیت چون جود وجلال وهنر وطبع وکف او * ابر وفلک واختر ودریا ومطر نیست *
وبهترینش آنست که چند لف ونشر دریک کلام جمع سازند بنحوی که هر نشری لف باشد برائی
نشر دیگر تا بسه وچهار درجه برسد وچنانچه درین ابیات فردوسی نظم بروز نبرد آن یل ارجمند *
بشمشیر وخنجر بگرز وکمند * برید ودرید وشکست وببست * یلان را سر وسینه وپا ودست *
این قطعه دو بار لف دارد وازین قبیل است این بیت انوری بیت آری بقوت ومدد و
ترتیب شود * باران وبرگ وگل گهر واطلس وعسل * واین بیت مختاری بیت
جود وجان را بکف وبذل حیات است وثبات * داد ودین را بدل ورای پناه است ومعین *

ودرین مصرع لف ونشر غیر مرتب است چه حیات بجان تعلق دارد ۱۲ شمشاد

وبهترین همه این بیت است مسعود سعد بیت جان ودل ذلی وعده نوروز وشب *
از وعده ووعید تو پرنور ونار ها * زیراکه چهار بار لف دارد وبهمین ختم کرده اما لف ونشر غیر مرتب
آنست که ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد چنانچه درین بیت بابا فغانی بیت
دل را فروغ میدهد ودیده را فروغ * دیدار آفتاب وشان وشراب صبح * فروغ دیده
بدیدار تعلق دارد وفروغ دل باشراب صبح وچنانچه درین بیت خاقانی بیت چون زگهر
سخن رود ودر شرف وجلال کین * چون اسد واثیر وخور نوری وناری نری * دو بار
لف واقع شده وترتیب لف در هرجا بخلاف ترتیب نشر آمده زیراکه در لف اول شرف
بخورشید وجلال بکره اثیر وکین باشد تعلق دارد ودر لف ثانی خورشید بنور واثیر بنار واسد بنری متعلق است

۱ واین دو قسم است یکی معکوس الترتیب ومثالش درمتن مذکور است دوم مختلف الترتیب مثالش این شعر است -
۲ از دفتن وسوختن وجامه دریدن * پروانه زمن شمع زمن گل زمن آموخت ۱۲

فافهم وله در شان من دتو بنجاؤ سخن امروز ✤ ختم الامر اشد وختم الشعر اءٔ ے ✤ اینجا لف اول غیر مرتب وثانی مرتب آمده آما مثال لف ونشر مجمل کقوله تعالےٰ وقالوا لن یدخل الجنته الا من کان هودًا او نصاریٰ وتقدیر کلام اینست که قالت الیهود لن یدخل الجنته الا من کان هودًا وقالت النصاریٰ لن یدخل الجنته الا من کان نصارے ووجہ اجمال لف ونشر وشده عدم التباس آنست چه ظاهر است که یهود ونصاریٰ تکفیر یکدیگر مینمایند و ازین قبیل است این بیت بیت زاده ازیکدگر بعلم وبدم ✤ آدم از احمد احمد از آدم ✤ مراد از علم اینجا علم حق است که اعیان ثابته صور او یند دوم عبارت از نفخ روح است یعنی باعتبار صور علمیه که تعبیر ازان اعیان ثابته میکنند وجود احمد مصدر وجود آدم است و باعتبار نفخ روح که تولد جسمانی مترتب بر دست وجود آدم مصدر وجود احمد است ولفظ زاده ازیکدیگر که در مصرع اول واقع است لف مجمل است ومصرع ثانی نشر اوست ولفظ علم دبدم لف دوم است واین بیت مختاری بیت سر بریده دو نوک خامه او ✤ خیر وشر است ودر قدر مانت ✤ گویا تقدیر کلام اینست که یک نوک خامه او خیر ویکے شر است جمع واین صنعت چنانست که چند چیز را در تحت یک حکم جمع نمایند کقوله سبحانه المال والبنون زینته الحیوٰة الدنیا مال وبنون را در حکم زینت بودن جمع کرده وچنانچه درین بیت عبد الواسع بیت شد بر دلم آسان همه امروز بیکبار ✤ داد وستد ونیک وبد وبیش وکم او ✤ شش چیز را در حکم آسان شدن جمع نموده ودرین بیت حکیم مختاری بیت همی دولت وملک وکلک وحسام ✤ بفرخداوندگیرد نظام ✤ چهار چیز را در حکم نظام گرفتن جمع نموده نظامی بیت نشاید یافتن در پیچ برزن ✤ وفا در اسپ و در شمشیر و در زن ✤ تفریق وان چنان است که میان دو امرے که ازیکنوع باشند

۵۱ اما مثال لف ونشر مجمل الخ آنکه دران لف بتفصیل واقع نشود چنانچه درین مثال فاعل قالوا لفظ یهود ونصاریٰ اندکه مجمل ذکر کرده شده اند کما هو مبین ۱۲ ۵۲ قوله علم وبدم لف دوم است الخ واین لف مفصل است پس این بیت جامع لف ونشر مفصل مرتب ومجمل است که در زاده یکدیگر ومصرع ثانی لف مجمل است ودر تعلیم دوم ومصرع دوم لف ونشر مرتب ۱۲

بتائن و فرق ظاهر نمایند چنانچه درین بیت حافظ بیت دست ترا ابر که یارد شبیه کرد *
کین بدره بدره می دهد و قطره قطره آن * و درین بیت فقیر بیت زین چکد آب و زان
بیارد خون * شرم من کجا و ابر بهار * تقسیم عبارت ازان است که اول چند چیز را یا
یک چیز و اجزا را ذکر کنند و بعد ازان بهر جزوی ازان چیزی را منسوب سازند بسبیل تعیین و
فرق در تقسیم و لف و نشر همین است که درینجا ذکر منسوبات بطریق تعیین است و در لف و نشر بلا تعیین
چنانکه گفته شد و مثال تقسیم درین ابیات خاقانی نظم ای حرم تو از کرم بیت حرام خسروان *
چون سخن من از نکت سحر حلال خاطری * زان کرم است سرگران جان پسر سبکتگین *
زین سخن است دل سبک عنصر طبع عنصری * و له دستی که گرفتی سر آن زلف چو شست *
پائی که ره وصل نوشتی پیوست * زان دست کنون در گل غم دارم پای * زان پای کنون
بر سر دل دارم دست * و نوعی از تقسیم آن است که احوال چیزی را مذکور نمایند و باهر حالی
ازان احوال چیزی را که مناسب بآن باشد ذکر کنند چنانچه درین دو بیت عبدالواسع جبلی
نظم بنان اوست در بخشش سنان اوست در کوشش * لقای اوست در مجلس لوای
اوست در میدان * یکی ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض * سعادت را سوم مایه چهارم فتح
را برهان * انگشتان ممدوح را در بخشش به بسط ارزاق نسبت داده و سنان او را در کوشش
بقبض روح منسوب ساخته و همچنین الخ و نوعی دیگر از تقسیم آن است که اقسام یک چیز را
به استیفا بر شمارند چنانچه درین بیت عنصری بیت پیوسته دشمنان تو زینگونه مستمند *
یا کشته یا گریخته یا بسته در حصار * اقسام مستمندی را در مصرع ثانی بیان نموده و درین

۵۱ در دیوان حافظ بدین طریق دیده شد ع دست ترا ابر که آرد شبیه کرده چون بدره بدره این دهد و قطره قطره آن ۱۲ ۵۲

قوله اول چند چیز را یا یک چیز و اجزا او الخ مثال چند چیز در متن مذکور است و مثال یک چیز و اجزا او ازین بیت بنده ع پی دیوار قصر رشک حور * خشت از آفتاب و گچ از نور * در یابید که دیوار یک چیز و اجزا است که خشت و گچ اند و آفتاب و نور بهر دو جزو تعیین منسوب اند ۱۲ ۵۳ نکت جمع نکته ام ۵۴ قلاب باشد که بدان ماهی گیرند و حلقه تلف و کمند وغیر آن ۱۲ ب

بیت اهلی شیرازی بیت اکنون که تنها دیدیست لطف ار نه آزادی بکن * تلخی بگو سنگی بزن
تیغی بکش کاری بکن * اقسام آزار را در مصرع دوم بر شمرده **جمع و تفریق** و
گاهی این هر سه صنعت یعنی جمع و تفریق و تقسیم را باهم ترکیب میدهند ثنائی یا ثلاثی و
جمع و تفریق عبارت از انست که چند چیز را در تحت حکمی داخل نمایند بعد ازان جهات
ادخال فرق نمایند چنانچه درین بیت رشید وطواط **شعر** فوجهک کالنار فی ضوئها *
وقلبی کالنار فی حرها * یعنی روی تو در ضیا مثل آتش است و دل من در حرارت مانند
آتش است روی معشوق و دل خود را در مشابه بودن باتش جمع کرده و در وجه شبه فرق را
نموده و ازین قبیل است این بیت **فقیر** من و تو هر دو مائلیم ای شیخ * تو بمحراب و من با
بروی یار * خود را و شیخ را در حکم مائل بودن کرده و در تعلق میل فرق وانمود **جمع و تقسیم**
و این چنان است که اول چند چیز را در تحت حکمی جمع نمایند و بعد ازان هر یک را بچیزی
منسوب سازند چنانچه درین بیت اهلی شیرازی **بیت** بی تو چو شمع کرده ام خنده
و گریه کار خود * خنده بروز دل کنم گریه بروزگار خود * مصرع اول مشتمل بر جمع است و ثانی
شامل تقسیم و چنانچه درین قطعه انوری **قطعه** حرص ثنا و عشق جمال مبارکت گر در هوای
نامیه پیدا کند اثر * آن در زمان سوسن خامش نهد کلام * وین در طباق دیدهٔ نرگس نهد بصر *
در بیت اول حرص ثنا و عشق جمال را در اثر پیدا کردن جمع نمود و در بیت ثانی هر یک را بچیزی
منسوب ساخت و درین بیت مسعود سعد **بیت** گر مشاطه و بستان شدند باد و سحاب *
که این ببستش پیرایه دان کشاد و نقاب * و درین دو بیت امیر معزی **نظم** دم تیغ و تف خشمش همیشه
بر بد اندیشان * بسان دعوت موسی است بر هامان و بر قارون * یکی را تیغ او در آب با هامان *
کند همسر یکی را خشم او در خاک با قارون کند مقرون * و گاهی تقسیم را در بیت مقدم بر جمع آرند
چنانچه درین شعر ناظم گیلانی **بیت** خرقه کردم من داو تکیه گه دولت ساخت * بسکه شد
سندی داد بها هم بندی * **جمع و تفریق و تقسیم** و این هر سه چیز را در کلام جمع نمودن

خالی از صعوبتی نیست چنانچه درین بیت خاقانی بیت مجلس دو آتش داده برین از حجر دان
از شجره ⁂ این کرده منقل را مقر دان جام را جا داشته ⁂ دو آتش را در حکم شجره
مجلس بودن جمع کرده بودن یکے از حجر و یکی از شجر تفریق است و مصرع ثانی اشعارے
بر تقسیم دارد و چنانچه درین رباعی امیر معزی رباعی چشم من و چشم آن بت تنگ دهان ⁂
در بیع و شری شدند در سود و زیان ⁂ کردند یکے بیع ز ما هر دو نهان ⁂ آو آب برین سپرد دین
خواب بران ⁂ چشم خود را و چشم معشوق را در حکم بیع و شرے کردن جمع نمود و سود و زیان
اشاره بتفریق است یعنی بیع چشم او عین سود و بیع چشم من عین زیان است و مصرع چهارم
مشتمل بر تقسیم است و چنانچه درین دو بیت فقیر **نظم** آتشین است چون دلم رخ دو ستمانا
آن تبشق این بحسن شیرین کار ⁂ آتش من ذخیرهٔ دود است ⁂ آتش اوست مایهٔ انوار ⁂
مصرع اول مشتمل بر جمع است و مصرع ثانی مبنی از تفریق و بیت دوم مخبر از تقسیم است
تجرید عبارت از انست که از شئی ذی صفتی شئی دیگر انتزاع نمایند که دران صفت باشد
او باشد و فائدہ این انتزاع مبالغه کمال آن صفت است در منتزع منه و این صنعت در
عربی بچند نوع مے آید اما در فارسی چنانچه درین بیت انوری بیت آمد بر یا ہے عقل کرده ثناه ⁂
وز بد و نیک این جهان آگاه ⁂ گویا مخاطب را شخصے قرار داده که بدریا ہے عقل شنا کرده
باشد و چنانچه درین بیت نظیری بیت نظیری را به مجلس بردم امروز و خلط کردم ⁂ مرا
رسوا ے عالم ساخت چشم گریه آلودش ⁂ خود را درینجا شخص گریانی قرار داده **مبالغه مقبول**
و این صنعت چنان است که بلوغ وصفی را در شدت یا در ضعف ادعا نمایند و

له قوله که از شئی ذی صفت الخ در حقیقت هر دو شئی واحد میباشد صرف فرق اعتباری باشد چنانچه درین مثال ملاقات کردم بوجه زید از شیر ملاقی شد
از من بوجه زید شیر یعنی زید چنان شجاع است که ملاقات او ملاقات شیر است پس درین مثال در حقیقت درمیان زید و شیر فرق نیست بلکه اعتبار یک
ذات را دو قرار داده برای مبالغه شجاعت زید و همین است کیفیت امثله متن که در ذات شناه کننده دریا ے عقل و از بد و نیک اینجهان آگاه و همراه برنده و نظیری
فرق حقیقی نیست مگر اعتباری فتامل وجه تامل اینکه مثال اول خوب چسپان نیست کما هو بین ۱۲

باید که این ادعا بر سبیل استبعاد یا امتناع باشد یعنی آن وصف را به منتهای شدت یا
ضعف برسانند تا سامع را گمان نرود که پایه در شدت یا در ضعف باقی مانده و مبالغه بر سه
قسم است تبلیغ و اغراق و غلو اما تبلیغ آنست که ادعای مذکور از روی عقل و عادت ممکن
باشد چنانچه درین بیت امرء القیس که در وصف دویدن اسپ گفته شعر فعادی عداء بین ثور و
نعجة ۞ دراکا فلم ینضح بماءٍ فیغسل ۞ عدار یکسر پی در پی صید افگندن است در یک دویدن و قوله
فلم ینضح الخ ای لم یعرق فلم یغسل و درین بیت ادعا کرده که این اسپ گاو نر و گاو ماده
وحشی را در یک دویدن انداخته است و عرق نکرده یعنی بسیار ندوید چه بسیار دویدن است
موجب عرق کردن آدمی شود و این ادعا از روی عقل و عادت ممکن است زیرا که بعضی از
اسپان در دویدن باین جلدی میباشد و چنانچه درین بیت انوری بیت بودیم بر کنار ز
تیمار روزگار ۞ تا داشت روزگار ترا در کنار ما ۞ ممکن است که عاشق در وصل معشوق غم روزگار
را فراموش کند و ازین قبیل است این بیت اسدی بیت چنان دارم این راز را روز و
شب ۞ که با جان بود گر برآید ز لب ۞ یعنی تا دم بودن این راز را با کسی نگویم و این نیز در حد
امکان است اما اغراق آنست که ادعای مذکور از روی عقل ممکن و از روی عادت محال باشد
کقول الشاعر شعر و نکرم جارنا ما دام فینا ۞ و نتبعه الکرامة حیث مالا ۞ یعنی همسایه را اکرام
میکنیم وقتی که با ما باشد و عطا از پی آدمی فرستیم هر جا که میل کند یعنی هر جا که برود و این معنی
بحسب عرف و عادت ممتنع است چه متعارف نیست که همسایه را بعد از نقل و تحویل از جوار
اعطا و اکرام نمایند اما عقل مجوز این میتواند شد و چنانچه درین بیت عرفی بیت مارا بکام
خویش بدید و دلش بسوخت ۞ دشمن که هیچگاه مبادا به کام ما ۞ متعارف نیست که هرگاه کسی

سله عدار دو صید را پی یکدیگر زدن و انداختن ۱۲ م سله نعجه میش و ماده گاو وحشی ۱۲ م سله قوله مارا بکام خویش آه
یعنی چنان تباه حال و پریشانم که دشمن که هیچگاه موافق من تباه نه شود مارا موافق مقصد خود دیده تباه دیده رحم کرد و بعض
می گویند که هیچگاه مبادا بکام ما مقوله دشمن میتواند و فقد الم ۱۲

دشمن خود را بکام خود بیند دلش بسوزد اما مراد شاعر آنست که تا بحدی دشمن کام شده ایم
که دل دشمن هم بر ما میسوزد و این معنی نزد عقل ممکن است و بحسب عادت مستبعد اما غلو آنست
که ادعای مذکور از روی عقل و عادت ممتنع باشد چنانچه درین بیت ابوطیب **شعر**
واخفت اهل الشرک حتی انه * لتخافک النطف التی لم تخلق * یعنی ترسانده تو اهل شرک
را بحدی که از تو می ترسد نطفهای غیر مخلوقه آنها و غلو بسبب چند چیز مقبول طبائع بلغا می
شود یکی آنکه لفظی را ذکر کنند که آنرا مقرون بصحت گرداند چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل رباعی
نقاش رخت ز طعنها آسوده است * گر صنعت حسن آنچه توان بنموده است * سرتا پایت
چنانکه باید بوده است * گویا که گست باز و فرموده است * در عقل و عادت محال است
که خلقت کسی بحسب آرزوی دیگری باشد اما لفظ گویا که در مصرع چهارم واقع شده این ادعا
را مقرون بصحت گردانیده فافهم دیگر آنکه غلو متضمن نوعی از خیال نازک و لطیف باشد و شعرای
عجم این را بسیار پسندیده اند چنانچه درین ابیات ارزقی **نظم** گر عکس تیغ تو بهوا روشنی
دهد * ارواح کشتگان شود اندر هوا فگار * و در بلندی حصار گوید و له ز آسیب چنبر فلک اندر
فراز او * بر کنگره خمیده رود مرد پاسبان * ابو الفرج رونی **بیت** خیال تیغ وی اندر میان
پشت پدر * عدوی دولت و دین را میان زند بدو نیم * مختاری غزنوی در تعریف اسپ
گوید **بیت** سبک تگی که نگردد ز سم او بیدار * گرش بیفتد بر پشت چشم خفته گذار * اسدی
طوسی **بیت** ببابل سمندش[51] بخاور[52] زمین * کند غرق کشتی بدریای چین * دیگر آنکه غلو
بطور هزل باشد چنانچه درین ابیات کلیم که در مذمت اسپ گفته **نظم** خدایگانا اسپی که داده بری
زنا توانی هرگز نرفته رو به نسیم * به کون نشست چو سر از سکندری برداشت * بچوب ذنگ[53]

[51] قوله سمند الخ بروزن کمند رنگی باشد مر اسپ را بزردی مائل و بمعنی تیر پیکان دار و نام قریه ایست از قرای سمرقند ۱۲ ب
[52] خاور بفتح واو بمعنی مشرق و بمعنی مغرب نیز آید ۱۲ ع
[53] ذنگ چوبی باشد بهیئت سر و گردن اسپ که بر آن شلغوک را بگو بندد تا بیخ از پوست بر آید ۱۲ ابستان

توگوئی نشسته است کلیم **مذهب کلامی**[۵۱] عبارت از انست که شعر مشتمل بر دلیل و
برهان باشد بر طریق اهل کلام که سخن شان مبرهن و مدلل می باشد و اگر مشتمل بر تمثیل یعنی
قیاس فقها باشد آنرا مذهب فقهی نامند اما مثال مذهب کلامی کقوله تعالی لو کان فیهما آلهة
الا الله لفسدتا یعنی اگر در آسمان و زمین خدایان متعدد میبودند هر آئینه فاسد میشدند این هر دو
چون فساد سموات و ارض که لازم تعدد آله است باطل باشد ملزوم آن نیز باطل بود و شکل
دلیل چنین است که اگر چند خدا میبودند آسمان و زمین فاسد میشدند لیکن آسمان و زمین
فاسد نشده نتیجه دهد که خدا یکیست و چنانچه درین بیت انوری بیت از تو نگریزد که تو در قالب
عالم * جانی و یقین است که جان ناگزیر آمد * و صورت دلیل درینجا اینست که تو در قالب عالم
جانی و قالب را از جان گزیر نیست نتیجه دهد که عالم را از تو گزیر نیست **وله** منافع رسان
در زمین دیر ماند * بس است این یک آیت دلیل دو است * و شکل دلیل درینجا اینست
که هر منفعت رسانی باقی و پایدار میماند و تو منفعت رسانی نتیجه دهد که باقی و پایدار خواهی بود اما
مثال مذهب فقهی کقول النابغة من قصیدة یعتذر فیها الی النعمان بن منذر و قد کان
مدح آل جفنة بالشام فتنکر النعمان من ذلک **شعر** حلفت فلم اترک لنفسک ریبة * و لیس
وراء الله للمرء مطلب * لئن کنت قد بلغت عنی جنایة * لمبلغک الواشی[۵۲] اغش[۵۳] و اکذب *
و لکننی کنت امرأ لی جانب * من الارض فیه مستراد و مذهب * ملوک و اخوان اذا ما مدحتهم *
احکم فی اموالهم و اقرب * کفعلک فی قوم اراک اصطنعتهم[۵۴] * فلم ترهم فی مدحهم لک اذنبوا *
حاصل معنی ابیات آنست که مرا بر مدح آل جفنه ملامت مکن که احسان بر من دارند چنانچه قومی را
که مدح تو می کنند و تو بر آنها احسان نمائی هر او ار ملامت نمی شماری پس چنانچه مدح اینها را در جواب

۵۱ قوله مذهب کلامی عبارت از انست که شعر مشتمل بر دلیل الخ قید شعر زاید است چه در نثر هم صنعت مذهب کلامی می یافته میشود چنانچه خود مصنف عبارت نثر عربی در مثال آورده پس چنین باید گفت که مذهب کلامی عبارت از کلامیست که مشتمل بر دلیل و برهان باشد یا لفظ نثر زاید کرده همچنان باید نوشت که مذهب کلامی عبارت از انست که شعر یا نثر الخ

۵۲ الواشی دروغگو و سخن چین ۱۲م ۵۳ اغش بر وزن ... نام شاعر ۱۲م ۵۴ اصطناع نکوئی کردن و برگزیدن ۱۲م ۵۵ اراده نمود و نشناسانید ۱۲م

گناه نیست مدح من هم محسن خود را در شمار گناه نیست این کلام بر صورت تمثیل است که فقها آنرا قیاس مینامند و آن قیاس کردن جزئی است بر جزئی دیگر مثل آنکه گویند هرچه مائع است مطهّر باشد و سرکه مائع است پس سرکه مطهر باشد و ازین قبیل است این رباعی ابوالفرج رونی رباعی گفتم که زخردی دل من نیست پدید ٭ اندوه بهر رگ تو در چون گنجید ٭ گفتا که زدل بدیده باید نگرید ٭ خرد است بدو بهر رگها نتوان دید ٭ دل را بدیده قیاس نموده بهمان طریق که مذکور شد حسن تعلیل و این صنعت چنانست که برای وصفی علتی مناسب آن ادعا نمایند که در حقیقت علت آن نباشد و وصف مذکور از دو حال بیرون نخواهد بود یا ثابت فی نفسه یا غیر ثابت اگر ثابت است مقصود از بیان علت درینجا اثبات علت برای آن وصف خواهد بود و بس و اگر غیر ثابت است مقصود از بیان علت اثبات آن وصف خواهد بود اما وصف ثابت که مقصود ادعای علت برای او باشد فقط بر دوگونه است یکی آنکه وصف مذکور را در عرف و عادت علتی باشد غیر علتی که شاعر ادعا نماید دوم آنکه علت واقعی او ظاهر نباشد واما وصف غیر ثابت که مقصود از بیان علت اثبات آن وصف باشد نیز بر دوگونه است یکی آنکه وجود آن وصف ممکن باشد دوم آنکه از ممتنعات بود مثال قسم اول چنانچه درین بیت خاقانی بیت تا چشم تو ریخت خون عشاق ٭ زلف تو گرفت رنگ ماتم ٭ سیاهی زلف صفتی است ثابت و علت آن در ظاهر معلوم نیست و شاعر آنرا چنین معلّل کرده که بسبب کشتن عشاق سیاه پوشیده و از لطائف این قسم آنست که بواسطهٔ تشبیه و استعاره حاصل آید چنانچه درین دو بیت امیر معزی نظم آن زلف مشکبار بر آن روی چون نگار ٭ گر کوته است کوتهی از وی عجب مدار ٭ شب در بهار میل کند سوی کوتهی ٭ آن زلف چون شب آمد و آن روی چون بهار ٭ کوتهی زلف صفتی است ثابت و علت آن در ظاهر نیست و شاعر اول زلف را بشب تشبیه داده و بعد ازان علت کوتاهی آن را ادعا نموده

۵ قوله مثال قسم آخر همه مثال که حضرت برای قسم اول بیان کرد شایان قسم دوم بود و مثاله مندرجه قسم دوم لایق قسم اول فقد بر ۱۲

در این بیت خاقانی **بیت** ز آتش روز ارغوان در خون نشست * باد که آن بد ساخت مروحه دست چنار * در خوی خون نشستن ارغوان استعاره سرخی رنگ اوست و این صفتی است ثابت ارغوان و علت آن ظاهر نیست اما شاعر حرارت روز را علت آن ادعا نموده **مثال قسم دوم** چنانچه درین بیت **وله** در وداع شب همانا خون گریست * روی خون آلود زان بنمود صبح * علت سرخی روی صبح شفق است و شاعر چنین معلل نموده که در وداع شب گریه کرده است و چنانچه درین بیت امیر معزی **نظم** زان عنبرین دو زلف ره دار یافته است * کز سیم یافته است یکی چاه در ذقن * تا چون دلم بدان چه سیمین او فتید دل برکشم ز چاه بدان عنبرین رسن * تافتن زلف وصفی است ثابت و علت آن تزمین و آرایش معشوق است و شاعر علت دیگر برای آن ادعا نموده مثال قسم سوم کقوله **شعر** یا واشیا حسنت فینا اسارته * نجی خدارک انسانی من الغرق * یعنی ای سخن چین که بدی تو در حق ما عین نیکی شد از بیم تو مردم چشم من از غرق نجات یافت یعنی از بیم سخن چینی تو گریه نمیکنم و پوشیده نماند که بدی سخن چین ممکن است که در حق بعضی نیکی شود اما چون متعارف نیست که بدی نیکی شود علت نیکی شدن بدی سخن چین را در مصرع ثانی ادعا نموده پس نیکی شدن بدی وصفی بود غیر ثابت و علت مذکور مثبت آن شده و مثال قسم چهارم چنانچه درین بیت امیر خسرو **بیت** بخانه تو همه روز بامداد بود * که آفتاب نیارد شدن بلند آنجا * بامداد بودن همه روز صفتی است غیر ثابت ممتنع و برای اثبات و امکان آن بلند نشدن آفتاب را علتش قرار داده و درین بیت خاقانی **بیت** صبحگوئی زلف شب را عاشق است * کز دم عاشق نشان بنمود صبح * عاشق شدن صبح صفتی است غیر ثابت و ممتنع دم سرد را علت عاشقی او ادعا نموده و اثبات آن کرده

تاکید المدح بما یشبه الذم و این صفت بر دو نوع است نوع اول آنکه از صفت ذمی که از چیزی نفی کرده باشند صفت مدحی برای آنچیز استثنا کنند بتقدیر داخل بودن آن مدح در آن ذم چنانچه درین بیت نابغه **شعر** ولا عیب فیهم غیر ان سیوفهم * بهن فلول

من قراع الکتائب * یعنی نیست عیبی درین جماعه غیر ازینکه دم شمشیرهای ایشان ریخته است
از بسیاری ضربت زدن در محاربه پوشیده نماند که شاعر صفت عیب را از ان جماعت نفی کرده
و ریختن دم شمشیر در محاربه که صفت مدح است از ان صفت منفی استثنا نموده و سامع را
از استماع این استثنا توهم آن میرود که قائل بعد از مدح اراده ذم دارد و چون در مستثنی خوض نماید
بداند که تاکید در مدح است زیرا که ریختن دم شمشیر از کثرت ضرب دلالت بر کمال شجاعت و دلیری
می نماید و قریب باین است این بیت مختاری بیت گرش شمائل چون بحر شعر موزون است *
چراست بحر کفش را عطاء ناموزون * گویا از شمائل ممدوح ناموزونیت را نفی کرده و ناموزونی
عطا را از ان استثنا نموده اگرچه ادات نفی و استثنا مذکور نکرده امّا از سوق کلام بر متامل ظاهر
است نوع دوم آنکه صفت مدحی را برای چیزی ثابت کنند و از عقب آن صفت مدحی
دیگر بادات استثنا مذکور سازند کقوله صلی الله علیه و آله انا افصح العرب بید انی من قریش و فصحای
عجم لطف دیگر برین نوع افزوده اند و آن اینست که صفت دوم که بعد از ادات استثنا
یا استدراک مذکور شود باید که در مدح کامل تر از صفت اوّل باشد چنانچه درین بیت خاقانی
بیت رایت شه تذرو وش لیک عقاب حمله پر * پرچم شه غراب گون لیک همای معرکه * و نوع
دیگر از لطایف شعرای عجم آنست که صفت دوم لقسمی واقع شود که اسلوبش در ظاهر اسلوب ذم بود
چون وارسند مفید بکمال مدح باشد چنانچه درین بیت سلمان ساوجی بیت هر آنکه نام تو بر دل
نوشت گشت عزیز * مگر درم که ز دست تو میکشد خواری * و چنانچه درین بیت سعدی بیت
میتوانی که نیائی ز در سعدی باز * لیک بیرون شدن از خاطر او نتوانی * لفظ بیرون شدن
نتوانی در ظاهر دلالت بر عجز دارد امّا مقصود از ان کمال دلچسپی و مرغوبی معشوق است

تاکید الذم بما یشبه المدح

و این نیز بر دو نوع است بهمان طریق که

له قوله هر آن که نام تو الخ ظاهر این مثال و مثال آینده از نوع اول معلوم میشود مگر بعد تعمق نظر فرق بین ظاهر میگردد چه در نوع اوّل صفت اول را ذمی بودن و نفی آن شرط است و درین امثله چیزی ازانها نیست بلکه صفت اوّل مدحی و مثبت است ۱۲

که در تاکید المدح شرح داده شد اول آنکه صفت مدحی را از چیزی نفی کنند و صفت ذمی لنوان
مدح منفی برای آن ادات استثنا نمایند کقولک فلان لاخیر فیه الا انه یسیئ الی من احسن الیه یعنی چیزی
در فلانی نیست مگر آنکه بدی میکند با کسی که نیکی با او کرده باشد دوم آنکه برای چیزی صفت
ذمی ثابت کند و عقب آن صفت ذم دیگر با ادات استثنا مذکور سازند کقولک فلان فاسق الا
انه جاهل و استدراک[1] درین هر دو صفت قایم مقام استثنا است کقولک هو جاهل لکنه فاسق و شعرای
عجم درین صنعت تصرفی کرده اند بغایت لطیف و آن اینست که اول صفت مدحی برای چیزی
ثابت کنند بعد از ان چیزی دیگر با آن صفت ضم کنند بطریقیکه آن مدح عین ذم گردد چنانچه
درین بیت مختاری **بیت** همیشه خصم تو در سایهٔ هما بود * ز بسکه بر سرش از بهر استخوان آید *
و درین بیت کلیم **بیت** طاعت ما هم بسوی آسمانها میرود * روز محشر چون بعصیان
هم ترازو میشود * **استتباع** و این صنعت چنان است که ممدوح را بنحوی ستایند
که از یک مدح مدح دیگر حاصل آید چنانچه درین بیت ابوالطیب **شعر** نهبت من الاعمار
ما لو حویته * لهنئت الدنیا بانک خالد * یعنی تو آنقدر عمر اعدا را غارت کرده که فراهم آری و حاوی
نفسک آن شوی دنیا بدوام بقای تو تهنیت[2] داده شود و پوشیده نماند که مفاد این بیت مدح
ممدوح است بشجاعت چه غارت گر اعمار نمی باشد مگر مقاتل و شجاع و مدح دیگر آنست که دنیا
خلود ممدوح را دوست میدارد بسبب آنکه ذات او موجب نظام و صلاح دنیاست و لفظ تهنیت مفید

---

۱ قوله و استدراک درین هر دو صفت الخ یعنی درین هر دو صفت بجای استثنا استدراک جائز است میتواند که بجا الا حرف لیکن مستعمل شود
اگرچه الا هم درین مقام بمعنی لیکن است و فرق درمیان استثنا و استدراک اینست که در استدراک توهم ناشی از کلام سابق بحرف استدراک
دفع کرده میشود و در استثنا مستثنی را از حکم مستثنی منه بحرف خارج مینمایند و این بر دو نوع است متصل و منقطع در متصل مستثنی و مستثنی
منه از یک جنس میباشند و در منقطع عکس این و این نوع آخر در حقیقت استدراک است کما لایخفی علی من له عقل سلیم و درک مستقیم هذا ما
ظهر لی من سوق کلام المصنف اما فی الواقع در نوع اول استدراک نیست بلکه بدون تسلیم استثنا معنی درست نخواهد شد چه تا
وقتیکه بدی کردن با محسن را فرضا داخل خیر کرده از حرف استثنا اخراج نخواهند کرد ظهور مقصود در پردهٔ خفا خواهد ماند همین است استثنای متصل هذا هو الحق الصریح
والعدول عنه قبیح ۱۲

۲ قوله تهنیت الخ داده شود چکیده خامه ناسخین است و الا باید نوشت چه دنیا درین مقام فاعل است ۱۲

این معنی است و چنانچه درین بیت انوری بیت ای ز یزدان تا بار ملک سلیمان یافته ٭
هر چه جسته جز نظیر از فضل یزدان یافته ٭ و درین بیت مسعود سعد بیت بخت تو چو نام
باسعادت ٭ روز تو چو روی تو منور ٭ **ادماج** و این چنان است که در کلام سوق مدعا
متضمن بدعای دیگر باشد یعنی از یک کلام دو معنی حاصل آید تصریح بمعنی دوم نکرده باشند
فرق در استتباع و ادماج آنست که استتباع مختص بمدح است و ادماج اعم از ان و
فرق در ایهام و ادماج آنست که در آنجا[۵۱] لفظی می آرند که دو معنی یا بیشتر داشته باشد و اینجا مجموع
کلام مفید هر دو معنی میشود چنانچه درین بیت ابوطیب (یعنی در ایهام ۱۲ شمشاد) **شعر** اُقَلِّبُ فیه اجفانی کانی ٭
اَعُدُّ بها علی الدهر الذنوبا ٭ یعنی می گردانیم دران شب مژه های چشم خود را گویا که باین گردانیدن
مژه میشمارم بر دهر گناهان او را مقصود ازین بیت درازی شب است و در ضمن
درازی شب شکایت دهر و کثرت ذنوب او را نیز مندرج ساخته و چنانچه درین بیت سلمان
ساوجی **بیت** پیش ازین[۵۲] گر فتنه انگیختی در گوشه ٭ چشم خوبان در زمانش فتنه را بیند
بخواب ٭ چشم خوبان فتنه را خوابیده یابد یا در رویا فتنه را بیند هر دو معنی بر می آید و چنانچه
درین بیت مولوی جامی **بیت** خواهم از دل برکشم پیکان تو ٭ لیک از دل بر نمی آید مرا ٭
پیکان از دل بر نمی آید یا دل نمی خواهد که پیکان را بر آرم هر دو معنی حاصل میشود و درین بیت
نظیری **بیت** مبادا عالمی را جان بر آید ٭ گره از زلف خود فهمیده بگشای ٭ جان عالمی
که در گره زلف بسته بر آید یا جان عالم از بدن بر آید هر دو صحیح میشود و درین بیت امیر خسرو **بیت**
زبان آن پسر ترکی و من ترکی نمیدانم ٭ چه خوش بودی اگر بودی زبانش در دهان من ٭

۵۱ قوله در آنجا لفظی آلخ در صورت صحت این مقال لازم می آید که شعر سلمان ساوجی از باب ایهام باشد چه صرف لفظ بخواب دو معنی پیدا میکند نه مجموع کلام پس مناسب اینکه گفته شود که فرق در ایهام و ادماج آنست که در ایهام اراده معنی بعید معتبر میشود نه قریب و در ادماج هر دو خذ هذا و تفکر ۱۲

۵۲ قوله پیش ازین گر فته آلخ انگیختی درین بیت ماضی تمنائی است و یک انگیختی محذوف یعنی سابق ازین اگر چشم خوبان فتنه انگیختی ای ممکن بود مگر در زمان ممدوح من فتنه را بخواب می بیند و لفظ بخواب بیداشدن احتیاج دارد ۱۲

یعنی من هم بزبان او حرف میروم یا زبان او را می بکیدم هردو معنی درست است **توجیه**
واین صنعت را محتمل الضدین نیز گویند تعریفش آنست که کلام احتمال دو وجه مختلف داشته
باشد چنانچه شاعر در حق اعوری که عمرو نام داشت گوید **شعر** خاط لی عمرو قبا * لیت
عینیه سوا * یعنی عمرو برای من قبائے دوخت کاش هردو چشم او مساوی میبود یعنے بینا میبود
یا کور هردو احتمال صحیح است وچنانچه درین بیت مختاری **بیت** زهر محض است عیش
شیرینم * خون صرف است باده نابم * زهر عیش است وخون باده یا عیش زهر است وباده
خون است هردو احتمال دارد ونعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد داد این صنعت داده
الهزل الذی یراد به الجد واین صنعت چنانست که کلام بطور هزل باشد اما
مراد از آن هزل جد بود نه هزل چنانچه درین رباعی **لا اعلم** از آخر کار عالم اندیشه کنید *
ای شور کنان زماتم اندیشه کنید * با قحبهٔ دنیا مکنید آمیزش * از آتشک جهنم اندیشه کنید *
ودرین بیت سنائی **بیت** نیست کدبانوی دکادن را * زن بد خو طلاق واد ترا *
زن که دارد بسوی حمدان رائے * حمد حمدان کند نه حمد خدائے * اگرچه این بیت ها بطریق
هزل واقع شده اما مفاد آن همه حکمت است **تجاهل عارف** سکاکی این صنعت را
سوق المعلوم مساق غیره نام نهاده وگفته که چون این صنعت در کلام ربانی وارد شده
تسمیهٔ این را به لفظ تجاهل خوب نمیدانم و تعریف این صنعت از نامی که سکاکی وضع کرده
ظاهر است وغرض از تجاهل عارف فائده ونکته میباشد چنانچه در ضمن مثله معلوم گردد ویکی از شعرائے
عرب در مرثیهٔ برادر خود گفته **شعر** ایا شجر الخابور (نام موضعیست از نواحی دیار بکر) مالک مورقا * کانک لم تجزع علی ابن طریف *
یعنی ای درخت خابور (شمشاد) ترا چه شده است که برگ آورده گویا تو در ماتم ابن طریف جزع ننمودے
ومقصود ازین تجاهل بیان شدت جزع وماتم اوست وچنانچه درین بیت بحتری **شعر**
المع برق سری ام ضوء مصباح * ام ابتسامتها بالمنظر الضاحی * یعنی ایا لمعه برق است
که سرایت کرده یا فروغ چراغ است یا تبسم معشوقه است از منظر روشن وفایده تجاهل درینجا

مبالغه در مدح تبسم معشوقه است شعر بالله یا ظبیات القاع قلن لنا * لیلای منکن ام لیلی من البشر * یعنی قسم میدهم شما را بخدا ای آهوان صحرا که من بگویید آیا لیلی از جنس شماست یا از جنس بشر است * مقصود ازین تجاهل کمال وله و حیرت است در عشق محبوبه و ازین قبیل است این بیت شاپور بیت نمیدانم تو خواهی بود یا گردون چنین دانم * که دامنگیر گردد خون من نامهربانی را * مقصود ازین تجاهل مبالغه در بیداد معشوق است و له خوش آنکه شب کشتی و روز آئیم بر سر * که آه این چه کش است و که کشته است این را * درینجا تجاهل را نسبت بمعشوق داد **قول بالموجب** و این صنعت چنانست که لفظی را که در کلام غیر واقع شده باشد بر خلاف مراد قائل حمل کنند کقوله شعر و قالوا قد صفت منا قلوب * فقد صدقوا و لکن عن ودادی * یعنی میگویند یاران که دلهای ما صاف و شسته است بتحقیق که راست گفته اند لیکن از محبت من صاف است یعنی محبت مرا از دل خود دور کرده اند و چنانچه درین بیت انوری بیت دوستی گوئی نه از دل میکنی * راست میگوئی که از جان میکنم * **اطراد** و این صنعت را اطراد نیز گویند و تعریفش چنان است که در کلام نام ممدوح و نام آبائی او را به ترتیب ولادت ذکر کنند کقوله علیه السلام الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم * یوسف بن یعقوب بن اسحق بن ابراهیم * و گاهی از آبائی ممدوح به ممدوح آیند چنانچه درین ابیات حاجی محمد جان قدسی **نظم** بهار گلشن دین محمد عربی * چشم علی نور دیدهٔ زهرا * بهار خرمی خاطر حسین و حسن * سرور سینهٔ زین العباد شمع هدا * فروغ شمع شبستان باقر و صادق * غریب خاک خراسان علی بن موسی * **تعجب** و این صنعت چنان است که در کلام از چیزی تعجب اظهار نمایند برای فایده و غرضی چنانچه درین بیت کمال اسمعیل بیت ای عجب شمشیر خسرو از چه سبزه رنگ شد * چون همه ساله ز خون لعل می سازد خورش * فایده تعجب درینجا مبالغه در خونریزی شمشیر ممدوح است و درین بیت کلیم بیت سرو را سایه یکی بلکه بیش نباشد یا رب * با همه خاک نشین

دری آن بالا چیست ❋ فائده تعجب دریجا مبالغه در کثرت خاک نشینان معشوق است و درین بیت
خاقانی بیت عجب است این رکاب و میگوئی ❋ کامد از ماه نو شفق دیدار ❋ مقصود از
تعجب دریجا تزئین پیاله و شراب است و درین بیت میر صیدی بیت عجب دارم از طالع
ساغر خود ❋ که در ساحت نیز گردیده باشد ❋ حاصل تعجب دریجا شکایت بی شرابی است و درین دو
بیت فقیر که در منقبت سرور اوصیا علیه السلام گفته نظم بنده با خدا یکی نبود ❋ مانده ام محو در حقیقت
کار بنده و این عجائب اقدرت ❋ بشر و این غرائب آثار ❋ فائده تعجب دریجا مبالغه در مدح است
اعتراض و این صفت چنانست که قبل از تمام شدن کلام لفظی را ذکر کنند که معنی مقصود
او تمام باشد و این را حشو نیز نامند و حشو بر سه قسم می آید یکی آنکه کلام را از رتبه بیندازد و دوم آنکه
موجب حسن کلام شود سوم آنکه در حسن و قبح متوسط باشد اول را حشو قبیح نامند دوم را حشو ملیح
سوم را متوسط و حشو قبیح در کلام بلغا کم باشد اما مثال حشو ملیح درین بیت انوری بیت
گر بخندم دان پس از عمر بیست گوید زهر خند ❋ ور بگریم دان بر روز بیست گوید خون گری ❋
لفظ پس از عمر بیست و هر روز بیست در هر دو مصرع حشو ملیح است زیرا که معنی مقصود بی او
تمام است و مقصود بیت آنست اگر میخندم معشوق میگوید که زهر خند بکن و اگر میگریم میگوید که خون گریه کن
اما حشو دریجا فائده دیگری میبخشد و آن این است که با وجود کمتر خندیدن و بیشتر گریستن من چنین می
گوید و این مبالغه در بیرحمی معشوق است و مثال متوسط چنانچه درین بیت بیت روی ترا که
یوسف مصری غلام اوست ❋ آئینه بنده ایست که فولاد نام اوست ❋ لفظ یوسف مصری
غلام اوست حشو متوسط است اما مثال حشو قبیح چنانچه درین بیت بیت گرمی ز رسم منت رخ مخدوم

---

۱ رکاب پیاله باشد بشت پهلو دراز ۱۲ ۲ دیدار بمعنی پیدا و ظاهر هم آمده ۱۲ ۳ قوله اما مثال حشو قبیح الخ درین بیت گرمی ز رسم منت رخ مخدوم جز است مصرع ثانی علت جزاو خدمت حشو قبیح است زیرا که اگر بمعنی رسم متعلق کرده شود بجای خدمت منت میبایست اگر بمعنی درم متعلق مصرع ثانی ربط نشود مثال حشو قبیح نیز ازین هر دو بیت باید دریافت اول ای از ستمگر حبیب که زدیدم ❋ غیر آزردگی نبود ز جفا ❋ لفظ حبیب حشو قبیح است چه از ستمگر مراد معشوق است از حبیب هم و این تکرار بیکار است این توجیه وقتی درست آید که در ستمگر حبیب اضافت توصیفی متقلوبه گفته شود دوم ای دیدم وقت شب با عمر خود را ❋ نه دست خوبان شاد و خرم ❋ وقت شب حشو قبیح است زیرا که درین بیت بیان عمر خود در حضور او شده بود پس وقت شب معنی ندارد والله اعلم بالصواب

زیرا که رمد چشم وصداع سرم است ✤ ودرین موقف صنائع معنوی سمت اتمام پذیرفت

چمن دوم دربیان صنائعی که درالفاظ بکارمیرود وقبل از شروع

در مقصود گوئیم که سالکان مسالک بلاغت را واجب است که مراعات معنی را بر لفظ مقدم دارند وبجهت رعایت صنائع لفظی معنی را تابع لفظ نسازند اما از جملهٔ صنائع لفظی است جناس بین اللفظین واین را تجنیس نیز خوانند وآن تشابه دولفظ است در تلفظ وتغایر در معنی واین صنعت بچند قسم می آید اول **تجنیس تام** وآنچنانست که حروف هر دو لفظ مذکور در نوع وعدد وهیات وترتیب متفق باشند پس اگر هر دو لفظ از یک نوع باشند مثل آنکه هر دو اسم یا هر دو فعل یا هر دو حرف باشند آنرا تجنیس مماثل گویند کقوله عزوجل یوم تقوم الساعة[۵۱] یقسم المجرمون ما لبثوا غیر ساعة وچنانچه درین بیت خاقانی که در مدح دوکس گفته **بیت** این یمین مراست جای یمین ✤ وان یسار مراست حرز یسار ✤ یمین اول بمعنی دست راست ویمین دوم بمعنی قسم است ویسار اول بمعنی دست چپ ودوم بمعنی توانگری است ودرین بیت مسعود سعد **بیت** چون نای بی نوایم ازین نای بی نوا ✤ شادی ندید هیچکس از نای بی نوا ✤ نای اول بمعنی نی دوم نام حصاری است که مسعود سعد مدتها در آنجا محبوس بود ودرین بیت عبد الواسع **بیت** ز دست چنگ نوازت شدم چو نالان عود ✤ ز زلف مشک فشانت شدم چو سوزان عود ✤ اما اگر آن دو لفظ متجانس مذکور از دو نوع باشند یعنی یکی اسم ویکی فعل بود درین صورت این تجنیس را مستوفی گویند چنانچه درین بیت ابو تمام **شعر** ما مات[۵۲] من کرم الزمان فانه ✤ یحیی لدی یحیی ابن عبد الله ✤ لفظ یحیی اول فعل مضارع ودوم اسم ممدوح است ودرین بیت کمال اسمعیل **بیت** امید لذت عیش از مدار چرخ مدار ✤ که در دیار کرم نیست زآدمی[۵۳] دیار ✤ مقصود درینجا لفظ مدار است که اول اسم مکان است ودوم صیغه نهی واگر یکی ازین دو لفظ متجانس

۵۱ یوم تقوم الساعة الخ روزیکه قایم خواهد شد قیامت قسم خواهند خورد گناهگاران که نه درنگ کرده ایم در دنیا غیر یک ساعت ۱۲

۵۲ آن چیزها که از کرم زمان فوت شد نزد یحیی بن عبد الله زنده هستند ۱۲ ۵۳ قیام کننده ۱۲

مذکور مرکب یکی مفرد بود آنرا اجناس ترکیب و تجنیس مرکب نامند و درین صورت اگر در کتابت
موافق باشد آنرا تجنیس مرکب متشابه گویند و الا تجنیس مرکب مفروق خوانند مثال تجنیس
مرکب متشابه چنانچه درین بیت ابوالفتح بستی شعر اذا ملک لم یکن ذاهبة * فدعه فدولته
ذاهبة * لفظ ذاهبة بمعنی صاحب عطا مرکب است و بمعنی رونده مفرد و چنانچه درین بیت اسدی
بیت بدریا بسوز و دل خیزران * چو زد بر سمند سیاه خیزران * و مثال تجنیس مرکب مفروق
چنانچه درین بیت مولوی جامی بیت تو همایی و نیست ظل نما * چه زد و زلف تو دام ظلها *
درین بیت اسدی بیت یکی دلبری داشت کز دلبری * پری را برخ کرد از دلبری * و
اگر تجنیس از یک کلمه و جزوی از کلمهٔ دیگر ترکیب یافته حاصل آید آنرا تجنیس مرفو نامند چنانچه
درین دو بیت حریری صاحب مقامات شعر ولا تله عن تذکار ذنبک وابکه * بدمع یضاهی
الوبل حال مصابه * و مثل لعینیک الحمام و وقعه * و روعة ملقاه و مطعم[۵۱] صابه * یعنی از یاد
گناه غافل مشو و گریه کن بر گناه با اشکی که مانند باران است در نزول و صورت مرگ را پیش
هر دو چشم خود بدار و واقع شدن او و خوف برخوردار او را نصب العین خود ساز پوشیده نماند که
در بیت ثانی میم مطعم با لفظ صابه ترکیب یافته و با لفظ مصابه که عجز بیت اول واقع شده متجانس
است و اگر هر دو لفظ متجانس در هیأت حروف مختلف و در نوع و عدد و ترتیب متفق باشند
آنرا تجنیس محرف[۵۲] نامند چنانچه درین بیت فغانی بیت از کوی تو چون باد برآشفتم
در فتم * گردی ز دل مدعیان رفتم و رفتم * و درین بیت حکیم سنائی که در حقیقت سید
اوصیا علیه السلام گفته بیت محرم او بود کعبهٔ جان را * محرم او بود سر قرآن را * و اگر اختلاف

---

۵۱ قوله معظم صاحب آلخ معظم بمعنی حصهٔ کلان کما یقال هب الیه معظم الفقها او معظم الحکما صاحب بمعنی بارش در منتهی الارب است
پس معنی بیت ثانی حریری صاحب مقامات چنان باید نوشت او موت و واقع شدن او و خوف برخوردار و حصهٔ کلان بارش او را
نصب العین خود ساز ۱۲ ۵۲ مثال تجنیس محرف قال امیر المؤمنین لا یکون الجاهل الا مفرطا او مفرطا از نهج البلاغة مفرطا بسکون تا ماز
افراط بمعنی از حد درگذشتن و مفرّط بضم میم و فتح فا و تشدید را از تفریط بمعنی تقصیر است والله اعلم ۱۲

در عدد حروف باشد یعنی یکی ازان دو لفظ بحرفی زیاده بود و حرف زائد یا در اول کلمه خواهد بود یا در وسط یا در آخر آنرا تجنیس ناقص وزاید نیز نامند اما مثال آنکه در اول بود این بیت سلمان ساوجی بیت یا شکوه کوه حلمت ابر گریان بر جبال * با وجود جود دستت برق خندان بر سحاب * ومثال آنکه در وسط بود این بیت خاقانی بیت صبح ز مشرق چو کرد بیرق نور آشکار * خنده زد اندر هوا بیرق او برق دار * ودرین بیت حکیم ارزقی بیت ز شهر فتنه نخیزد چو طیره بنشینی * به تنگ مشک بریزد چو طرّه بفشانی * ومثال آنکه در آخر بود این بیت حکیم سنائی بیت خال ما داد بهر دنیا را * زهر مرنور چشم زهرا را * ودرین بیت طالب آملی بیت کفر است در طریقت ما کینه داشتن * آئین ماست سینه چو آئینه داشتن * واین نوع را تجنیس مطرف نیز نامند وشعرا این نوع را زاید بدو حرف نیز آورده اند ودرین صورت آن زایده در آخر کلمه خواهد بود لاغیر چنانچه درین بیت خاقانی بیت قاهر کفار و باج ارقاهر دیگر خواست دامغ اشرار وگرد از دامغان انگیخته * ودرین بیت مغربی بیت اگر میان یم اندر صدف ندیده ستی * نگاه کن قلم او دران خجسته یمین * واین نوع را تجنیس مذیل خوانند اما اگر آن دو لفظ متجانس در نوع حروف مختلف باشند پس اگر آن دو حرف مختلف را قرب مخرج باهم باشد آنرا جناس مضارع گویند واگر بعد مخرج بود جناس لاحق نامند واین هر دو قسم نیز از سه حال بیرون نخواهد بود زیرا که وقوع آن دو حرف مختلف یا در اول کلمه خواهد بود یا در وسط یا در آخر امثال هر سه قسم جناس مضارع بدین وجه است در اول نحو بینی وبین کنی لیل وامس وطریق طامس

۵۱ قوله طیره آلخ طیره بکسر بروزن خیره خجلت وخجل را گویند و بمعنی آزردگی هم آمده است و در عربی بمعنی حال بد باشد و بفتح اول هم در عربی بمعنی قهر وخشم باشد از برهان وخان آرزو وشارح خاقانی بمعنی خجل وغمناک نوشته اند ۱۲ ۵۲ دمغ سر شکستن چنانچه بمغز رسد دامغ شکننده سر بهمان صفت ۱۲ ۵۳ قوله اگر میان یم آندر آلخ درمیان لفظ میان واند تجرید است یعنی یکی ازینها زائد و معنی بیت اینکه اگر درمیان دریا صدف ندیده باشی قلم را که چون صدف دریا است باعتبار حروف در دست مبارک که چون سخاوت ملاحظه کن اگر درین بیت لفظ میان نبودی معنی عجیب برکرسی بیان نشست نمودی فافهم وتفکر ۱۲

۵۴ دموس تاریک شدن شب ۱۲ ام طموس ناپدید شدن ۱۲

و در وسط نحو قوله عزو جل وهم ینهون عنه وینأون عنه و در آخر نحو قوله الخیر معقود بنواصی الخیل و در فارسی چنانچه درین ابیات مولوی جامی بیت جامی از ترهات بستر زمان * سخن از طریات میگوید * فقیر بیت ساعیت هر که نیست او ساهی است * داعیت هر که نیست او داهی ست *

وله هرچه باشدت در بار در طریق مشتاقی * راه میزند مطرب راح میدهد ساقی * حکیم سنائی بیت باطن تو حقیقت دل تست * هرچه جز باطن تو باطل تست * واما مثال هر سه قسم جناس لاحق فی الاول کقوله تعالیٰ ویل لکل همزة لمزة و فی الوسط نحو قوله تعالیٰ وانه لحب الخیر لشدید وانه علیٰ ذالک لشهید و فی الآخر نحو قوله عزو جل فاذا جاءهم امر من الامن و در فارسی چنانچه درین ابیات ابوالفرج رونی بیت کار تو غزو باد و یار تو حق * عرش تو ماه باد و فرش تو گاه * خاقانی بیت در روی من ز غمزه کمانها کشیده * بر جان من ز طره کمانها گشاده * شیخ نظامی بیت دل من هست زین بازار بیزار * قسم خواهی بداد ار بدیدار * فقیر بیت بزم دوزخ چو خصمت آراید * دل کبابش شود شراب شرار * اما اگر دو لفظ متجانس در ترتیب حروف مختلف باشد آنرا تجنیس قلب نامند و این بر دو نوع می آید قلب کل و قلب بعض قلب کل آنست که حروف کلمه بترتیب مقلوب گردد کقوله حسامه فتح لاولیائه حتف لاعدائه و چنانچه درین بیت فقیر بیت مرد حق را دم زره نبرد * رام او رانمی گزد این مار * و قلب بعض آنست که حروف کلمه نامرتب مقلوب شود کقوله اللهم استر عوراتنا و آمن روعاتنا و چنانچه درین دو بیت حکیم سنائی که در منقبت شاه اولیا گفته نظم همه سادات دین ازو محروم * همه نامحرمان ازو محروم * هر که از مهر بدره برده * خلق را خصم خویش ناکرده * جامع تجنیس

---

۹۱ نائی دور شدن ۱۲ ۹۲ لمزه همز عیب کردن و بچشم اشارت کردن ۱۲ ۹۳ قوله کار تو غزو باد الخ حرو جنگ مومنین با کفار بسر کردگی رسول یا امام وقت عرش سقف و تخت و تاج بجیم عربی بروزن تاج بمعنے ماه فرش معروف گاه بکاف فارسی تخت بادشاهان و کرسی خدین و صبح صادق و ستارهٔ جدی که نزدیک بقطب شمالی ست و وقت از برهان یعنی ای ممدوح کار تو جهاد و مددگار تو حق تعالی و تخت تو ماه و فرش تو ستارهٔ جدی باد مقصود ازین بیت دعای علوی شان ممدوح است ۱۲ ۹۴ قسم خواهی الخ یعنی دلم از دنیا بیزار ست اگر قسم میخواهی بدادار و دیدار قسم میخورم بدادار و دیدار بای قسمیه است ۱۲

زاهد قلب است این بیت خاقانی بیت او راست طریق بت شکستن ❊ از آزر آذر و گسستن ❊
و اگر یکی از دو لفظ تجنیس قلب در اول بیت و یکی در آخر بیت واقع شود آنرا مقلوب
مجنح خوانند کقوله شعر لاح انوار الهدی ❊ من کفه فی کل حال ❊ و چنانچه درین بیت
فقیر بیت رام شد دل با آن بت طرار ❊ لبش افسونگر است و زلفش مار ❊ و نوعی از تجنیس
قلب آنست که چون حروف تمام بیت را بترتیب قلب کنند همان بیت حاصل شود و این را
مقلوب مستوی نامند و این بر سه گونه است یکی آنکه از قلب مصرع بیت مصرع دیگرش حاصل آید
کقوله شعر ارانا الاله ❊ هلالا انارا ❊ بیت مذکور در تقارب مربع است دوم آنکه از قلب هر مصرع
همان مصرع بعینه حاصل شود و چنانچه درین بیت امیر خسرو بیت شکر بترازوی وزارت برکش ❊
شو همره بلبل بلب هر مهوش ❊ سوم آنکه از قلب تمام بیت حاصل آید کقوله شعر مودته تدوم
لکل هول ❊ و هل کل مودته تدوم ❊ و در کلام ربانی نیز واقع شده وربک فکبر و کل فی فلک ❊
گویند شخصی بیکی از افاضل گفت که کلامی یافته ام که مقلوب مستوی است و آن این است که
مرادی دارم آن فاضل فی البدیه گفت بر آید یارب و این نیز مقلوب مستوی است و دو متجانس
از هر نوع تجنیس که باشد چون پهلوی هم بدارند آنرا تجنیس مکرر و مزدوج و مردود نامند
کقوله تعالی و جئتک من سبا بنبا و قولهم من طلب شیئا وجد وجد و من قرع بابا و لج ولج چنانچه
درین بیت حکیم سنائی بیت در رکوع و سجود او کرد ❊ در قیام و قعود او کرد ❊ حکیم اسدی بیت
همی بود با دلبر و جام جم ❊ که روزی نشد از دلش کام کم ❊ خاقانی بیت مرا کنف کهف است
الغیاث ازین منزل ❊ مرا مقر سقر است الامان ازین مغشا ❊ و حکیم قطران ترکیب بندی گفته
که تمام ابیاتش مشتمل برین صنعت است و این بیت از انجا است بیت لاله سرخی یافته قسم از نو
هنگام بهار ❊ آبی از من یافته زردی بباد تیر تیر ❊ تیر دوم بمعنی بهره است و چون دو لفظ در صورت
کتابت موافق باشد آنرا تجنیس خط نامند کقوله سبحانه و هو یطعمنی و یسقین و اذا مرضت فهو یشفین و قوله
علیکم بالابکار فانهن اشد حیاء و اقل خناء و چنانچه درین ابیات سنائی نظم خلق از دیمه

این سراپرده * زخمها خورده رخمها کرده * جسمها چشمها ز دیدارش * سمعها شمعها ز گفتارش *
و ملحق به تجنیس است اشتقاق و شبه اشتقاق اما اشتقاق آنست که دو لفظ از یک ماده مشتق
باشند و اصول حروف هر دو موافق هم باشد و در اصل معنی متفق کقوله سبحانه فاقم وجهک للدین القیم
لفظ اقم و قیم مشتق اند از قام یقوم و چنانچه درین بیت سنائی **بیت** داد حق شیر اینجهان همه را *
جز فطامش[1] نداد فاطمه را * لفظ فاطمه مشتق از فطام است و درین بیت خاقانی **بیت**
چند گوئی که ز وصلش بشکیب * من شکیبم دل و جان نشکیبد * **و له** مشتی خسیس ریزه که اهل سخن تنید
با من قران کنند و قرینان من نیند * و شبه اشتقاق آنست که آن هر دو لفظ مشابه یکدیگر باشند
اما ماده هر یک جدا بود کقوله تعالی قال انی لعملکم من القالین ای من المبغضین و لفظ قال از قول
است و قالین از قلی بمعنی بغض و چنانچه درین بیت خاقانی **بیت** خضر الهامی که چون سکندر *
لشکر کشد و جهان کشاید * و درین بیت عنصری **بیت** گر بترسی ز تافت دوزخ * از ره طاعت
خدای متاب * و نوعی از تجنیس است که باشاره حاصل آید و از لفظ ظاهر نشود کقوله **شعر**
حلقت لحیة موسی باسمه * و بهارون اذا ما قلبا * یعنی تراشیده شد ریش موسی نام شخصی باسم او
و بهارون مقلوب که نوره باشد و از اسم موسی استره مراد است و این تجنیس نام است و بهارون و نوره
تجنیس قلب فافهم **رد العجز علی الصدر** تعریف این صنعت بر دانستن بعضی از مصطلحات
عروض موقوف است بباید دانست که در اصطلاح عروضیان جزو اول را از مصرع اول بیت
صدر گویند و جزو آخرش را عروض نامند و جزو اول را از مصرع ثانی ابتدا و جزو آخرش را ضرب
و عجز خوانند و اجزای وسط هر دو مصرع را حشو گویند پس گوئیم که این صنعت بر چهار قسم می آید
و هر قسمی متنوع بسه نوع میگردد اما قسم اول آنست که در صدر بیت لفظی که مذکور شود در عجز نیز اعاده آن
نمایند و این اعاده بسه نوع متصور است یکی آنکه جان لفظ که در صدر مذکور شده در عجز نیز بعینه

[1] فطام بریدگی کودک از شیر بعد عمر دو سالگی و بمعنی گسستگی و مفارقت از هر چیز ۱۲ — [2] جامع هر دو قسم اشتقاق است
این بیت فی مدح الجواد است آن جوادی که جاودان از جود * میرسد فیض او بهر موجود ۱۲

مذکور گردد دوم آنکہ در عجز بطریق تجنیس ذکر نمایند سوم آنکہ بطریق اشتقاق یا شبہ اشتقاق
در عجز مذکور سازند مثال نوع اول از قسم اول لقولہ شعر سریع الی ابن العم یلطم وجہہ
ولیس الی داعی الندی بسریع * یعنی در طپانچہ زدن بر روی پسر عم خود شتاب وارد و
بسوی سائل کہ خواہندہ عطا است شتاب ندارد و چنانچہ درین بیت مسعود سعد بیت شیدا شدہ ام
چرا ہمی نہی * زنجیر دو زلف بر من شیدا * مثال نوع دوم از قسم اول لقولہ شعر دعانی
من ملامکما سفاہا * فداعی الشوق قبلکما دعانی * دعانی اول صیغہ تثنیہ امر حاضر است بمعنی
اترکانی و دعانی دوم مشتق از دعوت است و معنی بیت این است کہ بگذارید مرا ای دو
ملامت گر از ملامت کردن ما کہ از روی سفہ است کہ داعی شوق مرا از پیش شما دعوت کردہ است
و چنانچہ درین بیت امیر خسرو بیت جان سپر ساختہ ام ناوک مژگان ترا * تا ہمہ خلق بدانند
کہ من جان سپرم * جان سپر دوم بمعنے سپارندہ جان است و درین بیت عنصری بیت
یگانہ زمانہ شد ستی ولیکن * نشد ہیچکس راز دانہ یگانہ * یگانہ اول بمعنی وحید و دوم بمعنے
دو است مثال نوع سوم از قسم اول چنانچہ درین بیت بحتری شعر ضرائب ابدعتہا فی السماح *
فلسنا نری لک فیہا ضریبا * ضرائب بمعنی طبائع و خصال است ضریب بمعنی مثل و مانند یعنی خصالے
چند اختراع کردہ در مروت و من دران خصائل مثل ترا نمی بینیم و لفظ ضرائب و ضریب کہ در صدر و
عجز واقع شدہ شبہ اشتقاق است و بیانش در بحث تجنیس گذشت و درین بیت فغانے
بیت بگوشش گشت قادر ہر یکی در پیش یار افزون * من مسکین زبون تر میشوم ہر چند میکوشم *
لفظ می کوشم مشتق از کوشش است اما قسم دوم از رد العجز علی الصدر آنست کہ لفظی در حشو
مصرع اول واقع است در عجز نیز مذکور سازند بہمان سہ نوع کہ گفتہ شد یعنی بتکرار یا بہ تجنیس یا
باشتقاق مثال نوع اول از قسم دوم لقولہ شعر اقول لصاحبی والعیس تہوی * بنا
بین المنیفۃ والضمار * تمتع من شمیم عرار نجد * فما بعد العشیۃ من عرار * یعنی میگویم برفیق
خود در حالیکہ قافلہ یا فرود می آمد در ما بین منیفہ و ضمار کہ دو موضع است از نجد فایدہ

توطرفه جوئیری ✦ و مثال اشتقاق این بیت مختاری بیت هلاک فتنه و منوّم ظلم ✦
دولت حی لاینام تو باد ✦ لفظ منوّم و ینام از مشتقات ست اما قسم چهارم از رد العجز علی الصدر
آنست که لفظی که در ابتدا یعنی جزو اول مصرع ثانی واقع شود در عجز نیز بیارند بهمان سه نوع
که در اقسام صدر گذشت چنانچه درین بیت مسعود سعد - بیت فلک هجر خوی سفله ترا
فرد کرد از من ای بد انش فرد ✦ و درین بیت ارزقی بیت من غم زهر جان خورم البستان
زهر زمان - آری هموم خلق بقدر همم نهند ✦ و شعرای عجم گاهی این صنعت را در هر مصرع
بیت بکار می برند و اول و آخر هر مصرع را صدر و عجز اعتبار می نمایند چنانچه درین بیت
ارزقی بیت - دل از هوات نبرم اگرچه رنج دلی - سر از وفات نه پیچم اگرچه دردسری ✦ و درین بیت
خاقانی بیت علی الله از بد و دوران علی الله - تبرا از خد[۵۲] دوران تبرا ✦ لزوم مالا یلزم
در اصل این صنعت[۵۳] تعلق بقافیه دارد آنچنانست که قبل از حروف روی و یا آنچه که در
معنی وی ست از فواصل التزام حرفی معین نمایند و این

۵۱ قوله مثال اشتقاق الخ مصنف رحمة الله علیه این مثال در رد العجز علی العروض مع الاشتقاق آورده حالانکه لفظ منوّم و لاینام در حشو واقع شده هم چنین بیت ارزقی سه من غم ز هر جان الخ را در مثال رد العجز علی الابتدا مع الاشتقاق آورده و لفظ هموم و همم در حشو بیت اصل انکه این مقام تحقیق طلب ست تفصیلش اینکه در ینجا چند صورت برآیند یکی آنکه لفظی بتمامه رکنی بتمامه افتد دوم آنکه لفظی بتمامه جزو رکنی آید سوم آن که جزو لفظی رکنی بتمامه باشد پس مسلم از جزو اول از بیتیکه در تعریف صدر واقع شده آیا مراد آن ست که لفظی بتمامه رکن اول بتمامه باشد یا عام از ینکه لفظی بتمامه رکن اول بتمامه یا جزو رکن اول یا جزو رکن اول بتمامه شود ظاهر ست که صورت اول لازم البطلان ست ورنه اکثر امثله رد العجز غلط خواهند شد کما لا یخفی پس ثانی متعین شد بر همین قول قیاس تقریر در ابتدا و عروض و عجز و حشو باید کرد و اینهم ملحوظ باید داشت که در صورتیکه لفظی بتمامه جزو رکنی یا جزو لفظی رکنی بتمامه افتد در اطلاق صدر و غیره اعتبار اکثر رفته یعنی اگر لفظی بتمامه لکن جزو اعظم آن رکن یا رکنی بتمامه جزو اعظم آن لفظ افتد آن لفظ را صدر و غیره خواهند گفت و ردیف بحر چند مقام چندان اعتباری ندارد مثال رد العجز علی العروض مع الاشتقاق سه تاریخ غمت در دل ویرانه مقیم ست - پیوسته هرا گنج غم است تو مقام ست - مثال رد العجز علی الاستدلال دسترس گر شود بگیرم دست ✦ لفظ مقیم و مقام در وصف تو نیست قدرت وصاف - مثال رد العجز علی الابتدا مع التجنیس زائد ۱۲

۵۳ قوله این صنعت را تعلق خاص اتفاقیه نیست چنانچه خود مصنف ترک حروف و غیره را از لزوم مالا یلزم شمرده و این ترک را از قافیه مناسبتی نه و در مثال هم های تغییر و تنهر مفارج از حروف قافیه ست نه قید چه قید را سکون از واجبات ست های التزام تاسیس و دخیل در قوافی این را دخل ست ۱۲

۵۴ قوله و این در رعایة القید واجبة اذا وقع فی التقفیه علی الاصح و در چهار شعر بیت ست و اختلاف قید هم از عیوب فاحشه ست در کلام شعرای متاخرین با قدما بی گفتگو نیست چه تتبع این چیزها بعد مرد دهور باتفاق آزاد دهن نشین طلبه فن گردیدم کلامه و ظاهر ست که مصنف را نسبی از جرگه متاخرین ست در رساله قافیه ملا عطاء الله که رعایت تکرار حروف قید در توافی خواه الفاظ فارسی باشد خواه عربی واجب ست و اختلاف آن جایز نیست انتهی کلامه و محقق طوسی قید را داخل ردف کرده میگوید ردف در پارسی مرحرف که اتفاق افتد شاید خواه حرف مد خواه غیر آن واجب ذکر دهم قصیده یک حرف بود بعینه و بس کن حاصل انکه جمله محققین رعایت قید را واجب میدانند از لزوم مالا یلزم اگر عبارت اینجا نقل کرده شود دفتری گردد و در حین تحریر در تردید قول که در بیان حرف قید گفته کافی ست و هو هذا اما از اختلاف حرف قید جائز نیست ۱۲

۵۲ قوله الخ از گیتی خارخساره داره جماعت و گودر از زمین وجوی خود و تا تیر درچیزی ۱۲ منتهی الارب

منقید بحرف قید یا تاسیس باشد بکار میرود کقوله سبحانه فَاَمَّا الْیَتِیْمَ فَلَا تَقْهَرْ وَاَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ
درینجا التزام حرف ما قبل از راکه بمنزله حرف روی است نموده و الا تقهر را با تسخر و امثال
آن نیز قافیه میتوان کرد و چنانچه درین بیت اوستادیست شد بس قبح آن روی
چو مه زلف شب آسا ۞ سبحان قدیر اجعل اللیل لباسا ۞ شاعر در تمام این غزل الف
و سین را قبل الف روی التزام نموده و الا آسا را با پیدا و تنها و امثال آن نیز قافیه میتوان
کرد و شرح این قسم در علم قافیه مذکور شود انشاء الله تعالی و ازین قبیل است حذف
حرفی را از حروف تهجی در کلام لازم گرفتن چنانچه درین رباعی حذف الف لازم گرفته شده
لمؤلفه رباعی خورشید سپهر سروری ختم رسل ۞ در مسلک عقل رهبر خرد و کل ۞ در چشم خرد چیست
خوش گلشن قدس ۞ جبرئیل بود در چمنش یک بلبل ۞ و ازین باب است ذکر چیزی
را در هر بیت یا هر مصرع لازم گرفتن چنانچه کمال اسمعیل قصیده گفته و در هر مصرع آن لفظ
مو را التزام نموده و این دو بیت از انجاست نظم ای که از هر سر موی تو دلی اندر واشست
یک سر موی ترا هر دو جهان نیم بهاست ۞ دهنت یک سر موی است بهنگام سخن ۞
اثر موی شگافی تو در وی پیداست ۞ و کاتبی نیشاپوری قصیده دارد که در هر مصرع
آن لفظ شتر و حجره را لازم گرفته و این مطلع از آن قصیده است بیت مرا غمیست شتر
بار با حجرهٔ تن ۞ شتر دلی نکنم غم کجا و حجرهٔ من ۞ و امیر خسرو را قصیده ایست که در هر بیتش
ذکر شپش و فیل و مگس و لگلگ را لازم گرفته این بیت از انجاست بیت پیلتن شاهی وزه
اقبال بلندت دور نیست ۞ گر شپش گردد پلنگ افگن مگس لگلگ شکار ۞ و مجیر بیلقانی
درین رباعی لفظ سایه را در هر مصرع لازم گرفته رباعی چون سایه نیستم نه هستم بی تو ۞
در سایهٔ خویشتن گسستم بی تو ۞ تا سایهٔ وصل برگرفتی ز سرم ۞ چون سایه بخاک بر نشستم بی تو ۞
و حکیم خاقانی درین نه بیت لازم گرفته که در مصرع ثانی هر بیت چهار چیز مذکور سازد نظم

۱ وا مخفف وای باشد ۱۲ ۲ لگلگ بفتح هر دو لام و هر دو کاف فارسی پرنده ایست معروف و بعربی لقلق گویند ۱۲

جمع آمده بر خدمت و پاس * ادریس و مسیح و خضر و الیاس * بسته کمران چو حلقه قدخم
کیخسرو و سام و زال و رستم * مرسوم خورش هزار دربان * چون حاتم و معن و سیف نعمان
مستسقی جرعه وقت تعجیل * جیحون و فرات و دجله و نیل * پالنگ گوبگاه او حرح * جودی حرا و
قاف و شهلان * روزی طلب آمده و نادم * دیو و ملک و پری و آدم * در صورت جسمی آمده
پاک * ارواح و عقول و نفس و ادراک * از چشم و رضاش گشته مشهور * خلد و سقر و زمانی چو حور
استاده بصلح و عدل باهم * آب و گل و نار و باد عالم * وازین قبیل لزوم است منقوط و غیر منقوط و رقطا و خیفا منقوط
آنست که جمیع الفاظ بیت یا فقرهٔ نثر مشتمل بر حروف معجمه باشد چنانچه درین بیت بیت بخشش فیض
ببینی زین جشن * جنبش غیظ نه بینی زین جشن * و غیر منقوط آنست که تمام کلام مشتمل بر حروف مهمله
باشد و راقم حروف قصیده مشتمل برین صنعت دارد و این بیت از آن است لمؤلفه فقیر طیب
کحل مردم گرد راه دلدل رهوار او * مهر و مه را مردمک همواره دار و سرمه سا * و رقطا
آنست که در هر کلمه یک حرف منقوط و یکی غیر منقوط به ترتیب بیارند چنانچه درین بیت
بیت زلف سیه تو جان من دزدیدی * ای دزد ندیدیم چو تو جان دزدی * و خیفا
آنست که در کلام یک کلمه تمام منقوط و یک کلمه تمام غیر منقوط بترتیب بیارند چنانچه درین
بیت بلیت علم ببخشش دهد ببین دل را * روح جنبش دهد ببین گل را * و ملحق باین صنعت
است مقطع و موصل اما مقطع آنست که حروف کلمات بیت در کتابت باهم نه پیوندد و موصل
آنکه هیچ حرفی در کتابت جداگانه نوشته نشود و درین غزل بیت اول مقطع و بیت دوم موصل
بدو حرف و بیت سوم بسه حرف و بیت چهارم بچهار حرف و بیت پنجم به پنج حرف آمده بود که
جامی غزل رخ زرد دارم ز دوری آن در * زده داغ درد م درون دل آذر
چو من کاست گوی شب فرقت تو * مه تو که باشد بدینهو نه لاغر * خط بت خضر و جعد کج بت
مشک تبت * تنت سیم و لعل لبت تنگ شکر * بجنت منعم مقیم محبت * بهشت مخلد نصیب محبت

سه این بیت گفته مولانا عبد الرحمن جامی رح است ۱۲

بلبہا مسیحی بگفتن فصیحی ❊ بطلعت صبیحی بگیسو عنبر ❊ سجع قال السکاکی ہو النثر کالقافیہ فی الشعر اما اقسام سجع در نظم نیز می آید ـ و سجع بر سہ قسم است مطرف و متوازی و موازنہ ـ اما سجع مطرف آنست کہ کلمۂ آخر از دو فقرہ نثر در وزن مختلف و در روی متفق باشد کقولہٖ عزّ وجلّ مَالَكُمْ لَا تَرْجُوْنَ لِلّٰہِ وَقَارًا وَّقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَارًا و در نظم فارسی چنانچہ درین دو بیت سنائی نظم شیر یزدان چو بر کشادی چنگ ❊ روی ہامون شدی چو پشت پلنگ پیش تیغش بگاہ جنگ و نبرد ❊ ہمچو مردم گیا نمودی مرد ❊ اما سجع متوازی آنست کہ کلمۂ آخر از دو فقرہ نثر ہم در وزن و ہم در روی متفق باشد کقولہ سبحانہ فِیْہَا سُرُرٌ مَّرْفُوْعَۃٌ وَّاَكْوَابٌ مَّوْضُوْعَۃٌ و در نظم چنانچہ درین بیت سنائی بیت خیبر از تیغ او خراب شدہ ❊ سر آتش ہمہ سراب شدہ و اگر جمیع الفاظ در دو فقرہ نثر یا دو مصرع نظم بر سبیل تقابل متحد الوزن و القوافی بیارند آنرا ترصیع گویند کقولہ فہو یطبع الاسجاع بجواہر لفظہ و یقرع الاسماع بزواجر وعظہ و در نظم چنانچہ درین بیت ابوالفرج بیت برزم و بزم قضا کوششش و قدر بخششش ❊ و بعزم و حزم ہوا جنبش و زمین آرام ❊ در لفظ آخر ہر دو مصرع رعایت سجع فوت شد بجہت آنکہ بیت مطلع نیست اما سجع موازنہ آن است کہ کلمہ آخر از دو فقرہ نثر در وزن متحد و در روی مختلف باشد کقولہ تعالی وَنَمَارِقُ مَصْفُوْفَۃٌ وَّزَرَابِیُّ مَبْثُوْثَۃٌ و این در نظم نمے آید چہ کلمۂ آخر در نظم

لہ قولہ مالکم الخ چیست مر شمارا کہ اعتقاد نمیدارند برای خدا تعظیم را حالانکہ بتحقیق پیدا کرد شمارا طور بطور ۱۲ ۱۲ ۱۲ ۱۲

سلہ قولہ مردم گیا الخ گیاہی باشد شبیہ بہ آدمی و در زمین چین رویدہ و آن سر زیر و نگونسار میباشد چنانکہ ریشۂ آن بمنزلۂ موی سر است و نر و مادہ و دست و گردن ہم کردہ پایہا در یکدگر محکم ساختہ و این را مردم گیاہ و مردم گیہ و سگ کن نیز گویند وجہ تسمیہ بسگ کن در برہان مذکور است بوجہ طول نوشتہ نشد ۱۲ سلہ قولہ فیہا سرر الخ در جنت است تختہای بلند کوزہا نہادہ ۱۲ ترجمہ سلہ قولہ دم الخ حزم بفتح حا طی استواری و ہوشیاری و اندیشہ کردن در انجام امر موہوم و احتراز نمودن امکان از خلل در آن امر ۱۲ از صراح و اخلاق محسنی و غیرہ ❊ قولہ چہ کلمہ آخر در نظم واجب است کہ قافیہ الخ اگر از آخر عجز مراد است مسلم لیکن این تسلیم مانع آمدن سجع موازنہ در نظم نیست چہ در فرد غیر مطلع و بیت مثنوی ممکن است کہ عروض و ضرب یعنی عجز متفق الوزن و مختلف الروی باشد چنانچہ درین بیت مسعود سعد ص کہ بر اطراف بودی از اعمال ❊ گہ بدرگاہ بودی از اعیان ❊ اعمال و اعیان متفق الوزن و مختلف الروی است و اگر از آخر ہر دو مصرع مراد است مسلم زیرا کہ فرد از قسم نظم است و در ہر دو مصرع قافیہ ندارد و علاوہ برین وقتیکہ سجع موازنہ در نظم نخواہد آمد مماثلہ کہ او نوعی از سجع موازنہ است نیز در نظم نخواہد آمد حالانکہ مصنف رحمۃ اللہ علیہ مماثلہ در نظم بیان نمود و اللہ اعلم ۱۲

واجب است که قافیه داشته باشد و نوعی از سجع موازنه آنست که جمیع الفاظ دو فقرهٔ نثر
یا دو مصرع نظم بر سبیل تقابل در وزن متحد و در روی مختلف بیارند و این بمنزلهٔ ترصیع است
در سجع متوازی کقوله تعالی وَآتَیْنٰهُمَا الْکِتٰبَ الْمُسْتَبِیْنَ وَهَدَیْنٰهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ و در نظم
چنانچه این بیت خاقانی **بیت** رشک نظم من خورد حسان ثابت را جگر * دست نثر من زند
سحبان وائل را قفا * و این دو بیت مختاری نظم بخشی بهر طرایق و کمالی بهر قیاس * چرخی
بهر سبیل و جهانی بهر حساب * کوه از سیاست تو برافتد بزلزله * چرخ از ریاست تو در آید
باضطراب * و صاحب[1] تلخیص این را مماثله نام کرده و سکاکی در مفتاح العلوم این نوع را نیز
داخل ترصیع شمرده اما حق آنست که در ترصیع اتحاد وزن و قافیه مشروط است و درینجا اتحاد
قافیه مفقود و پوشیده نماند که مراد از وزن درین مقام وزن عروضیان است که توافق حرکات
دران لازم نیست مثل می کنم وزن فاعلن نه وزن صرفیان که توافق حرکات دران واجبست
مثل نصر بر وزن فعل و مثال ترصیع این دو بیت هست **عبد الواسع جبلی** آرائش
آفاق شد رخسار بزم آرای او * آسائش عشاق شد دیدار روح افزای او * و له بی صحبت
او دولت جمشید نخواهیم * بی صورت او طلعت خورشید نبینیم * و شعرای عجم سجع نظمی را گویند

---

[1] قوله صاحب تلخیص این را مماثله نام کرده الخ روزی شاگردی روبروم نشسته درس این کتاب مستطاب میگفت چون بمقام رسید شبه کرد که در حاشیه شما که بر قول چند کلمه آخر در نظم الخ نوشته آید شعر مسعود سعد مماثله دارد نه تنها سجع موازنه شامل شدم که که روح غالب مغفور حاضر آمد و گفت سے آتشے از روی گلهای بهار افروخته * شعله در جان مرغ صبح خوان انداخته * اندر طبع تفکر بر آمدم و گفتم که غرض تمثیل صرف ثبوت آمدن موازنه بود در نظم و آن از بیت مذکور حاصل میشود اگرچه صنعت مماثله هم دارد معلوم میشود که در خاطر شما محظور است که موازنه بدون مماثله یافته نمی شود اگر چنین است بیت غالب مغفور مطالعه کردنی است که صرف موازنه دارد نه مماثله زیرا که افروخته و انداخته متفق الوزن است نه جمیع الفاظ هر دو مصرع اگرچه این هر دو لفظ در روی هم اتفاق دارند لیکن این اتفاق بوجه اختلاف حروف اصلی اعتبار ندارد چه باهم قافیه شدن نمی توانند و ظاهر است که اتفاق روی در قوافی معتبره معتبر است نه غیر ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم بر تقریب بیان چند اشعار شاعر منزی ایه مشتمل بر سجع موازنه محضه نقل میکنم سے شاهد حسن ترا در روش دلبری * طره بر خم صفات تموی میان ماسوا * دلبری و ماسوا بر وزن فاعلن سے عیش و غم در دل نمی ماند خوشا آزادگی * باده و خونابه یکسان است در غربال ما * آزادگی و غربال ما بر وزن مفتعلن اگرچه این بیت از بحر رمل است مثمن محذوف سے سواد توسن ناز است و بر عالم گذر دارد * وصال ابی ابرز و چند انگه دریابی بکاوش را * گذر دارد و بکاوش را بر وزن مفاعیلن سے چو غنچه خوش صفائی نقش ریالیدن * دریده بر تن نازک قبای تنگش را * و تنگش بر وزن مفعولن اگرچه بیت هذا از بحر مجتث مخبون مقطوع است بر وزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن بسکون عین ۱۲

که هر بیت قصیده یا غزل سه سجع بیارند و چهارمش قافیه اصل قصیده یا غزل باشد چنانچه
درین ابیات خاقانی **نظم** عید است و پیش از صبحدم مژده بخمار آمده * بر چرخ دوش
از جام جم یک نیمه دیدار آمده * عیسه همایون فر نگر سیمرغ زرین پر نگر * ابره وزال زر نگر بالای
کهسار آمده * واین قصیده تمام بهمین سیاق است فقیر **نظم** آن مه نگر کز تاب می خورشید دیدار
آمده * بر برگ گل افگنده خوی از سیر گلزار آمده * شوریدگان سر بکف در دیده نم در سینه تف
از بهر سودا بسته صف یوسف ببازار آمده * غنج[1] و دلال و دلبری ناز و ادای کافری
از بهر حسن آن پری اعوان و انصار[2] آمده * واین قصیده نیز تمامش مسجع است **ذوالقافیتین**
شعری را گویند که دو قافیه داشته باشد چنانچه درین سنائی **بیت** عقل در فرمان کشیدنی
باشد * عشق و ایمان چشیدنی باشد * **وله فی المنقبة بیت** نور علمش کشنده کوثر
مار تیغش کشنده کافر * وگاهی سه قافیه چنانچه درین بیت **وله** فیض او در صفا سکینه[3]
روح * فضل او در دعا سفینهٔ نوح * وگاهی را میان دو قافیه آرند واین را
ذوقافیتین مع الحاجب نامند چنانچه درین **رباعی** ای شاه زمین بر آسمان داری
تخت * سست است عدو تا تو کمان داری سخت * جمله سبک آری و گران داری
لخت * پیری تو بدانش و جوان داری بخت * وشعرای مجرب ذوقافیتین شعری را گویند
که بر هر بیت از ان ذوقافیه که بایستند معنی و وزن بیت تمام باشد واین نوع در فارسی
دیده نشده **متلون** عبارت از نظمی است که در دو بحر بیشتر خوانده شود و مثنوی سحر حلال
مولانا اهلی شیرازی مشتمل برین صنعت است و هر بیتش ذوقافیتین آورده و در قافیه دوم
رعایت تجنیس کرده واین ابیات از انجاست **مثنوی** ای شده در خانه جان منزلت خانه جان یافته زان منزلت

[1] قوله غنج و دلال غنج اول و سکون ثانی و جیم بمعنی ناز و عشوه و غمزه که آن حرکات چشم و ابرو باشد و دلال بفتح و بکسر غمزه و ناز اعوان بمعنی یاران و یاوران انصار بالفتح یاری دهندگان و گروهی از اصحاب رسول صلی الله علیه وسلم که ایام هجرت در مدینه منوره بمدد آن سرور رسیدند ۱۲ برهان و غیاث [3] قوله سکینه بفتح اول و کسر کاف بمعنی آرام و آسایش و آهستگی و نام دختر حضرت امام حسین رضی الله تعالی و در منتخب بضم اول و فتح کاف نام دختر نوشته ۱۲ ع

ای شده مهر رخ نوزین چرخ * چرخ ازاں آمده در عین چرخ * شد دل وجان بندهٔ روے حسن * مظہر خلق خوش وخوے حسن * دید حق اندر دم قربان حسین * یافته از عالم قربان حسین * بحر اول این ابیات سریع مطوی موقوف است بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلان وبحر دوم رمل مسدس مقصور بروزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان و این بیت سلمان ساوجی در سه بحر خوانده می شود و موصل بدو حرف است بیت لب تو حامیِ لولو خط تو مرکز لاله * شب تو حامل کوکب مه تو باخطِ هاله * بحر اول رمل مثمن مخبون بحر دوم ہزج مثمن سالم بحر سوم مجتث مثمن مخبون فتامل تلمیح و این صنعت چنانست که کلام مشعر باشد بر واقعه از وقایع مشهوره یا اشارتی نماید بر چیزی که در کتب متداوله مذکور یا نزد ارباب صنعتے از صناعات مشهور باشد چنانچه درین بیت خاقانی بیت هرکه نظاره تو شدهٔ دست بریده هیشو دیوسف عهدی وجهان نیم بهاے روے تو * درین بیت اشارتی نموده بقصهٔ دست بریدن زنان مصر از مشاهده جمال یوسف علیه السلام وله آن زر هر دم که توشهٔ وقت طلب کنم * زال زرم که نام به عنقا بر آورم * اینجا اشعاری نموده بقصهٔ پرورن سیمرغ زال را وله چرخ از سموم گرمگه زاده وبا هر جا نشگه * دفع وبا را جام شه یاقوت کردار آمده * درین بیت اشعاری بمسئله طبی نموده وآن این است که یاقوت بالخاصیت دافع وبا است سیاق اعداد و این صنعت چنانست که چند چیز را بیک سیاق در کلام ذکر کنند چنانچه درین بیت ابوطیب شعر الخیل واللیل والبیداء تعرفنی * والحرب والضرب والقرطاس والقلم * ودرین بیت نظامی بیت غم وشادی بکار و بیم امید * شب وروز آفرین وماه خورشید * ونزد مولف این

سله قوله دید حق اندر الخ یعنی حضرت امام حسینؑ وقت قربان شدن حق را دید وآن نیکی از نسبت قرب یافته لفظ قربان در مصرعهٔ ثانی مرکب است از قرب آن ۱۲ — سله قوله مطوی موقوف ست الخ بجای عروض وضرب بر وزن فاعلن یعنی از بحر سریع مطوی مکسوف وازبحر رمل محذوف می آید چنانچه لفظ منزلت در بیت اول شکست شد ۱۲ — سله قوله بحر اول الخ رمل مثمن مخبون بروزن فعلاتن هشت بار ہزج مثمن سالم بروزن مفاعیلن هشت بار مجتث مثمن مخبون بروزن

سلمان ساوجی ... (marginal note, partly legible)

بیتها مشتمل بر صنعت جمع است فافهم اما نزد شعرای عجم سیاق اعداد عبارت از انست که
اعداد را بترتیب یا بی ترتیب در کلام مذکور سازند چنانچه درین بیت خاقانی **بیت**
یک دو شد از سه حرفش چار اصل و پنج شعبه * شش روز هفت اختر نه قصر و هشت منظر *
مراد از سه حرف لفظ جام است که در بیت ما قبلش ذکر کرده و یک و دو شدن بمعنی مضاعف
شدن است **وله** دل هر دو جهان سه بار پیمود * یک اهل درین میان ندیده است *
تنسیق الصفات واین صنعت چنانست که موصوفی را صفات متوالیه ذکر کنند کقوله سبحانه
هُوَ اللّٰهُ الَّذِیْ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ المَلِکُ القُدُّوسُ السَّلامُ المُؤمِنُ المُهَیمِنُ العَزِیزُ الجَبّارُ المُتَکَبِّرُ چنانچه
درین بیت امیر معزی که در تعریف اسپ گفته **بیت** پاک دندان تیز تگ آهیخته گردن
خرد گوش * سخت سم محکم قوائم پهن پشت آگنده یال * **توشیح** واین صنعت چنانست
که چون حروف اوائل ابیات قصیده یا قطعه یا آن فراهم آرند بیتی یا مصرعی یا فقره
حاصل آید و از حروف اوسط و اواخر ابیات نیز عبارتی چند بر می آید مثل قصیده مشهور
سلمان ساوجی و اهلی شیرازی که از هر دو سه بیتش بیتی مشتمل بر صنعتی از صنایع شعر
حاصل می شود و ملحق باین صنعت است مشجر و مدور و مربع و امثال آن و این از
قبیل بازیچه طفلان است و باید دانست که شاعر را واجب است که چون متوجه بصنایع
لفظی شود رعایت معنی را مقدم بدارد و الا شعری که مشتمل بر صنعت لفظی باشد
و در جه معنی در و منحط شود مثل سگی یا خوکی است که عقد جواهر در گردن او بسته باشند
اللّٰهم ارزقنا الخوض فی المعانی جنبنا عن الجهل واهدنا الصراط المستقیم محمد واله الطیبین الطاهرین
المعصومین **الحدیقة الثالثة فی علم العروض** باید دانست که شعر عبارت است از کلام موزون مقفی که

---

۵ اشاره به شش روزیست که آفرینش عالم در ان شد ۱۲ ۲ مومن مصدق رسله خلق المحجاة هم ۱۲ جلالین ایمان
گردیدن و ایمن گردانیدن ۱۲ ۳ مهیمن گواه و نگهبان مهربان ۱۲ ۴ عروض بالفتح نام علمیست که میزان شعر
باشد از منتخب و منتهی الارب و کشف اللغات و بالضم خطاست ۱۲

بقصد متکلم صدور یابد وبعضی قافیہ را داخل تعریف شعر نشمردہ اند وگفتہ اند کہ رعایت قافیہ
در شعر برای تحقق نفس شعر نیست بل از برای عارضی است مثل مطلع بودن شعر یا قطعہ
یا قصیدہ بودن آن وسکاکی در مفتاح این قول را رجحان دادہ وبعضی برآنند کہ قصد
متکلم نیز در شعر لازم نیست واین قول مردود است زیرا کہ ہیچ متکلمے در عالم نیست کہ گاہی
کلام موزون بے قصد وشعور از وصدور نیابد پس اگر قصد متکلم معتبر نباشد لازم آید کہ ہر متکلمی را
شاعر خوانند واین صحیح نیست ومدون این فن خلیل ابن احمد است کہ اوزان را از اشعار
عرب تتبع نمودہ مقرر در پانزدہ بحر ساختہ واز عاحصر درین اوزان نمودن دور از کار است
چنانچہ سکاکی در مفتاح میگوید والزیادۃ علیہا تنادی بارفع صوت فقل لنطبع المستقیم
ان یزید علیہا ماشاء والحاکم فی ہذہ الصناعۃ الاستقامۃ الطبع ومامقدمات ومطالب این
فن را در پنج خیابان ذکر کنیم **خیابان اوّل** دربیان اوزان بحور وشرح اصول وضوابط و
دوائر آن بدانکہ اوزان اشعار عرب از روی استقرا وضبط خلیل ابن احمد بہ پانزدہ بحر راجع
میشود واین بحور را در لفظے چند منتظم ومضبوط ساختہ وآن الفاظ را اصول افاعیل گویند
وارکان نیز نامند وآن دہ لفظ ست دو وازان خماسی وہشت سباعی اما خماسی فعولن فاعلن
وسباعی مفاعیلن فاعلاتن مستفعلن مفاعلتن متفاعلن مفعولات بضم التاء بلاتنوین فاعلاتن
مس تفع لن واین افاعیل از سہ چیز ترکیب یافتہ سبب ووتد وفاصلہ وہر یکے ازین سہ بر دو
گونہ است اما سبب کلمہ دو حرفی است پس اگر آخرش ساکن است سبب خفیف گویندہ
اگر ہر دو متحرک اند سبب ثقیل نامند اما وتد کلمہ سہ حرفی است اگر وسطش ساکن آید آنرا وتد
مفروق واگر آخرش ساکن باشد وتد مجموع نامند وفاصلہ اگر سہ حرف متحرک متوالی وچہارمش ساکن است
آنرا فاصلہ صغری گویند واگر چہار متحرک متوالی وپنجمش ساکن باشد فاصلہ کبرے خوانند
پس فعولن از وتد مجموع مقدم بر سبب خفیف ترکیب یافتہ وفاعلن عکس آن ومفاعیلن

مرکب از وتد مجموع مقدم بر دو سبب خفیف و مستفعلن عکس اوست و فاعلاتن مرکب است
از وتد مجموع میان دو سبب خفیف و مفاعلتن مرکب است از وتد مجموع مقدم بر فاصله
صغری و متفاعلن عکس اوست و مفعولات مرکب است از دو سبب خفیف مقدم بر وتد
مفروق و فاع لاتن عکس اوست و مستفع لن مرکب است از وتد مفروق میان دو سبب
خفیف و بعضی بر انند که فاصله وجود ندارد و آنچه را فاصلہ صغری می نامند اجتماع سبب
ثقیل و خفیف است و آنچه را فاصلہ کبری میخوانند اجتماع سبب ثقیل و وتد مجموع است
لکن و اتقفان صناعت انکار این معنی نمیکنند و سر این از مبحث زحافات بر متفطن خبیر
معلوم خواهد شد امّا اسامی بحور ازین قطعه ظاہر میشود لمؤلفه قطعه بحورے که شعر اندران
منحصر شد * بود شانزده نزد مرد سخندان * طویل و مدید و بسیط است و کامل * دگر
وافر انگه رمل پس ہزج دان * رجز بعد ازان منسرح با مضارع * سریع و خفیف است
و مجتث فروخوان * پس از مقتضب چیست بحر تقارب * کزین قطعه ظاہر شود صورت
ان * دگر آنکه مشتق بود از تدارک * ز عکس تقارب پدید آید آسان * بدانکه خلیل
ابن احمد بنائے عروض را بر پانزده بحر گذاشته و بعد از و ابو الحسن اخفش بحر شانزدہم که
مسمّی بمتدارک است پیدا کرده و ازین بحور بعضی از یک رکن حاصل آمده و بعضے از دو
رکن امّا آنچه از یک رکن حاصل میشود ہزج در جز و رمل و کامل و وافر و متقارب و متدارک است
و آنچه از دو رکن صورت میگیرد طویل و مدید و بسیط و سریع و خفیف و مُجتث و منسرح
و مضارع و مقتضب است بدانکه بیت در بحر طویل بچہار فعولن مفاعیلن تمام میشود
و در بحر مدید بچہار فاعلاتن فاعلن تمام میگردد و در بحر بسیط بچہار مستفعلن فاعلن
اتمام مے پذیرد و در بحر سریع بدو مستفعلن مستفعلن مفعولات تمام میشود و در بحر
خفیف ہم بدو فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن تمام میگردد و در بحر منسرح بچہار مستفعلن
مفعولات تمام مے شود و در بحر مجتث بچہار مس تفع لن فاعلاتن تمام مے گردد

و در بحر مضارع بچهار مفاعیلن فاع لاتن تمام مے شود و در بحر مقتضب بچهار مفعولات
مستفعلن اتمام مے پذیرد و این عکس منسرح است و هر یک ازین نه بحر مرکب از دو
رکن است و در بحر وافر بهشت مفاعلتن تمام میگردد و در بحر کامل بهشت متفاعلن اتمام
می پذیرد و در بحر هزج بهشت مفاعیلن تمام میشود و در بحر رجز بهشت مستفعلن تمام میگردد
و در بحر رمل بهشت فاعلاتن اتمام مے پذیرد و در بحر متقارب بهشت فعولن
تمام میشود و بعد از خلیل ابو الحسن اخفش بحر متدارک را پیدا کرده و بیت درین بحر
نیز بهشت فاعلن تمام مے گردد و هر یک ازین هفت بحر مرکب از یک رکن است
پوشیده نماند که هر رکن از ارکان بحور را جزوی از بیت گویند و اکثر اجزای بحور هشت جزو
است و چنین بیت را مثمن گویند و آنچه شش جزو دارد مسدس نامند و هرچه چهار جزو دارد
مربع گویند و اشعار تازی مثلث و مثنی و موحد نیز آمده اما شعرای عجم غیر مثمن و مسدس را در
استعمال نیاورده اند و بیت مثمن و مسدس و مربع دو حصه میشود و هر حصه را مصرع گویند و جزو اول
از مصرع اول را صدر خوانند و جزو آخرش را عروض نامند و جزو اول از مصرع ثانی را ابتدا و جزو
آخرش را ضرب و عجز نامند و اجزای اوسط هر دو مصراع را حشو گویند و حشو در مثمن و مسدس میباشد و مربع
حشو ندارد و مثلث را بعضے بمنزله مصراع اول میشمارند و جزو اولش را صدر و جزو آخرش را
عروض و وسطش را حشو نامند و بعضی بمنزلهٔ مصرع دوم میگیرند اولش را ابتدا و آخرش را عجز
گویند و همچنین مثنی را دو اعتبار کرده اند و مثنی حشو ندارد و از جملهٔ بحور سریع و خفیف مسدس الاصل
است یعنی مثمن نمی آید و مسدسی که اصلش مثمن باشد آنرا مجزو خوانند باعتبار کم کردن جزوے
ازان و هر بحرے که در ارکانش تغیری راه نیابد آنرا سالم گویند و آنچه متغیر گردد آنرا مزاحف
چنانچه بجائے خود مذکور شود باید دانست که بعضے از بحور منفک از بعضے دیگر میشود بسبب آنکه
ارکان عشرهٔ مذکوره بتقدیم و تاخیر اسباب و اوتاد و فواصل بعضی از بعضی دیگر حاصل میشود مثلا رکن

سله قوله غیر مثمن الخ بقلت آورده اند چنانچه مثال مربع از اکثر بحور در حدائق العجم و غیره موجود است ۱۲

مفاعیلن را که مرکب از وتد مجموع مقدم بر دو سبب خفیف است چون هر دو سبب او را بر
وتد مقدم سازی مستفعلن میشود و اگر وتد را میان دو سبب در آری فاعلاتن می گردد و
همچنین متفاعلن را که مرکب است از فاصلهٔ صغرے مقدم بر وتد مجموع چون عکس کنی
مفاعلتن ترکیب می یابد و فعولن را که وتد مجموع مقدم بر سبب خفیف است چون عکس کنی
فاعلن میشود پس بحر طویل را که مرکب از فعولن مفاعیلن است چون از سبب خفیف فعولن
آغاز نمائی و وتد مجموعش را به آخر اندازی لن مفاعی لن فعو بر وزن فاعلاتن فاعلن مے
آید و این بحر مدید است و اگر از سبب خفیف اول مفاعیلن شروع کنی و ماقبلش را به آخر
اندازی عیلن فعولن مفا بر وزن مستفعلن فاعلن میشود و این بحر بسیط است و همچنین بحر سریع
خفیف و منسرح و مجتث و مضارع و مقتضب از یکدیگر حاصل میشود بشرط آنکه چهار بحر اخیر را
هم مسدس اعتبار نمائی نه مثمن زیرا که سریع و خفیف زیاده از مسدس نمی آید چنانچه در صدر مذکور
شد پس اگر مستفعلن مستفعلن مفعولات که اصل بحر سریع است از مستفعلن دوم آغاز کنی و مستفعلن
اول را به آخر در آری مستفعلن مفعولات مستفعلن میشود و این بحر منسرح مسدس است و اگر از سبب خفیف
دوم مستفعلن ثانی شروع کنی و ماقبل را به آخر اندازی تفعلن مف عولات مس تفعلن مس بر وزن
فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن میشود و این بحر خفیف است و اگر از وتد مجموع مستفعلن ثانی
بهمان طریق ابتدا کنی علن مفعولات مستف علن مستف بر وزن مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن
میگردد و این بحر مضارع مسدس است و ازینجا ظاهر میشود که مس تفع لن در بحر خفیف و
فاع لاتن در بحر مضارع غیر مستفعلن و فاعلاتن متصل است زیرا که تفع و فاع در انفکاک
این دو بحر مقابل وتد مفروق مفعولات می آید پس وتد مفروق باشد لا غیر در ترکیب این دو را ترکیب
مستفعلن و فاعلاتن متصل است و اگر بحر سریع را از مفعولات آغاز نمائی مفعولات مستفعلن مستفعلن
میشود و این بحر مقتضب مسدس است و اگر سبب خفیف دوم مفعولات شروع کنی عولات
مس تفعلن مس تفعلن مفع بر وزن مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن مے آید و این بحر

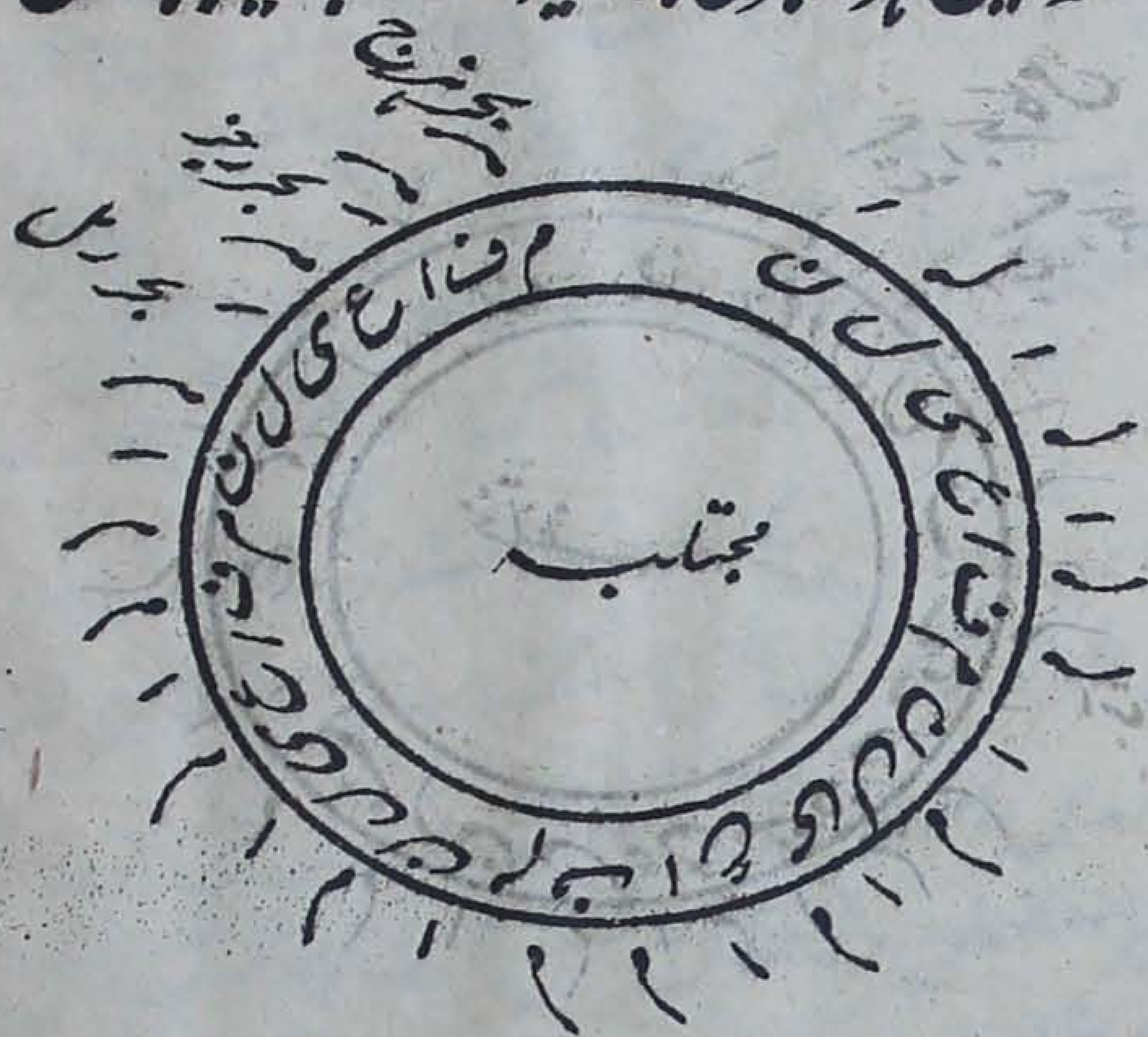
مجتث مسدس است ودرینجا نیز تفع در مس تفع لن وتد مفروق دارد بهان دلیل که مذکور شد وخلیل ابن احمد برای سهولت تفهیم انفکاک بحور از یکدیگر پنج دائره وضع نموده و برائی هر دائره نامی مناسب مقرر ساخته و بر دور هر دائره میم علامت متحرک و الف علامت ساکن است بدانکه بحر طویل و مدید و بسیط از یک دائره است و معنی از یک دائره بودن آنست که مثلاً فعولن مفاعیلن را چهار بار بر خط دائره بنویسی پس اگر آنرا از فعولن آغاز نمائی و بخوانی بحر طویل مے شود و اگر از شروع نمائی و بخوانی لن مفاعی لن فعو بروزن فاعلاتن فاعلن مے شود و آن بحر مدید است و اگر از عیلن شروع کنی و بخوانی عیلن فعولن مفا بروزن مستفعلن فاعلن مے شود و آن بحر بسیط است و این دائره را مختلفه گویند و وجه تسمیه اختلاف ارکان است که بعضے خماسی و بعضی سباعیست



و بحر کامل و وافر از یک دائره است چه اگر متفاعلن را بر خط دائره مثلاً چهار بار بنویسی و از متفا آغاز نمائی بحر کامل است و اگر از علن شروع کنی و بگوئے علن متفا بروزن مفاعلتن مے شود و این بحر وافر است و دائره این دو بحر را مؤتلفه نامند وجه تسمیه اتفاق و ائتلاف ارکان است که هر دو سباعی است



وبحر ہزج ورجز ورمل از یک دائرہ است زیراکہ اگر مفاعیلن را مثلاً چہار بار بر خط دائرہ بنویسی و از مفا آغاز نمائی بحر ہزج میشود و اگر از عیلن شروع کنی و بگوئی عیلن مفا بروزن مستفعلن میشود و آن بحر رجز است و اگر از لن شروع کنی و بگوئی لن مفاعی بروزن فاعلاتن میشود و آن بحر رمل است و دائرہ این ہرسہ بحر مسمی بہ مجتلبہ است و وجہ تسمیہ جلب ارکان از دائرہ اول است



وبحر سریع و منسرح و خفیف و مضارع و مجتث و مقتضب از یک دائرہ است چہ اصل بحر سریع مستفعلن مستفعلن مفعولات آمدہ و اگر این را بر خط دائرہ بنویسی و از مستفعلن دوم آغاز کنی و بگوئی مستفعلن مفعولات مستفعلن بحر منسرح مسدس میشود و اگر از تفعلن شروع نمائی و بگوئی تفعلن مفعولات مستفعلن مس بوزن فاعلاتن مس تفعلن فاعلاتن میشود و آن بحر خفیف است

واگر از علن شروع نمائی و بگوئی علن مفعولات مستفعلن مستف بروزن مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن میشود و این بحر مضارع مسدس است و اگر از مفعولات آغاز نمائی و بگوئی مفعولات مستفعلن مستفعلن بحر مقتضب مسدس است و اگر از عولات آغاز نمائی و بگوئی عولات مستفعلن مستفعلن مف بروزن مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن می آید و آن بحر مجتث مسدس است باین قرار این شش بحر از یک دائره حاصل آید اما شرط آنست که همه مسدس الاجزا باشند و دائره این شش بحر را مشتبه گویند و وجه تسمیه اشتباه مس تفع لن و فاع لاتن منفصل با فلاتن و مستفعلن متصل است



اما بحر متقارب تنها یک دائره دارد و آنرا منفرده گویند و ابو الحسن اخفش ازین دائره بحر متدارک را استخراج کرده باین طریق که چون چهار فعولن را مثلاً بر خط دائره بنویسی و از فعو آغاز کنی بحر متقارب است و اگر از لن شروع نمائی و بگوئی لن فعو بروزن فاعلن میشود و آن بحر متدارک است و این دائره را متفقه نیز گویند و وجه تسمیه متفقه نظر بر عدم اختلاف است از حیثیت ارکان



خیابان دوم در بیان تغیراتی که در ارکان بحور واقع میشود

آنرا در اصطلاح این فن زحاف خوانند و زحاف در لغت دور افتادن چیزیست از اصل خود و بهم زاحف گویند تیری را که از نشان دور افتد بباید دانست که مدار تغیرات ارکان سه قسم است اول آنکه متحرکی را ساکن گردانند دوم آنکه بعضی از حروف رکن را کم کنند سوم آنکه چیزی بر اصل حروف رکن بیفزایند و عدد مجموع تغیرات و زحافاتی که در ارکان عشره واقع میشود از روئے استقرا به سی و پنج میرسد و بعضے از زحافات است که در یک رکن مخصوص وقوع میباید و بعضے در چند رکن می آید و ما در ینجا بیان کنیم که هر زحافی بکدام بحر تعلق دارد پس بدانکه اضمار عبارت است از ساکن کردن تای متفاعلن و چون عروضیان رکنی را که بسبب زحاف غیر مانوس گردد نقل می کنند به لفظی دیگر بهمان وزن که مانوس باشد بنابر آن متفاعلن مضمر را به مستفعلن منقول سازند و اضمار مختص به بحر کامل است و عصب عبارت است از ساکن نمودن لام مفاعلتن و نقل کردن آن بمفاعیلن این اختصاص بحر وافر دارد و وقف عبارت است از اسکان تای مفعولات و منقول نمودن بمفعولان و این زحاف در سه بحر وقوع مییابد سریع و منسرح و مقتضب اما خبن آنست که ساکن را از سبب خفیفی که در اول رکن آید ساقط کنند پس فاعلن فعِلن بکسر عین و در فاعلاتن متصل فعلاتن بماند و در مستفعلن متصل و منفصل متفعلن بماند و منقول بمفاعلن گردد و در مفعولات معولات ماند و منقول بفعولات شود و در فاع لاتن منفصل خبن نمی آید بجهت آنکه خبن حذف ساکن سببی است و از ینجا وتد مفروق در اول رکن است نه سبب خفیف پس خبن در بحر رجز و رمل و مدید و بسیط و متدارک و سریع و خفیف و مجتث و منسرح و مقتضب واقع میشود اما طی آنست که ساکن چهارم را از دو سبب خفیف که در اول رکن واقع شود ساقط نمایند پس مستفعلن مستعلن شود و منقول بمفتعلن گردد و مفعولات مفعلات گردد و منقول بفاعلات شود و این زحاف در بحر بسیط و رجز و سریع و منسرح و مقتضب می آید و در بحر خفیف و مجتث نمی آید بجهت آنکه مس تفعلن در ینجا منفصل است و ساکن چهارم او از وتد مفروق است نه از سبب اما کف عبارت است از اسقاط

ساکن هفتم سببی پس در مفاعیلن مفاعیلُ و در فاعلاتن منفصل فاعلاتُ منفصل فاعلاتُ بضم آخر هما
بماند و نقل و این زحاف در بحر طویل و مدید و هزج و رمل و خفیف و مجتث و مضارع واقع میشود
اما قبض اسقاط ساکن پنجم سببی را گویند پس در مفاعیلن مفاعلن و در فعولن فعولُ بضم لام میماند
این زحاف در بحر طویل و مدید و هزج و متقارب و مضارع وقوع می یابد اما تشعیب
عبارتست از اسقاط متحرک وتد مجموع فاعلاتن و در اسقاط متحرک مذکور اختلاف کرده اند
بعضی بر آنند که عین ساقط میشود و بعضی بر آن که لام و بعضی گفته اند که ساکن وتد مجموع که
الف است ساقط شده ماقبل او ساکن میگردد در صورت اول فالاتن و در دوم فاعاتن و در سوم
فاعلتن بسکون لام میماند و در هر سه صورت منقول بمفعولن میگردد و این زحاف در بحر مدید و خفیف
و رمل و مجتث می آید و در مضارع نمی آید بجهت آنکه در آنجا وتد مفروق است نه وتد مجموع اما
قصر آنست که ساکن سببی را از آخر رکن بیندازند و ماقبل او را ساکن سازند پس در مفاعیلن
مفاعیلْ و در فاعلاتن منفصل منفصل فاعلاتْ و در فعولن فعولْ و در مس تفع لن منفصل مستفعلْ میماند
و این را بمفعولن نقل میکنند و باقی را بحال خود میگذارند و قصر در بحر طویل و مدید و هزج
و رمل و متقارب و مضارع و خفیف و مجتث می آید اما قطع آنست که ساکن وتد مجموع را که در آخر
رکن باشد بیندازند و ماقبل او را ساکن نمایند پس در مستفعلن مستفعلْ ماند و منقول بمفعولن شود
و در فاعلن فاعلْ منقول بفعلن بسکون عین و در متفاعلن متفاعلْ منقول بفعلاتن و قطع در
فاعلاتن چنانست که سبب خفیف از آخرش بیندازند و ساکن وتد مجموعش را ساقط نموده
ماقبل او را ساکن کنند و درین صورت نیز فاعلْ بسکون لام میماند و منقول بفعلن میشود و این
زحاف در بحر رجز و کامل و رمل و متدارک و بسیط و مدید و سریع و خفیف و مقتضب وقوع می یابد و در
مضارع بعلت وتد مفروق واقع نمیشود و در خفیف و مجتث و مقتضب وقوع قطع در فاعلاتن خواهد
بود نه در مس تفع لن منفصل اما وقص آنست که متفاعلن مضمر را خبن کنند یعنی تا ساکن او را
بیندازند درین صورت بمستفعلن مخبون شبیه میشود و منقول بمفاعلن میگردد و این زحاف

اختصاص بحر کامل وارد اما عقل آنست که مفاعلتن معصوب را قبض کنند یعنی لام ساکن او را بیندازند درین صورت مثل مفاعیلن مقبوض میشود و منقول بمفاعلن میگردد و این مختص به بحر وافر است اما **نقص** آنست که متفاعلن مضمر را مطوی کنند یعنی چهارم ساکن او را ساقط نمایند درین حال متفعلن میماند و منقول بمفتعلن میگردد و این نیز خاصه بحر کامل است اما **کسف** بسین مهمله آنست که وقف و کسف را در مفعولات جمع کنند یعنی تای او را اول وقف کنند و بعد ازان ساقط نمایند و کسف در بحر سریع و منسرح و مقتضب می آید و منقولش مفعولن میشود اما **شکل** عبارت است از جمع میان خبن و کف در رکن فاعلاتن متصل و درینصورت فعلات بضم تا میماند و این در بحر رمل و مدید و خفیف و مجتث می آید اما در بحر مضارع مجال ندارد بجهت آنکه خبن را در وی راه نیست اما **حذف** آنست که سبب خفیف را از آخر رکن بیندازند پس در فعولن فعو میماند و منقول بفعل بسکون لام شود و در مفاعیل مفاعی منقول بفعولن و در فاعلاتن فاعلا منقول بفاعلن و این زحاف در بحر مدید و خفیف و هزج و رمل و مضارع و مجتث و طویل و متقارب می آید و **احذ** آنست که وتد مجموع را از آخر رکن ساقط نمایند در مستفعلن مستف ماند و منقول بفعلن بسکون عین شود و در متفاعلن متفا منقول بفعلن بتحریک عین و در فاعلن فا منقول بفع و آن زحاف در بحر بسیط و کامل در حشو و متدارک مطرد است و در بحور دیگر که مستفعلن متصل دارد شاذ و در مس تفع لن منفصل نمی آید بجهت آنکه وتد مفروق دارد اما **صلم** آنست که وتد مفروق را از مفعولات بیندازند و مفعو ماند منقول بفعلن بسکون عین گردد و این در بحر سریع و منسرح و مقتضب می آید و **قطف** عبارتست از جمع میان عصب و حذف در رکن مفاعلتن و درینصورت مفاعل ماند و منقول بفعولن گردد و این زحاف مخصوص بحر وافر است و **ابتر** آنست که حذف و قطع را در فعولن جمع کنند درینصورت فع میماند و بتر در رکن مفاعیلن اجتماع جب و خرم است و شرح این هردو عنقریب مذکور میشود و این زحاف در بحر متقارب و هزج واقع میشود و اما تشعیث آنست که الف در سبب خفیف

آخر رکن بیفزایند و درینحالت مفاعیلن مفاعیلان و فعولن فعولان و فاعلاتن فاعلاتان متصل و منفصل فاعلاتان منقول بفاعیلان گردد و این در هزج و رمل و مضارع و متقارب و طویل و مجتث امکان وقوع دارد اما اذاله آنست که الف در وتد مجموع آخر رکن زیاده کنند پس مستفعلن مستفعلان و فاعلن فاعلان و متفاعلن متفاعلان شود و این زحاف در بحر رجز و متدارک و بسیط و کامل و سریع و منسرح و مقتضب واقع میشود و در عروض و ضرب بیشتر وقوع می یابد و در حشو کمتر و در صدر و ابتدا ممنوع اما ترفیل آنست که سبب خفیف در وتد مجموع آخر رکن بیفزایند پس مستفعلن مستفعلاتن شود و فاعلن فاعلاتن و متفاعلن متفاعلاتن و این زحاف در اشعار فارسی نادر الوقوع است اما جدع بدال مهمله آنست که هر دو سبب خفیف از رکن مفعولات بیندازند و تا را ساکن کنند لات ماند و منقول بفاع شود چون الف فاع را ساقط کنند فع میماند و آنرا منحور خوانند و این بحر سریع و منسرح و مقتضب تعلق دارد اما جب بالفتح آنست که هر دو سبب را از رکن مفاعیلن بیندازند درین صورت مفا میماند و منقول بفعل بسکون لام میشود و این در غیر بحر هزج نمی آید اما خرم عبارت است از اسقاط متحرک اول از وتد مجموعی که در صدر رکن واقع شود و این زحاف در هر موضعی لقبی خاص باعتبار آن موضع می یابد و وقوع این اکثر در رکن صدر و ابتدا میباشد اما اگر فعولن را خرم کنند بی تغییر دیگر آنرا اثلم گویند و اگر قبض را با خرم در فعولن جمع نمایند اثرم بثاء مثلثه خوانند در صورت اول عولن منقول بفعلن بسکون عین میشود و در صورت دوم عول بضم لام میماند و منقول بفعل میگردد و چون سباعی فاصله دار را که مفاعلتن باشد خرم کنند فقط آنرا اعضب گویند و اگر خرم را با عصب در او جمع نمایند اقصم نامند و درینحالت فاعلتن بسکون لام میشود و منقول بمفعولن میگردد و اگر فعل را با خرم در و جمع سازند اجم گویند درینصورت فاعلن میماند و سباعی غیر فاصله دار را که وتد مجموع اول او باشد چون خرم کنند فقط اخرم

۱۵ قوله اخرم الخ اگر رکن اخرم در حشو بیت افتد آنرا مستحق نامند ۱۲

نامند و چنین سباعی نیست مگر مفاعیلن و در صورت خرم فاعیلن میماند و منقول بمفعولن میگردد
و چون خرم را با قبض در و جمع کنند **اشتر** خوانند و درینحال فاعلن میماند و چون خرم را با کف
در و جمع سازند **اخرب** گویند بخای معجمه و رای مهمله و درینصورت فاعیل بضم لام میماند و منقول
بمفعول بضم لام میگردد و چون حذف با خرم در و جمع نمایند **ابتر** نامند و درینحال فاع میماند و منقول
بفع میگردد و وقوع این زحاف در بحر متقارب و طویل و هزج و وافر و مضارع است و اجتماع
حذف و قصر را در مفاعیلن اهتم گویند درین صورت مفاع میماند و منقول بفعول میگردد و چون
خرم را با هتم جمع کنند فاع میماند اینست بیان تغیرات افاعیل بر سبیل استیفا و استقصار
پوشیده نماند که گاهی میان دو حرف رکنی از ارکان **معاقبه** واقع میشود و گاهی مراقبه اما
معاقبه آنست که سقوط آن هر دو حرف معاً جائز نباشد و **مراقبه** آنست که نه سقوط هر دو
معاً جائز باشد و نه ثبوت هر دو معاً جائز بود و در ذکر بحور و امثلهٔ آن اشارت بدین هر دو موقع
کرده آید **خیابان سوم** در بیان کیفیت تقطیع اشعار فارسی و شرح قواعد آن باید
دانست که تقطیع در لغت پاره پاره کردن چیزیست و در اصطلاح عروض آنست که
اجزای بیت را از هر بحری که باشد باجزای ارکان آن بحر بطریقی که متحرک در برابر
متحرک و ساکن در برابر ساکن بیاید و اتفاق در نوع حرکت لازم نیست و در تقطیع حروف
ملفوظ معتبر است نه مکتوبه چنانچه الف ممدوده بجای دو حرف محسوب میشود مثل آدم بروزن
فعلن بسکون عین و واو که بیک واو مینویسند در تقطیع بدو واو حساب میکنند و گاهی
حرکت را بجای حرف و گاهی حرف را بجای حرکت میشمارند و التقای ساکنین چون در
وسط مصرع واقع شود پس اگر ساکن اول حرف مد و ساکن دوم نون است آن نون را در تقطیع ساقط
می نمایند و اگر غیر نون است آنرا متحرک میسازند و مثال همه اینها ازین بیت معلوم می شود
حکیم اسدی
زشوق لبش خون همی خورد دل ❊ دوتا گشته زلفش

---

۵ یعنی اول الف باشد دوم نون بنا چون یا متوو بروزن فاعلن مثالش در شعر حکیم اسدی وجود ندارد ... که مثال همه اینها ازین بیت معلوم میشود محل تامل است ۱۲

همی بردو دل ✤ تقطیعش چنین کنند زشوقی فعولن لبش چو فعولن همی خور فعولن و دل فعل و تا گش فعولن ت زلفش فعولن همی بر فعولن و دل فعل و بعضی از قدما ساکن دوم را که در وسط مصرع بیاید اگرچه غیر حرف مد باشد نیز ساقط می نمایند چنانچه در کلام فردوسی و شیخ عطار قدس سره یافته می شود اما متاخرین این را نمی پسندند و مولانا ظهوری در ساقی نامه بیتی ازین باب آورده و مورد طعن شده بیت مذکور این است بیت بدبستم وه آن رشک باقرب را ✤ که سازم علاج عقل فرتوت را ✤ چیم علاج را بالضرورت در تقطیع قطع باید کرد تا بیت موزون شود اما اگر دو ساکن در آخر مصرع جمع شوند هر دو را بحال بگذارند خواه این دو ساکن نون بعد از حرف مد باشد و خواه غیر آن چنانچه درین بیت انوری ۱

غلط را سوخت حکمت بر در سهو ✤ چرا را سوخت امرت بر سر چون ✤ تقطیع هر دو مصرع مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل میشود و چون سه ساکن جمع شوند مثل لفظ سوخت در بیت مذکور درین صورت یکی را از اخیرین ساقط کنند دیگری را متحرک سازند و اول را بحال گذارند و این در جای است که اجتماع سه ساکن در وسط مصرع باشد اما اگر در آخر مصرع سه ساکن بیایند یکی را ساقط و باقی را بحال گذارند چنانچه درین بیت حافظ این پیک نامور که رسید از دیار دوست ✤ آورد حرز جان زخط مشکبار دوست ✤ تقطیعش مفعول فاع لات

---

۱ دل برد باین قاعده متحرک شده حرف موقوف در وسط مصرع اگر غیر نون بعد مد باشد در تقطیع متحرک میشود عام از ینکه حرکتی از هر دو ساکن مد و نون نباشد چنانکه در مثال مذکور است یا اول مد باشد و دوم نون نباشد چون دیار و دور و پیر یا اول مد نباشد و دوم نون باشد چون این و عون و عین ۱۲

۲ و بودن حرف دوم ساکن ممکن نیست چه لتعریف مد اینکه حرف علت ساکن حرکت ماقبلش موافق لیس فتی که ماقبل آن هم ساکن است حرکت از کجا خواهد آمد که موافقت خواهد کرد و فقدان توافق حرکت را غیر مد بودن لازم مطلب اینکه ساکن دوم را اگرچه غیر نون باشد هم که بعد واقع شود ساقط می نماید چنانچه فخر الزمان بدرچاچی یا لفظ شتاب ترا در بیت قصیده چیستان قلم از تقطیع دور کرده است مذکور این است ۱۲ ؀ آن شاهد عودی نقاب آورد رو در چین دو ذاب ✤ در سهر و ر آمد از شتاب در پالشان شد معجز ش ✤ از بحر رجز مثمن است وزنش مستفعلن هشت بار ۱۲

۳ قوله چیم علاج بالضرورت در تقطیع الخ ظهوری چیم را بالف وصل کرده عین را از میان انداخته و همچنین میرزا جان عاقل درین بیت ناتوانی تخته بند یک مقام عاقل مباش ✤ خاک بر سر میکند در خانه آئینه آب ✤ میم را با الف وصل کرده عین را دور کرد چنانکه همزه را در حالت وصل می اندازند و این در کلام ابلسیار واقع شده از انجمله است ؀ ای به نقاب عارضت شعله جمال نگاه ✤ عکس تو در آئینه یوسف مصری بچاه ✤ و سبب وصل آنست که اهل شهد مخرج عین را درست ادا کردن نمیتوانند و عین را همزه میخوانند ناصر علی هم درین عین غوطه میخورد و میگوید ؀ ای رگ جان بهار این همه بیرحمی چیست ✤ خاک از مقدم تو خون شدن عادت نادر ✤ اما گاهی پا مردم ولایت هم درگاه این عین می لغزد چنانکه ظهوری از شیری هم از اهل ولایت است و خواجه باقر عزت شیرازی نیز میگوید ؀ امید خرد سلانش بحال خود نمی آرد ✤ یاین افسانها مجنون عشق عاقل نگردد ✤ پس نتیجه اینکه متاخرین ساکن دوم را قطع نمی نمایند مگر عین را اندازند اگرچه اینهم غیر مناسب است بکلام خود باید از دخال این چنین عیوب محفوظ باید داشت ۱۲

مفاعیل فاع لاتن می شود و الف وصل اگر ملفوظ نشود در تقطیع ساقط مینمایند چنانچه درین بیت واله من از بیگانگان هرگز ننالم ٭ که با من هر چه کرد آن آشنا کرد ٭٭ و اگر ملفوظ شود ساقط نمیگردد چنانچه درین مصرع من از دل و جان بندهٔ جانانه شدم ٭ دال که و چه ساقط میشود و هائے گریه و خنده و بسته و رفته و مانند آن گاهی ساقط و گاهی بجای یکحرف و گاهے بجاے دو حرف می آید و مثال هر سه این بیت است فقیر گشته و لعل لب جانانه ام ٭ ز آبجوان پر شده پیمانه ام ٭ درین بیت هاے گشته بجاے دو حرف تقطیع می آید و هاے جانانه ساقط و هائے لفظ شده در حساب یکحرف و تقطیعش چنین است گشته ربع فاعلاتن لی لبی جا فاعلاتن نان ام فاعلن ز آبجوا فاعلاتن پر شده پے فاعلاتن مان ام فاعلن و واو خواب و خور و خوش و خورشید و مانند آن ساقط میشود و همچنین واو تو و چو و واو عطف در جاییکه ملفوظ نشود ساقط است و حرف مشدد قایم مقام دو حرف است بالجمله آنچه در تلفظ آید در تقطیع ساقط نمیگردد خیابان چهارم در تفصیل اوزان بحور و امثلهٔ آن بباید دانست که هر بحری که زحاف در ارکان او راه نیابد آنرا سالم گویند و اگر زحاف داشته باشد مزاحف نامند و بحور بسبب زحافات متنوع بانواع متعدده و متشکل باشکال مختلفه میگردد و ما از انجمله آنچه میان شعراے عجم متداول است بتفصیل مذکور سازیم پوشیده نماند که بحور دائره مختلفه و مؤتلفه را قدماے فصحاے عجم اصلا استعمال نکرده اند و از متاخرین اول مولوی جامی در بحر کامل شعر فارسی گفته و ازان باز این بحر در شعراے عجم شیوع یافته و بحور سه دائره دیگر در میان اینها شائع و مستعمل است مگر بحر مقتضب از دائره مشتبه که آنرا نیز بندرت آورده اند و مقصود از شیوع و استعمال کثرت است پس اگر کسی بطریق ندرت و شاذ در بحور متروکهٔ مذکوره شعر گفته باشد حکم بر مستعمل بودن آن نمی توان کرد مثل این غزل که در بحر بسیط گفته شده فقیر آئینه دم زند گر ز صفاے تو ٭ آب شود ز شرم عیش لقاے تو ٭ بیت مذکوره از بحر بسیط مثمن مطوی مخبون مقطوع است و رکن مستفعلن مطوی و فاعلن مخبون مقطوع آمده و مثل این بیت که در بحر طویل سالم گفته ام ٭ زهی بر جمال تو

جهانی تماشائی * ز لعل می آلودت لنظر مست و شیدائی * پس بحوری که نزد شعرای عجم
متروک است طویل و مدید و بسیط و وافر و مقتضب است و مستعمل ایشان هزج و رجز
و رمل و سریع و خفیف و مجتث و مضارع و منسرح و متدارک و متقارب است و بحر کامل را غیر
از سالم در فارسی نیاورده اند و بنا زحافات او را در اجزای بیت و در طریقه شعرای عرب گذاشته
چنانچه در هر موضع اشاره بآن کرده شود و باین سبب اوزان اینها در اکثر جاها غیر
اوزان عرب است و در بعضی جاها مطابق **بحر هزج** شعرائے عرب این بحر را
مسدس و مربع استعمال کرده اند و فصحاے عجم مثمن و مسدس آورده اند و مثمن را سالم
و مزاحف نیز می آرند اما مسدس را سالم نمی آرند و عروض و ضرب این بحر را زیاده بر سه قسم نیاورده
اند سالم یا مقصور یا محذوف مگر در اوزان رباعی چنانچه بجاے خود مذکور شود اما در صدر و ابتدا
و حشو آن زحافات بسیار می آید و اوزان بسیار از آن حاصل میشود هزج مثمن سالم
خاقانی گوید ~ نثار اشک من هر شب شکر ریز است پنهانی * که همت را ز ناشوئی
است بازانو و پیشانی * تقطیعش نثارا شک مفاعیلن من هر شب مفاعیلن شکر ریزش
مفاعیلن ت پنهانی مفاعیلن الخ و درینجا جمیع ارکان سالم آمده **هزج مثمن اخرب
مکفوف محذوف** خاقانی گوید ~ دردی که مرا هست بمرهم نفروشم *
گر حافیتش صرف دهی هم نفروشم * بروزن مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن و درینجا صدر و
ابتدا اخرب و عروض و ضرب محذوف و حشو مکفوف است **هزج مثمن اخرب**
~ گفتی که بخاقانی وقتی شکری بخشم * بخشی و نیم و اینک وقت است گرم بخشی * بروزن
مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن و درینجا صدر و ابتدا اخرب و عروض و ضرب سالم و حشو
یک رکن سالم آمده **هزج مثمن اشتر** ~ وقت را غنیمت دان هر قدر که بتوانی *
حاصل از حیات ای جان این دم است تا دانی * بروزن فاعلن مفاعیلن چهار بار
است و درینجا صدر و ابتدا اشتر و عروض و ضرب سالم و یک حشو یک جزو اشتر و

یکجزو سالم آمده **هزج مثمن مکفوف مقصور محذوف** مولوی روم قدس سره فرمایدے زهی باغ زهی راغ که بشگفت ز بالا ٭ زهی صدر زهی بدر تبارک و تعالی ٭ اینجا همه اجزا مقصور آمده مگر عروض و ضرب که محذوف و جزو ما قبل ضرب مکفوف است و تتمه اوزان هزج مثمن در رباعی مذکور شود **هزج مسدس مقصور** شیخ نظامی گویدے سخن گوهر شد و گوینده غواص ٭ بسختی در کف آید گوهر خاص ٭ بر وزن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل و درین وزن اختلاف عروض و ضرب در قصر و حذف جائز است هزج مسدس اخرب مقبوض مسبغ خاقانی گویدے هر غم که در آسمان حشر کرد است ٭ غوغا بدر دل من آورد است ٭ بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلان و درینجا صدر و ابتدا اخرب و عروض و ضرب مسبغ و حشو مقبوض آمده و گاهی درین وزن زحاف هم تغیر مے یابد چنانچه درین بیت وله با دانش من نساخت وبر آری ٭ دانش بکر است و دهر نامرد است ٭ اینجا صدر اخرب و ابتدا اخرم و عروض سالم و ضرب مسبغ آمده و حشو مصرع اول مثل بیت سابق و حشو مصرع دوم اشتر است **هزج مسدس اخرب مکفوف** انوری گویدے تا کار کس آن نیست که او خواهد ٭ کارت همه آن باد که آن خواهی ٭ بر وزن مفعول مفاعیل مفاعیلن و درین وزن اگر حشو را جائی مکفوف و جائی مقصور آرند جائز است **هزج مسدس اخرب مقبوض** انوری گویدے چندانکه مروت است در دادن ٭ در ناستدن هزار چندان است ٭ هر دو مصرع بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیل می آید و ضرب درین مسبغ است **هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف** شیخ نظامی بیت از چهره و زلف پر شکنجت ٭ در دامن اژدهاست گنجت ٭ بر وزن مفعول مفاعلن فعولن و اینجا صدر و ابتدا اخرب و عروض و ضرب محذوف و حشو مقبوض است و درین وزن چندین زحاف بجای یکدیگر می آید چنانچه درین بیت انوری ے آذرین نعل آهنین سم ٭ ای سوسن گوش خیزران دم ٭ بر وزن مفعولن فاعلن فعلن

۱ے قوله هزج مسدس الخ چونکه درین بیت عروض سالم صرف ضرب مسبغ است لهذا مصنف رحمة الله علیه درینجا قید مسبغ فروگذاشت جائیکه عروض و ضرب در دو مسبغ مے آید قید مسبغ معتبر مے شود ۱۲ ۱۴ ۱۲ ۱۲ ۱۲ ۱۲ ۱۲

فعولن میشود و درینجا صدر و ابتدا اخرم و عروض و ضرب محذوف و حشو اشتر آمده
و درین بیت جامی ؎ ای خاک تو تاج سربلندان ٭ مجنون تو عقل هوشمندان ٭
اینجا عروض و ضرب مقصور و باقی بمثل بیت اول است و درین بیت ؎ فقلی شیرین کاری
کند چو بنیاد ٭ صد مزدور آورد چو فرهاد ٭ اینجا عروض و ضرب مقصور و باقی مطابق بیت
دوم است و کلیه درین وزن اینست که اگر صدر و ابتدا اخرب آید حشوش مقبوض خواهد بود و اگر اخرم
آید حشوش اشتر خواهد بود لا غیر و عروض و ضرب یا مقصور خواهد آمد یا محذوف و این اختلاف
زحاف را عوام سکتهٔ شعر گویند بحر رجز و این بحر را فصحاے عجم اکثر مثمن سالم
استعمال کرده اند بخلاف شعراے عرب که مثمن کمتر آورده اند و مسدس و مربع و مثلث
و مثنی بیشتر و شعراے عجم مسدس این را هم نیاورده اند[۱] و همچنین مزاحف آنرا غیر از مخبون و مطوی
کمتر استعمال نموده اند رجز مثمن سالم خاقانی گوید ؎ مرغان و ماهی در وطن آسوده اند
الا که من ٭ بر من جهانی مرد و زن بخشوده اند الا که تو ٭ تقطیعش مرغان وما مستفعلن هی در
وطن مستفعلن آسوده ان مستفعلن د الا که من مستفعلن الخ و اینجا همه ارکان سالم آمده
و استاد عبد الواسع جبلی رجز مثمن سالم را مضاعف آورده و بر شانزده رکن بنا گذاشته و
قصیدهٔ مسجع درین وزن گفته این بیت از انجا است ؎ دارم ز لبس نیرنگ او دل
چون دهان تنگ او ٭ آه از دل چون سنگ او وز ناز و خشم و جنگ او ٭ تا کی چو زیر چنگ او زاری کنم در
چنگ او ٭ وز عارض گلرنگ او چون گل دریده پیرهن ٭ رجز مثمن مطوی مخبون
خاقانی گوید ؎ خانهٔ دل بچار حد وقف غم تو کرده ام ٭ حد وفا همین بود جور ز حد چه میبری ٭
بر وزن مفتعلن مفاعلن چهار بار است و درینجا یک رکن مطوی و یکی مخبون آمده من اوله الی
آخره و اگر خبن را بر طی مقدم آرند وزن چنین میشود ؎ فغان کنان مرا سحری بکوی تو میگذرم ٭

---

[۱] قوله و شعراے عجم مسدس این را هم الخ از مسدس آوردن شعراے عجم انکار محض نمودن و آینده مثالش آوردن عجیب تر از هر عجب است لازم بود که این را هم بحث کمتر استعمال داخل کردستی ۱۲

چونیست رہ سوی تو ام ببام و در می نگرم ◦ وزنش عکس بیت سابق است ◦ رجز
مثمن مطوی مولوی روم قدس سرہ فرماید ؎ مردہ بدم زندہ شدم گریہ بدم خندہ شدم ◦
دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم ◦ تقطیعش مفتعلن هشت بار است و درینجا
جمیع ارکان مطوی است رجز مسدس سالم ؎ ای از رفت ماه فلک گشته خجل ◦
پیش قدت سروسهی پا بگل ◦ تقطیعش ششن مستفعلن تمام میشود ◦ رجز مسدس
مطوی ؎ در بزم آن ماه نیاید نفسی ◦ شکوه ازان ماه مرا هست بسی ◦ وزنش
ششن مفتعلن تمام میگردد و زحافاتی که شعرای عرب درین بحر بکار برده اند مطبوع فارسیان
نبوده لهذا استعمال نکرده اند بحر رمل شعرای عرب این بحر را مثمن نیاورده اند و فصحای
عجم مثمن و مسدس آورده اند و عروض و ضرب درین بحر نزد سخنوران عجم سالم نمی آید
بلکه اکثر محذوف مقصور یا مقطوع یا مشعث یا مسبغ رمل مثمن مقصود امیر
معزی گوید ؎ تا خزان زد خیمه کافور گون بر کوهسار ◦ مفرش زنگار گون برداشتند از مرغزار ◦
تقطیع چنین میشود تا خزان زد فاعلاتن خیم ای کا فاعلاتن فور گو بر فاعلاتن کوهسار فاعلان
الخ درینجا عروض و ضرب مقصور و باقی اجزا سالم آمده رمل مثمن محذوف معزی گوید
؎ گر رخ او ماه است اگر بر ماه مشک افشان بود ◦ قد او سرو است اگر بر سر دلستان بود ◦
و درینجا عروض و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است رمل مثمن مشکول
خاقانی گوید ؎ بغلامی تو مارا خبر از جهان برآمد ◦ گرهی ز زلف کم کن کمری فرست مارا ◦
بروزن فعلات فاعلاتن چهار بار است و درینجا یکجزو مشکول و یکجزو سالم ترتیب آمده
رمل مثمن مخبون مقصور خواجه حافظ فرماید ؎ میکنم هر نفس از دست فراقت فریاد ◦
آه گر نالهٔ زارم نرساند بتو باد ◦ بروزن فاعلاتن فعلاتن فعلان و درینجا عروض مشعث
مقصور و ضرب مخبون مقصور و حشو مخبون و صدر و ابتدا سالم آمده و درین بیت بابا فغانی
؎ اینکه از وصل تو ام غنچه مقصود شگفت ◦ گل آن نیست که با خار غمت ساخته ام ◦

عروض مقصور وضرب محذوف وباقی مثل بیت سابق است رمل مثمن مخبون مقطوع میرزا صائب گوید ؎ عاشق از طعنهٔ اغیار چه پروا دارد ٭ آتش از سرزنش خار چه پروا دارد ٭ تقطیعش مثل بیت سابق است مگر عروض وضرب که مقطوع آمده بروزن فعلن بسکون عین رمل مثمن مخبون شیخ سعدی گوید ؎ مردمان عیب کنندم که چرا دل بتو دادم ٭ باید اوّل بتو گفتن که چنین خوب چرائی ٭ بروزن فعلاتن هشت بار مگر صدر وابتدا که سالم آمده وبعضی از فصحای عجم این وزن را بر شانزده جزو گذاشته اند یعنی مثمن را مضاعف کرده اند چنانچه خواجه عصمت بخاری گفته ؎ رنگ رخسار ودر گوش وخط وخال وقد ودهان وخال لبت ای سرو پری روی سمن بر ٭ شفق وکوکب وشام وسحر وطوبی وگلزار بهشت است وبلال وطرف چشمهٔ کوثر ٭ تقطیعش بشانزده فعلاتن تمام میشود از انجمله صدر فاعلاتن آمده واین وزن را عوام هندوستان بحر طویل گویند رمل مسدس مخبون مشعث مقصود انوری گفته ؎ روی عیش وطرب بستان است ٭ روز بازار گل وریحان است ٭ بروزن فاعلاتن فعلاتن بسکون عین ودیگر زحافات واوزان رمل مسدس مثل مثمن است که شرح داده شد واعادهٔ آن تحصیل حاصل است بحر سریع سالم این بحر را هیچ یک از شعرای عرب وعجم استعمال نکرده اند وفارسیان عروض وضرب این بحر را اکثر مطوی موقوف یا مکسوف آورده اند وبحر مسدس اختیار کرده سریع مطوی موقوف شیخ نظامی گوید ؎ شیر سگی داشت که چون بو گرفت ٭ سایهٔ خورشید بر آهو گرفت ٭ تقطیعش چنین میشود شیر سگی مفتعلن داشت که چه مفتعلن بو گرفت فاعلات الخ ودرینجا عروض وضرب مطوی موقوف وباقی مطوی آمده سریع مطوی مکسوف مولوی جامی

؎ قوله وباقی مثل بیت سابق الخ درین عبارت تسامح است چه در بیت سابق ابتدا سالم ودرینجا مخبون است وهمچنین در بیان این بحر قید مشعث افزودنی است ۱۲ ؎ بروزن فعلاتن هشت بار الخ درین شعر صدر وابتدا سالم است پس بروزن فعلاتن هشت بار چگونه خواهد شد وزنش فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن است دوبار ۱۲

فرمایدــه شیر خدا شاهِ ولایت علی ✤ صیقلیِ شرک خفی و جلی ✤ بروزن مفتعلن مفتعلن
فاعلن و درینجا عروض و ضرب مطوی مکسوف باقی مطوی آمده خاقانی حلقهٔ ارکم شود
از زلف تو ✤ حاتم جم خواهی تاوان آن ✤ وزن مصرع اول مفتعلن مفتعلن فاعلن و
مصرع ثانی مفتعلن مفعولن فاعلات آمده و یک رکن حشو درین مصرع مقطوع و ضرب مطوی
موقوف آمده و باقی مثل بیت سابق است و این تغیر زحاف را عوام سکتهٔ شعر خوانند و
چنانچه درین بیت **وله** قمری از بوستان خاموش گشت ✤ فاخته از لحن فرو ایستاد ✤ وزن مصرع
اول مفعولن مفعولن فاعلات و مصرع ثانی بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلات آمده سریع مطوی
مقطوع مجدوع ــه ای گل رویت سنبل خیز ✤ حلقهٔ زلفت آتش بیز ✤ بروزن مفتعلن
مفعولن فاع و درینجا صدر و ابتدا مطوی و عروض و ضرب مجدوع و حشو مقطوع آمده و درین
وزن گاهی مکفوف بجای مقطوع و منحور بجای مجدوع آرند چنانچه درین بیت فقتین تیغ
بکف از ناز زیبا ✤ تا نشده عمرم سپری ✤ بروزن مفتعلن مستفعل فع سریع مخبون مکسوف
ــه ای نازنین در کوی ما گذر کن ✤ ای مه جبین بر روی ما نظر کن ✤ بروزن مستفعلن
مستفعلن فعولن و درینجا عروض و ضرب مخبون مکسوف و باقی سالم آمده و این وزن در
فارسی مستعمل نیست **بحر منسرح سالم** این بحر نیز شعرای عرب و عجم ترک کرده اند و عرب
مثمن نیاورده اند و عجم مسدس را کمتر استعمال نموده اند و عروض و ضرب را موقوف می
آرند یا مکسوف یا مجدوع یا منحور **منسرح مثمن مطوی مکسوف موقوف** انوری
گویدــه نوش لب لعل تو قیمت شکر شکست ✤ چین سر زلف تو رونق عنبر شکست ✤ تقطیعش
چنین میشود نوش لبی مفتعلن لعل تو فاعلن قیمت شک مفتعلن کر شکست فاعلات الخ و
درینجا رکن مستفعلن همه جا مطوی آمده و رکن مفعولات در عروض و ضرب مطوی موقوف و در حشو
مطوی مکسوف آمده **منسرح مثمن مطوی موقوف مکسوف** خاقانی گوید ــه
عشق بیفشرد پای بر نمط کبریا ✤ برد بدست نخست هستی ما را زما ✤ بروزن مفتعلن فاعلات

مفتعلن فاعلن و این عکس بیت اول است فتامل و در حسن مطلع این قصیده زحاف را تغیر داده وله گیرم چون گل نه ساخته خونین لباس ✤ کم ز بنفشه مباش دوخته نیلی وطا ✤ صدر درین بیت مقطوع آمد و باقی مثل مطلع مذکور است و درین وزن تغیر زحافی عجیب از مسعود سعد سلمان دیده شد درین سه بیت که از یک قصیده است مسعود سعد هر که ثنائے ترا حد و نهایت نهاد ✤ بحر فلک را بجهد جست میان و کران ✤ بمغز اندر نشانا از جگرم برگذشت ✤ حد کشیده حسام نوک زدوده سنان ✤ چنان فتاد این دران چو چاک در برگ گل ✤ چنان گذشت آن ازین چو سوزن از پرنیان ✤ بیت اول منسرح مثمن مطوی موقوف است بروزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات و بیت دوم نیز بهمین وزن است مگر صدر آنکه مخبون آمده نه مطوی و مصرع اولش بروزن مفاعلن فاعلات مفتعلن فاعلات و مصرع دوم بدستور بیت اول است اما در بیت سوم رکن مستفعلن همه جا مخبون آمده و وزن اینست مفاعلن فاعلات مفاعلن فاعلات منسرح مثمن مطوی مجدوع خاقانی گوید ؎ بافتن ریسمان نه معجزه باشد ✤ معجز داود بین که آهن بافت است بروزن مفتعلن فاعلات مفتعلن فاع و درینجا عروض منحور و ضرب مجدوع آمد و باقی اجزا مطوی منسرح مسدس مطوی مثالش ؎ شاه جهان باد تازیانه بود ✤ کز کرمش

ف۱ قوله نیلی وطا الخ وطا بفتح رفتن و پائمال کردن و بکسر واو و همزه در آخر باکسی موافقت و جامه که بر هودج و غیر آن بیندازند و بمعنے بستر و نهالین و لباس ۱۲ ف۲ قوله و باقی مثل مطلع مذکور الخ درین مقام هم تسامح است چه در مطلع حشو موقوف و عروض و ضرب مکسوف است و درین بیت حشو مصرع اول مکسوف و عروض موقوف و حشو مصرع ثانی موقوف و ضرب مکسوف است ۱۲

ف۳ قوله بیت اول منسرح الخ درین مقام اختصار دور از کار است چنین باید نوشت بیت اول منسرح مثمن مطوی مکسوف موقوف است مصرع اول بروزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات و دوم بروزن مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلات و در بیت دوم صدر مخبون مصرع اولش بروزن مفاعلن فاعلات مفتعلن فاعلات و مصرع دوم بدستور مصرع دوم بیت اول است و در بیت سوم رکن مستفعلن همه جا مخبون آمده مصرع اول بروزن مفاعلن فاعلات مفاعلن فاعلن و مصرع دوم بروزن مفاعلن فاعلات مفاعلن فاعلات ۱۲ ش ف۴ قوله بافتن ریسمان الخ تقطیعش چنین میشود بافتن مفتعلن ریسمان نه فاعلات معجز یا مفتعلن شد فع معجز دا مفتعلن و دبے که فاعلات آهن با مفتعلن فت فاع ۱۲

خلق شاد مانده بود * بروزن مفتعلن فاعلات مفتعلن و درینجا همه اجزا مطوی آمده منسرح
مسدس مطوی مقطوع ع بسکه بهوس اسیر شد جانم * گر بگذاری گریخت نتوانم *
بروزن مفتعلن فاعلات مفعولن و درینجا عروض و ضرب مقطوع و باقی مطوی آمده و این دو
وزن نزد شعرای عجم کمتر مستعمل است بحر مضارع سالم این بحر نیز هیچ یک از شعرای
عرب و عجم نیاورده اند و درین بحر خبن و شکل را مجال نیست بجهت آنکه فاع لاتن وتد
مفروق دارد و خبن عبارت از اسقاط ساکن سببی است و میان یا و نون مفاعیلن درین
بحر مراقبه است یعنی ثبوت و سقوط هر دو معًا جائز نیست مضارع مثمن اخرب
خاقانی گوید ع از تو وفا نیاید دانی که نیک دانم * وز من جفا نخیزد دانم که نیک دانی *
تقطیعش چنین میشود از تو و مفعول فا نیاید فاع لاتن دانی که مفعول نیک دانم فاع لاتن
الخ و درینجا رکن مفاعیلن اخرب آمده و فاع لاتن سالم و حکیم خاقانی در مطلع و دیگر ابیات
این غزل زحاف را تغیر داده و آن اینست وله کردی تخت با ما عهدی چنانکه دانی *
ماند بانکه بر سر آن عهد خود نمانی * از خون من نواله فرستی بر آه هجران * یکره بخوان وصلم
ناکرده میهمانی * در مصرع ثانی مطلع و مصرع اول از بیت دوم حشو مکفوف آمده و باقی
هر دو بیت مثل بیت سابق است مضارع مثمن اخرب مکفوف مقصور امیر
معزی گوید ع گفتم مرا به بوسه ده اے ماه مهربان * گفتا که ماه بوسه کرا داد در جهان *
بروزن مفعول فاع لات مفاعیل فاع لان و درینجا صدر و ابتدا اخرب و حشو مکفوف و عروض و
ضرب مقصور آمده و درین بیت وله از پای او عبیر شود گرد بر بساط * وز دست او ز خلق فشود آب

ــه قوله باقی مطوی آمده الخ حشو مطوی موقوف است زیراکه رکن گریخت دیت خیر بروزن فاعلات بسکون تا است پس درین وزن
قید موقوف هم زاید کردن است ۱۲ ــه۲ قوله در مصرع ثانی مطلع الخ تقطیع مصرع ثانی مطلع چنین است
ماند به مفعول لا که بر س فاعلات را عهد مفاعیل خد نمانی فاعلاتن و تقطیع مصرع اول از بیت بدینگونه است از خون مفعول
من نواله فاعلات فرستی بر مفاعیل را ے هجران فاعلات در حشو فاعلات و مفاعیل مکفوف آمدانا در عروض فاعلات
مقصور است و عروض بیت سابق فاع لاتن سالم پس مماثلت کجا ماند ۱۲

درلگن * عروض مقصور و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است و درین بیت انوری
نام شب از صحیفهٔ ایام بسترد * از رهی اگر تو اجازت یابد آفتاب * مصرع اول بروزن
مفعول فاع لات مفاعیل فاع لن و مصرع دوم بروزن مفعول فاع لاتن مفعول
فاع لان آمده اول اخرب مکفوف محذوف است و دوم اخرب مقصور مضارع
مثمن مکفوف مقصور گران طره هست مشک بما چون ندادی بوی * دران چهره
هست ماه چرا درکشیدی روی * بروزن مفاعیل فاع لان چهار بار و درینجا رکن مفاعیلن مکفوف
و رکن فاع لاتن مقصور واقع شده مضارع مسدس اخرب مکفوف انوری گوید تا
ملک جهان مدار باشد * فرمانده آن شهریار باشد * بروزن مفعول مفاعیل فاع لاتن و درینجا یک
رکن فاع لاتن از اصل مثمن در حشو کم شده و درین بیت خاقانی که در هجو پدر خود گفته
هم طبع او چو تیشه خراشنده * هم خوی او برنده چو منشارش * یک رکن فاع لاتن از اصل
مثمن در عروض و ضرب کم شده و زحافش مطابق بیت سابق است و وزنش مفعول
فاع لات مفاعیلن می شود مضارع مسدس اخرب مکفوف مقصور انوری گوید
گو آصف جم گو بیا ببین * بر تخت سلیمان راستین * پیشش بدل دیو و دام و دد * دیدیم
زده صفها حور عین * بروزن مفعول مفاعیل فاع لات و درینجا صدر و ابتدا اخرب و حشو مکفوف
و عروض و ضرب مقصور آمده مگر عروض بیت دوم که محذوف است نه مقصور و ازینجا معلوم میشود که
مضارع مثمن را چون مسدس نمایند از فاع لاتن یکجزو کم میکنند نه از مفاعیلن بحر مجتث و
این بحر را عرب اکثر مسدس و مربع آورده اند و شعرای عجم غیر از مثمن نیاورده اند و درین بحر طی
خبل را مجال نیست بجهت آنکه ساکن چهارمش از وتد مفروق است نه از سبب و در سین
و نون مس تفع لن این بحر معاقبه است مجتث مثمن مخبون فغانی گوید تو آن گلی که
مه آسمان جبین تو بوسد * ملک ز سدره فرود آید و زمین تو بوسد * تقطیعش چنین میشود تو آ
نگلی مفاعلن که مهی ا فعلاتن سما جبی مفاعلن نه تت بوسد فعلاتن الخ و درینجا همه اجزا

مخبون آمده مجتث مثمن مخبون مقصور خاقانی گوید ؎ برمهان نشوم ور شوم چو خاک مهین * دم کهان نخورم در خورم بکوه گیاه * بروزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان دوباره دریجا عروض و ضرب مخبون مقصور و باقی مثل بیت سابق است درین وزن گاهی جزوی را مشعث آرند و گاهی عروض محذوف و ضرب مقصور یا بالعکس آرند چنانچه درین بیت جمال الدین عبد الرزاق نماند تیری در ترکش قضا که فلک ما * سوی دلم بسر انگشت امتحان نگشود * وزن مصرع اول مفاعلن مفعولن مفاعلن فعلن و مصرع ثانی بروزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان آمده و گاهی عروض یا ضرب یا هر دو درین وزن مقطوع آرند چنانچه درین بیت وله بدان صفت که بود در بلور لعل مذاب * بدان صفت که بود آب راهیان آتش * و دریجا ضرب مقطوع آمده و باقی مخبون و مقصور است و درین بیت عنصری ؎ هنوز لشکریان را ز خون مردان شان * سم ستوران لعل است و تیغها احمر * وزن مصرع اول مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان بسکون عین و مصرع دوم بروزن مفاعلن مفعولن مفاعلن فعلن بسکون عین آمده و دریجا عروض مشعث مقصور و ضرب مقطوع و صدر و ابتدا در هر دو مصرع مخبون و در حشو مصرع دوم یکجزو مخبون و یک جزو مشعث آمده و دستگاه این بحر در فارسی زیاده برین نیست بحر خفیف و این بحر را شعرای عجم غیر از مسدس نیاورده اند و صدر و ابتدا الیش یا سالم یا مخبون می آید یا مسبغ و عروض و ضربش گاهی مقصور یا محذوف گاهی مشعث و گاهی مقطوع و گاهی مخبون آرند و این بحر نیز مطوی و مخبون نمی آید بهمان علت که در بحر مجتث گفته شد خفیف مسدس مخبون ؎ ای صبا بوسه زن درا درا * ور نبخدا لب چو شکر اورا * تقطیعش چنین میشود ای صبا بو فاعلاتن سه زن درا مفاعلن در درا اورا فعلاتن الخ و دریجا صدر و ابتدا سالم و باقی مخبون آمده

---

۵۱ قوله مهین الخ مهین بفتح میم و کسر ها و یا معروف در عربی بمعنی حقیر و ضعیف و بمجاز آ بمعنی حقیر و خوار ۱۲ ۵۲ قوله دم الخ دم بالفتح و تخفیف میم در عربی بمعنی خون و در فارسی بمعنی نفس و سخن و افسون و فریب و مکر و جرعه و دانه که از آب و غیره ۱۲۵

خفیف مسدس مجنون مشعث مقصوره حکیم سنائی قدس سره در منقبت سید اوصیا
علیه السلام گفته ؎ هم نبی را وصی وهم داماد * چشم پیغمبر از جمالش شاد * بروزن فاعلاتن
مفاعلن فعلان ودرینجا صدر وابتدا سالم وحشو مجنون وعروض وضرب مشعث مقصور
آمده ودرین بیت خاقانی چون کنم چون گلستان امید - دیده ام را نصیبه
خار افتاد * عروض مجنون مقصور وضرب مشعث مقصور آمده باقی مثل بیت سابق است
وتشعیث در عروض وضرب این بحر کثیر الوقوع ست خفیف مسدس مجنون مقطوع
حکیم سنائی فرماید ؎ گر نداری کلام دستوری - که برد نامت از سر دوری * بروزن
فاعلاتن مفاعلن فعلن بسکون عین ودرین بیت صدر سالم وحشو وابتدا مجنون و
عروض وضرب مقطوع آمده بحر مقتضب وازین بحر غیر از یک وزن مطبوع شعرای
عجم نیست وآن اینست ؎ سرو گلعذار منی فصل نوبهار منی - من اگرچه ننگ توام عز و
افتخار منی * تقطیعش چنین میشود سرو گلع فاعلات ذار منی مفتعلن فصل نوب فاعلات
هار منی مفتعلن الخ ودرینجا جمیع اجزا مطوی آمده بحر کامل قدمای شعرای عجم درین بحر اصلا
شعر نگفته اند مگر از قدما امیر خسرو دهلوی واز متاخرین مولوی جامی ابتدا نموده وبعده
ازو بعضی دیگر نیز غزل درین بحر گفته اند وغیر از مثمن سالم اختیار نه کرده اند جامی ؎
ز خدنگهای جفای او چه قدر خوشم که هنوز از آن - بدلم نکرده یکی گذر ز قفای آن دگری رسد
وراقم حروف مزاحف ومسدس این بحر را نیز گفته فقیر صنما خیالت را چه شد که بیاد از دل الفتی - بخیالم ار
واغت کز وفا بسرم گذار وصنمے * بروزن متفاعلن مستفعلن چهار بار ودرینجا یک رکن سالم
ویکے مضمر علی الترتیب آمده کامل مسدس مضمر مذال فقیر گوید ؎ چو عیان شوی آسایدم
روح وروان * چو نهان شوی از جان من خیز وفغان * بروزن متفاعلن مستفعلن مستفعلان
درینجا صدر وابتدا سالم وعروض وضرب مذال وحشو مضمر آمده بحر متقارب این بحر را
شعرای عجم بسیار استعمال کرده اند وسالم ومزاحف بانواع زحافات آورده اند اما غیر از

مثمن اختیار نموده و عروض وضرب این را یا سالم یا مقصور یا محذوف آورده اند
یعنی مسمط ساخته و مربع بنا در ده زیر الکه ازبیان مصنف معلوم میشود لا جای دیگر و درین بحر با شانزده رکن آورده اند ۱۲
متقارب مثمن سالم عمیق بخاری گوید ؎ زمین گرد د از لعل اسپان مغربل - هوا گرد د از
گرد میدان معنبر ‌تقطیعش چنین میشود زمین گر فعولن دد از لع فعولن ل اسپا فعولن مغربل
فعولن الخ درینجا همه ارکان سالم آمده متقارب مثمن مقصور حکیم اسدی طوسی گوید ؎ بیک چشم
زد از دل سنگ سخت - معجز در آورد نو بر درخت + بر وزن فعولن فعولن فعولن فعول و درینجا
عروض وضرب مقصور و باقی سالم آمده متقارب مثمن محذوف حکیم مذکور گوید ؎
عروسی ست می شادی آئین او - که یا بد خرد داد کابین او + بر وزن فعولن فعولن فعولن
فعل و درینجا عروض ضرب محذوف و باقی سالم آمده متقارب مثمن اثلم میر رضی
ارتیمانی گوید ؎ نتوان گذشتن آسان از ان کو + گل تا بگردن گل تا بزانو + بر وزن
فعلن فعولن چهار بار و درینجا یک جزو اثلم و یکے سالم بترتیب آمده متقارب مثمن مقبوض
اثلم مولوی جامی این وزن را بر شانزده رکن بنا نهاده ؎ زهے جمال تو قبلهٔ جان
حریم کوے تو کعبهٔ دل - فَاِنْ سَجَدْنَا اِلَیْکَ نَسْجُدْ وَاِنْ سَعَیْنَا اِلَیْکَ نَسْعٰی + بر وزن
فعول فعلن هشت بار و درینجا یک رکن مقبوض و یکے اثلم بترتیب آمده و بیت مثمنش اینست
؎ ز درد هجرت چه چاره سازم - چو شمع و دوراز تو می گذارم + و تسبیغ را در عروض و ضرب
این بحر اکثر می آرند و نوعی دیگر ازین وزن ست که یک رکن اثلم مقبوض و یکے سالم
بترتیب بیارند و بعضے از شعراے عجم این را شانزده جزو بنا گذاشته اند چنانچه ملا محتشم
کاشی عرفی درین وزن گفته و این بیت از غزل راقم حروف ست که در جواب او گفته
فقیر ؎ زلف دلاویز بر رویت تیره شب ست و آتش موسی - جامهٔ صبرم در کف عشقت

متقارب مثمن سالم

متقارب مثمن مقصور

متقارب مثمن محذوف

متقارب مثمن اثلم

مثمن مقبوض اثلم

؎ قوله بیک چشم زد الخ یعنے در یک چشم زدن از سنگ سخت بسبب معجزه درخت نو بر آورد ۱۲ شمشاد ؎ ۲ قوله و نوعی
دیگر ازین وزن است الخ اگر در فعولن قبض را با خرم جمع نمایند عمل منقول بفعل بضم لام میماند و این تغیر را خرم میگویند چنانچه
خود مصنف در تقسیم خرم بیان نموده پس درینجا بجای اثلم مقبوض صرف اثرم کفایت میکرد و مثال هم موافق قاعده
نیست زیرا که زلف دلاویز بر وزن فعل فعولان مستفعل است نه بر وزن فعلن فعولن سالم ۱۲

دامن یوسف دستِ زلیخا + بروزن فعل فعولن هشت بار **بحر متدارک** این بحر را ابو الحسن اخفش استخراج نموده چنانچه در مبحث دوائر شرح کرده شد **متدارک مثمن سالم** ے حسن ولطف ترا بنده شد مهر ومه - خط وخال ترا مشک چین خاک ره + تقطیعش چنین کنند حسن ولط فاعلن فی ترا فاعلن بندشد فاعلن مهر مه فاعلن الخ ودرینجا همه ارکان سالم آمده **متدارک مثمن مخبون** ے چو رخت نبود گلُ باغِ ارم - چو قدت نبود قد سروِ چمن + بروزن هشت فعلن بکسر عین ودرینجا جمیع اجزا مخبون آمده + **متدارک مثمن مقطوع** ے هردم پیشت دارم زاری + کز غم تا کی زارم داری + بر وزن فعلن بسکون عین هشت بار ومثنوی شیر وشکر شیخ بهائی رحمه الله درین بحر است شیخ بهائی ے یارب یارب بهائی زار - آن نامه سیاه خطا کردار + صدر وابتدا مقطوع وعروض مخبون مذال وضرب مقطوع مذال وحشو بعضے اجزا مخبون وبعضے مقطوع آمده واین وزن یعنی متدارک مثمن مقطوع مسمی بصوت الناقوس ست ووجه تسمیه اش از جابر بن عبد الله انصاری چنین منقول ست که در راه شام با حضرت امیر المومنین صلوة الله وسلامه علیه سیر فتیم بر دیری گذر افتاد وترسائی دران دیر ناقوس مینواخت چون آنجناب صدای ناقوس را شنیدند فرمودند که ناقوس وچنین می گوید ے حقّا حقّا حقّا حقّا + صدقا صدقا صدقا صدقا + وحدیث دیگر مشتمل بر بے اعتباری دنیا ضمیمه این بیت فرموده اینست بیان بحوری که شعرائے عجم آنرا استعمال کرده اند ومطبوع شمرده اند امّا بحر قریب وجدید ومشاکل که متاخرین اختراع نموده اند در دیوان هیچ یک از اساتذه عجم شعری دران دیده نشده ومع هذا ازین پنج دائره که در صدر این حدیقه بر شمردیم بر نمی آید بنابرآن تعرض بذکر آن ننمودیم ویکے از معاصران امیر خسرو دهلوی که عاشق صادق نام داشت رساله عروض وصنائع تالیف نموده وآن را جامع الصنائع نام کرده ودر آنجا سه بحر دیگر اختراع نموده وباعتقاد خود دور کن تازه پیدا ساخته واین سه

بحر متدارک

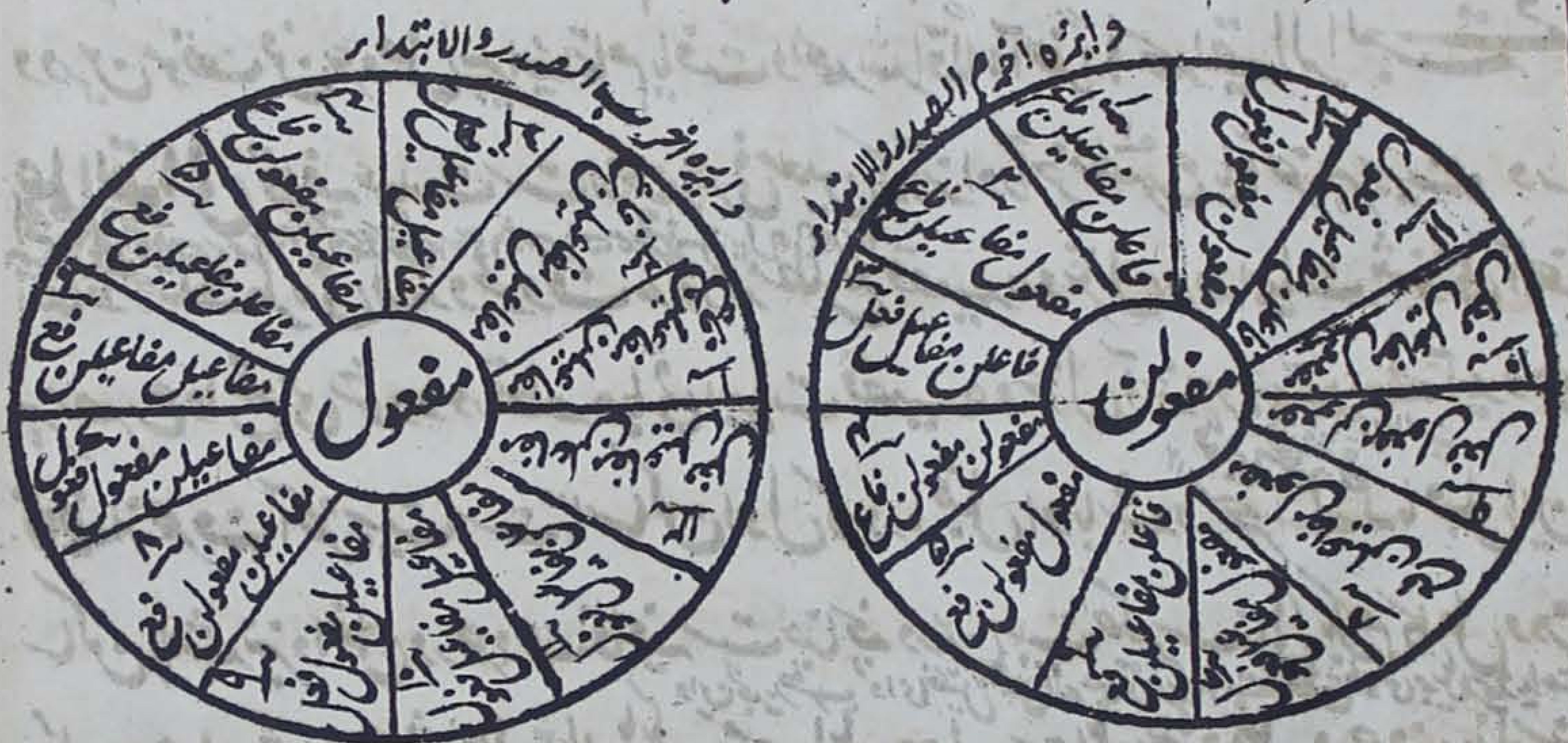
متدارک مثمن سالم

متدارک مثمن مخبون

متدارک مثمن مقطوع

بحراز ترکیب آں ہمہ ساییدہ اوّل متفاعلتن دوم مفعولاتن وچون عوز کردہ شود متفاعلتن دو فعلن بکسر عین ست ومفعولاتن دو فعلن بسکون عین واول بحر متدارک مجنون ست ودوم مقطوع چنانچہ شرح آن بتفصیل مذکور شدہ خیابان پنجم دربیان اوزان رباعی - باید دانست کہ رباعی را شعرائے عجم اختراع نمودہ اند وآنرا ترانہ ودوبیتی نیز نامند ورباعی جز در بحر ہزج نمی آید ونہ زحاف درو بکار میرود وازین نہ زحاف بست وچہار وزن بہم میرسد امّا زحافاتش خرم وخرب - وقبض وکف ہتم وجب بتر وشتر واجتماع خرم وہتم ست ورکن مفاعیلن اخرم مفعولن می شود واخرب مفعول ومقبوض مفاعلن ومکفوف مفاعیل بضم لام واہتم فعول بوقف لام ومجبوب فعل بوقف وابتر فع واشتر فاعلن واز اجتماع خرم وہتم فاع می ماند امااز جملہ بست وچہار وزن رباعی دوازدہ وزن ست کہ صدر وابتدائے آن کہ خرب مے آید ودر دوازدہ وزن دیگر صدر وابتدا اخرم می آید امااز دوازدہ وزن اخرب یکے آنست کہ یکجزو حشو مقبوض ویکے سالم باشد وعروض وضرب اخرب اہتم آید دوم آنکہ یکجزو حشو مکفوف ویکے سالم آید در عروض وضرب مثل اول باشد سوم آنکہ ہر دو جزو حشو مکفوف آرند وعروض وضرب مجبوب چہارم آنکہ یکجزو حشو سالم ویکی آخرم آرند وعروض وضرب مثل اوّل باشد پنجم آنکہ حشو مثل اوّل وعروض وضرب ابتر آرند ششم آنکہ حشو مثل دوم وعروض وضرب مثل اوّل باشد ہفتم آنکہ یکجزو حشو سالم ویکے اخرب باشد وعروض وضرب اہتم ہشتم آنکہ حشو مثل چہارم وعروض وضرب ابتر باشد نہم آنکہ حشو یک جزو سالم ویکے اخرب عروض وضرب مجبوب باشد دہم آنکہ حشو مکفوف بود وعروض وضرب اہتم یازدہم آنکہ حشو مقبوض ومکفوف باشد عروض وضرب اہتم دوازدہم آنکہ حشو مثل یازدہم وعروض وضرب مجبوب باشد وامّا از جملہ دوازدہ وزن دیگر کہ صدر وابتدائے آن اخرم مے آید یکی آنست کہ یکجزو اشتر ویکے سالم وعروض ضرب اخرم واہتم باشد دوم آنکہ یکجزو حشو اخرب ویکے سالم وعروض ضرب مثل اول باشد سوم آنکہ یکجزو اشتر ویکے مکفوف وعروض

وضرب مجبوب آید چهارم آنکه حشو اخرم و عروض و ضرب مثل اوّل آرند پنجم آنکه حشو مثل چهارم و عروض و ضرب ابتر آید ششم آنکه حشو مثل اوّل و عروض و ضرب ابتر آرند هفتم آنکه حشو یک جزو اخرب و یکے مکفوف آرند و عروض و ضرب اهتم هشتم آنکه حشو مثل دوم و عروض و ضرب ابتر آرند نهم آنکه یکجزو حشو اخرم و یکے اخرب و عروض و ضرب مجبوب آرند دهم آنکه یکجزو حشو اخرب و یکے مکفوف و عرض و ضرب مجبوب آرند یازدهم آنکه یکجزو حشو اشتر و یکے مکفوف و عروض و ضرب اهتم آرند دوازدهم آنکه یکجزو حشو اخرم و یکے اخرب عروض و ضرب اهتم و صورت این بست و چهار وزن ازین دو دایره آشکار شود



و راقم حروف برای این اوزان شش رباعی گفته که هر مصرع ازان مشتمل بر وزنی ست سه رباعی در اوزان اخرب و سه رباعی در اوزان اخرم امّا رباعیات اوزان اخرب اینست

لمؤلفه ای عشق تراچو من هزاران طالب - دیدار ترا یوسف مصری راغب + و ز هجر تو جانم و صد محنت و غم - آن به که نگوئی تو از من غائب + **وله** در پیش تو اوردم دل را به نیاز - دست من و زلف تو و امّید دراز + در عالم

بیش از من درمانده چو نیست * آن به که نوازیم تو ای بنده نواز - وله ای آنکه نمودیم
ز هجرانت زار - از کوه غمت بر دل تنگم صد بار - خواهم که به پیش تو بگویم غم دل - چون چاره
من بر تو نبود دشوار - و اما رباعیات اوزان اخرم اینست سه هجرانت خون بسی مرا در
دل کرد - واندوه بسی در سینهٔ من منزل کرد - دیگر - تا کی فراییم محنت و غم * کس هرگز این
سختی با بیدل کرد وله یار آمد یار آمد یار آمدهی - بنشینی بیخبر بدینسان تا کی * یکساعت زان
ماه جبین دور مباش - تا یابی از جام لب لعلش می - وله - جان دادم در راه وفای صنمی - دل
کردم قربانش بی بیش و کمی - از دستم کار اگر نباید چه غم ست - در دیدهٔ و دل بسست سوزی و نمی *
و درین موقف فن عروض بپیرایهٔ اتمام یافت والحمد لله اولاً و آخراً الحدیقة الرابعة فی
علم القوافی قافیه عبارت ست از چند حرفی معین که آنرا در آخر مصرع یا آخر هر بیت در
الفاظ مختلفه مکرر می آرند و حروف مذکور در مطالع قصیده و غزل و در ابیات مثنوی آخر
هر مصرع واقع می شود و در قطعه و باقی ابیات قصیده و غزل آخر هر بیت می آید و جد
قافیه از حرف آخر بیت ست تا ساکن اول که در ماقبل او باشد و متحرکی که ماقبل این
ساکن باشد نیز داخل در حروف قافیه ست چنانچه درین بیت حکیم سنائی بکرم کابل و درم
مائل * جهل شان پیش علم شان مایل - میم مائل و حای حایل نیز داخل در حرف مذکور ست
و وجه این معلوم خواهد شد و این قول خلیل ست و اخفش بر آنست که کلمهٔ آخر بیت تمام
داخل قافیه ست و بعضی روی تنهارا قافیه شمرده اند و این قول اگرچه وجهی دارد اما خالی

سه ۵۱ قوله در دیده و دل الخ درینجا در دیده بوزن مفعول اخرب است نه اخرم پس موزون بوزنی از دایره اخرم الصدر شدنی
نیست از تقطیع معلوم میشود که این مصرع موزون بوزن دوازدهم از دایره اخرب الصدر است که موزونش در رباعیات دایره
مذکور گذشت یا بوزن سوم دایره مذکور بی موزون ماند و موزون بوزن دوازدهم از دایره اخرم الصدر در رباعیات دایره
اخرب الصدر والله اعلم ۱۲ سه ۵۲ قوله در آخر مصرع الخ در آخر مصرع یا بیت یا چیزی که بمنزلهٔ آخر مصرع و بیت است
تا تعریف بر قوافی حروف ردیف شامل گردد زیرا که در قوافی مردف آخر حقیقی مصرع یا بیت ردیف میشود نه قافیه ۱۲ سه ۵۳
قوله در الفاظ مختلفه الخ بحسب لفظ و معنی هر دو چنانکه در لفظ خار و یار و یا بحسب لفظ تنها چون قافیه زبان و لسان یا
بحسب معنی تنها چنانچه در قافیه باز بمعنی بار دگر و باز بمعنی جانور معروف ۱۲

از مسامحتی نیست چنانچه بجائی خود گفته شود و حق واقع آن ست که قافیه حروف و حرکات معین دارد[1] و به لقبے چند ملقب می گردد و عیبی چند لاحق به آن میشود که احتراز از بعضے واجب و از بعضے مستحسن ست و ما اینهمه را در چند شعبه وا نمائیم **شعبه اوّل** در بیان حروف قافیه باید دانست که روی اصل قافیه ست و قافیه بدون روی متحقق نمیشود و هشت حرف ملحق باز می گردند چهار قبل از روی می آیند و چهار بعد از روی امّا ان چهار که قبل از روی واقع می شوند ردف و قید و تاسیس و دخیل ست و آن چهار که بعد از روی می آیند وصل و خروج و مزید و نائره ست اما روف[2] ما لکسر عبارت از الف و یا و واو ساکن ست که بے فاصله قبل از روی آید چنانچه درین سه بیت حکیم سنائی قدس الله سرّهٗ که در منقبت سید اوصیا گفته ؎ اے سنائی بقوت ایمان - مدح حیدر بگو پس از عثمان - این ز فضل آفت سرای فضول - ان علمدار و علم دار رسول - بشنیده ز مصطفے ا تاویل - گشته مکشوف بر دلش تنزیل - در بیت اول نون روی و الف روف ست و در بیت دوم لام روی و او ردف ست و در سوم لام روی و یا روف ست و اگر بعد از روف دو ساکن واقع شود مثل یافت و تافت و دوست و پوست و ریخت و آمیخت بعضے حرف بعد از روف را داخل ردف شمرده اند و آنرا ردف زائد نام کرده و خواجه نصیر الدین طوسی رحمة الله علیه در رساله معیار الاشعار حرف مذکور را داخل روی شمرده و آنرا روے مضاعف خوانده پوشیده نماند که در فارسی واو و یاے روف معروف

[1] قوله حروف و حرکات معین دارد الخ از لفظ دارد معلوم میشود که قافیه چیز دیگر است و حروف و حرکات چیز دیگر یعنی حروف و حرکات جزو قافیه میشوند نه عین پس مدین تحقیق و مذہب اخفش رحمة الله علیه فرقے ظاہر نمیشود در تعریف حقیقی قافیه در پردهٔ خفا میماند اکنوں میگویم که قافیه عبارت است از حروفے مع حرکتی یا مؤلف از حروفے و حرکاتے که شاعر آنرا بلزوم یا بے بلزوم ما لا یلزم یا بوجوب در الفاظ مختلف بحسب لفظ و معنی یا بحسب لفظ تنها یا بحسب معنی تنها در آخر یا بمنزله آخر مصرع یا ابیات مکرر یاد و حکم مکرر آرد هذا هو الحق الصریح و العدول عنه قبیح ۱۲ [2] اما روف الخ تعریف روف مانع نیست بر قید نیم صادق آید مثل واو فردوس که قید بودنش متفق علیه جمله محققین است و بعد ازین خود میگوید غیر از حروف مد هر ساکنے که بے فاصله قبل از روی آید آنرا حرف قید نامند پس تعریف جامع و مانع اینکه روف بر دو صنف است اصلی و زاید اصلی عبارت است از حروف علت ساکن حرکت ما قبلش موافق بحرف الف نارد و الور و یا سی تیر و زاید عبارت است از حرف ساکن که بعد از روف اصلی و قبل از روے واقع شود که محقق طوسی آنرا روی مضاعف میگوید ۱۲

ومجهول می آید معروف آنست که ضمهٔ ماقبل واو وکسرهٔ ماقبل یا باشباع داشته باشد مثل دور
و پور و دید و چکیده و مجهول آن ست که بی اشباع باشد مثل زور و کور و بید و امید و جمع میان
معروف و مجهول نزد قدما و متاخرین جائز ست چنانچه درین بیت حکیم سنائی با وجودش از آن پذیر
آمد ایچه آمد ولیک دیر آمد - وکسرهٔ ماقبل یا در لفظ پذیر معروف و در لفظ دیر مجهول ست و درین
بیت وله بیجر آب وگل زشوقش عور - لعبت چشم و دل زگنهش کور - ضمهٔ عور معروف
ست وضمهٔ کور مجهول و درین ابیات ظهوری عشق آورده در ستیز مرا - کند ز عقل کرد تیز مرا +
خلوت خاص حسن و عشق نگر - که برون کرده اند نیز مرا + خوش ظهوری بجام جوشیها + کرده
در عورگی مویز مرا + کسرهٔ لفظ ستیز و تیز مجهول و کسرهٔ لفظ نیز و مویز معروف ست وله
از غمش شهر و کوے پر شور ست - می کند منع زاریم زور ست - چه قدر لب بناله نزدیک ست +
دل ز طاقت صد آن قدر دور ست ضمهٔ لفظ شور و زور مجهول وضمهٔ لفظ دور معروف
ست والفی را که با ماله یائی ردف سازند معروف نمی آید چنانچه درین بیت سنائی خلعتے کان
تراست ہیچ جهیز - بستاند بروز رستاخیز - اما حرف قید حرفی ست ساکن غیر روف که بے
فاصله قبل از روے آید پس غیر از حروف مد ہر ساکنی که بی فاصله از روے آید آنرا حرف قید
نامند مثل قافیه قد و سرد و ابر و صبر و ختم و شتم و وجد و مجد و بزم و رزم و اسم و قسم
وحشر و نشر و قصر و نصر و عقل و نقل و فکر و ذکر و قلم و علم و آمر و ثمر و ننگ و جنگ

در لهجهٔ ایرانیان حال واو و یای مجهولین بواو معروف و یای معروف است همانا نزد ایشان مجهولین وجودے ندارد و از ینجا است
که در کلام ایشان هزار جا قافیه گور با نور و دیر با تیر دیده باشی با لجمله همچنین اختلاف ردف نزد پسینیان چیزی نیست تا بحث چه رسد آری
در لهجهٔ متقدمین بعض الفاظ بواو و یای مجهولین بود زین جهت همچنین اختلاف ردف از عیوب شمرده اند مولانا جامی رحمه هم اجتماع معروف و مجهول
را عیبی نوشته مرد فیان خنده زده اند که مولوی خودش ارتکاب آن کرده او راست سعدی نه تنها خواهم این خوبان شهر آشوب را کیست
در شهر آنکه خراسان نیست خوب را + مگر بے خبر از نیکه چون در عصر جامی لهجهٔ خراسانیان آشوب از عدد مجهول بواو معروف تغیر یافته بود مولانا
در تفقیهٔ آن باقی مضایقه چندان است کوتاهی سخن متعبد باقاده خلایق اکثر عروضیان است الکسانیکه صبر کلام متاخرین کرده اند نبک میدانند که ایشان در اجتماع
معروف مجهول باکی ندارند پس هر نظم فارسی پیروی پارسیان حال کردنی است تقلید عروضیان از لغات الاغلاط مولفهٔ مولوی ظهیر احسن شوق نیموی عظیم آبادی

وتنگ وشهر ونهر واختلاف حرف قید جایز است چنانچه صاحب گلشن راز گوید ؎
همه دانند کین کس در همه عمر ✤ نکرده هیچ قصد گفتن شعر ✤ و باید که درین حال
قرب مخرج را رعایت نمایند چنانچه درین بیت سعدی چه مصر و چه شام و چه بر و چه بحر ✤
همه روستائید شیراز شهر ✤ اما حرف تاسیس الف ساکن است که قبل از روی آید و میان
او و روی یک متحرک واسطه باشد و آن متحرک را دخیل گویند مثل خاور و یاور و مایل و سایل
وتساهل وتجاهل و اختلاف دخیل جواز دارد و تاسیس در قافیه از قبیل لزوم مالایلزم است
چه اگر التزام آن ننماید خاور را با گوهر و مایل را با دل و تساهل با بلبل قافیه نتوان کرد
چنانچه در حدیقه دوم اشعاری باین معنی کرده شد اما حرف وصل بے فاصله بعد از روی می
آید چنانچه حرف یا درین بیت سنائی هیچو شمع آنکه را نماند منی ✤ در تو خندد چو گردنش
بزنی ✤ و حرف ها درین بیت وله لائی غافلی نواے بنده ✤ دل سیه عمر و کوته
خسنده ✤ و حرف وصل در اکثر یای متکلم یا مصدری یا تنکیری یا خطابی و میم ضمیر متکلم
وتای مخاطب و شین ضمیر غایب و های مضمر آخر کلمه مثل هاله و ناله و نون مصدری مثل دیدن
وشنیدن میباشد و اما خروج حرفی است که بی فاصله بعد وصل آید مثل میم در لفظ بردیم و
خوردیم و یا در لفظ دیدمی و چیدمی و تا در لفظ دیدمت و شنیدمت و اما مزید حرفی است
که بی فصل بعد از خروج آید مثل بردمیش و خوردمیش با درین بیت عنصری باغ
اگر بر چرخ بودی لاله بودی اشتری ✤ چرخ اگر در باغ بودی گلبنش جوزاستی ✤
او گل سعدی ندانستی کسی عیوق را ✤ این اگر رخشنده بودی وآن اگر بویاستی ✤ اما
نایره حرفی است که بی فاصله بعد از مزید آید مثل شین در بردستمش و خوردستمش و آنچه بعد از نایره آید

---

١ دانستنی است که موجبان در باب اختلاف حرف قید مختلف الاقوال اند و حق تحقیق آن است که در غزل و امثال آن
چه نزد متقدمین و چه نزد متاخرین بهمه قبیح بود — و در مثنوی وغیره سلف چندان مضایقه نداشتند شیخ بشیر الدین ؎
که ای شاه آفاق گستر بعدل ✤ اگر من نماندم تو مانی بفضل ✤ مولانا غنیمت ؎ نهان در گیسوی او لیلة القدر — عیان
ز سیمای او مطلع الفجر ✤ اما سیفیان حزین در مثنوی وغیره هم احتراز نداشتند ١٢

در حکم نایره است وخواجه علیه الرحمة بر آنست که انچه بعد از وصل آید لفظ ردیف است خود کلمه مستقبل باشد وخواه غیر مستقبل اما جمهور برانند که آنچه بعد از روی آید مادام که کلمه مستقبل نباشد ردیف نیست و اختلاف هیچ یک ازین چهار حرف جایز نیست شعبه دوم در بیان حرکات حروف قافیه بباید دانست که حرکت ماقبل روی را در حالتی که ساکن باشد وحرفی از حروف قافیه باو نبود توجیه خوانند اختلاف توجیه در قوافی جایز نیست و اگر روی بسبب اتصال او با حرف وصل متحرک گردد واختلاف حرکت ماقبلش[۱] جایز است درین ابیات خاقانی

چشمه خضر ساز لب از لب جام کوثری + گر ظلمات بحر جست آینه سکندری + گر ز حجاز کعبه را رخصت آمدن بود + در حرم خدایگان کعبه کند مجاوری + پور سبکتگین توئی دولت ایاز خدمتت بنده بدو رود لت رشک روان عنصری + ودرین بیت سعدی نیامد در ایام او بر دلی + نگویم که خاری که برگ گلی + وحرکت ماقبل ردف وقید را حذو نامند وآن در ردوف الف فتحه است ودر ردوف واو ضمه ودر ردف یا کسره در قید نیز هر سه نوع حرکت می آید چنانچه در امثله این مذکور شده واختلاف[۲] حذوی که ردف باشد جایز نیست اما حذوی که با حرف قید باشد اختلاف آن در جائی که روی متحرک آید جایز است چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل گر سوز دلم اینک نفس آهسته شود + از دود درون راه نفس بسته شود + در دیده از ان آب همی گردانم + تا هر چه ز نقش تست آن شسته شود + وفتح ماقبل تاسیس را رس گویند وحرکت حرف دخیل را اشباع خوانند واختلاف اشباع در جائی که روی متحرک آید جایز است چنانچه درین بیت سعدی ای پادشاه وقت چو وقتت فرا رسد + تو نیز با گدای محلت برابری + مردی گمان مبر که بسر پنجه است

---

[۱] واختلاف حرکت ماقبلش جایز الخ چه درین صورت حرکت ماقبل روی داخل حد قافیه نیست مبرو سے آن در علم قافیه اسمی هم مقرره نکرده اند ۱۲

[۲] اختلاف حذو نزد قدما در مثنوی وغیره چندان عیب نداشت غنیمت غیر یابد همین از کار این قوم — بنازد با هزاران شعله مرقوم + پسینان اجتناب دارند از عیوب پندار

[۳] قوله وحرکت حرف وصل را الخ بعض محققین از حروف تاسیس ودخیل جدا ز حرکات رس واشباع را داخل حروف وحرکات قافیه نکرده اند ۱۲

وکتف + بالفس اگر برائی دانم که شاطری + وروی چون با حرف وصل پیوند و حرکت او را
مجری گویند مثل کسرهٔ را در دو بیت صدر و حرکت حرف وصل را نفاذ گویند و حرکت خروج و مزید
را نیز نفاذ گویند و نایره متحرک نمی آید شعبه سوم در بیان اوصاف روی و القاب قافیه
بدانکه روی ساکن را مقید گویند و چون بسبب حرف وصل متحرک گردد روی مطلق خوانند
و هر یک ازین دو نوع اگر با حرفی از حروف قافیه جمع نشود یعنی غیر از روی حرفی دیگر از
حروف قافیه نیاید آنرا مجرد نامند و اگر با حرفی دیگر جمع گردد آن را بآن حرف منسوب سازند
پس روی مقید را که تنها باشد مقید مجرد گویند و اگر حرف ردف دارد مقید باردف خوانند
و علی هذا القیاس و همچنین مطلق را مطلق مجرد و مطلق باردف یا با قید یا با تاسیس خوانند

قال السکاکی ثم ان القافیة لاشتمالها علی حرف الروی تتنوع باعتبار الروی و باعتبار قبله
و باعتبار ما بعده اما تنوعها باعتبار ما قبل الروی فهی کونها اما مردفة او موسسة او مجردة
و اما تنوعها باعتبار ما بعد الروی و لا یلحقها هذا الاعتبار الا فی اطلاقها فهی کونها اما موصولة من غیر
خروج او مع خروج انتهی و انواع قافیه و اسامی آن اینست قافیه مجرده و قافیه
مردفه و قافیه موسسه و قافیه موصوله و اما حرف قید چون و کام ردف است قافیه را که با حرف
قید باشد نیز مردفه گویند و قافیه را که مشتمل بر حرف خروج و مزید و نایره باشد آن نیز در حکم موصوله
است و اینجا ظاهر میشود که روی اگرچه اصل قافیه است اما حروف دیگر را نیز در قافیه مدخل
است بخلاف کسانی که حروف دیگر را نشمرند شعبه چهارم در بیان عیوب قافیه آن چند نوع است
اول آنکه روی یکجا ساکن و یکجا متحرک آرند چنانچه درین بیت حافظ صلاح کار کجا و من خراب کجا

۵۱ قوله بدانکه روی ساکن را مقید گویند بعون الله محقق طوسی هم در تعریف مطلق و مقید همین مسلک اختیار کرده است لیکن در تعریف
مجرد اختلاف چه نزد وی مجرد آنست که ردف و تاسیس نداشته باشد بلکه در فارسی حرف ردف و در بعضا عت در ضمن آن علم
زینکه روی تنها باشد یا دیگر از باقی حروف قافیه را هم شامل بجز حرف دخیل که وجود وی به اثبات تاسیس موقوف است بعد از تعریف روی مطلق و مقید
دیگر محققین اختلاف کرده اند در گفته اند که مطلق عبارتست از روی که بوصل پیوندد و مقید عکس این و وجه تسمیه مقید وجود قید عدمی است در اینجا
و ... در باقی مذهب اول روی مقید است بوجه سکون و بمذهب ثانی مطلق است بجهت اتصال حرف وصل اگرچه روی ساکن است ۱۲

ببین تفاوت رہ از کجا است تا بکجا + و این را غلو نامند و اگر حرف وصل را جائی ساکن و جائی متحرک آرند تعدی گویند و سکاکی این عیب را در وقتی که مخل وزن شود عیب میداند والافلا نوع دوم اختلاف توجیه و آنرا اقوا خوانند و مثالش در ذکر توجیه گذشت و سکاکی گفته و فی الاصحاب من لا یعده عیبا لکثرۃ درودہ فی الشعر والاقرب عدہ عیبا نوع سوم اختلاف روی و این عیب اصلا سمت جواز ندارد اگرچه بعضی باین نحو جایز داشته اند که روی در یکحرف تازی و یکجا پارسی باشد یا قریب المخرج باشد مثل لب و چپ و شک و سگ و صباح و سیاه و غیاث و داس اما جمهور برانند که این نیز جواز ندارد و این عیب را اکفا نامند نوع چهارم اختلاف ردف و این در اشعار تازی جایز است اما در فارسی اصلا جایز نیست و شعرائی عرب جمیل را با نزول و منیر را با بدور و مانند آن قافیه میکنند و همچنین درمیان اینها سایر و دایر است کما قال السکاکی والردف بالالف لا یجامعه الردف بغیرها بخلاف الواو والیاء فان الجمع بینهما غیر معیب نوع پنجم اختلاف حرف قید با بعد مخرج مثل عمرو و شعر را قافیه کردن و این چندان معیوب نیست چنانچه گذشت و در اشعار بعضی از اساتذہ نیز آمده نوع ششم اختلاف اشباع در جائی که روی مقید باشد مثل تجاهل و کاهل را قافیه کردن نوع هفتم اختلاف حذو مثل نورد و دور بالفتح و این هر سه عیب را سناد بالکسر گویند نوع هشتم ایطا و آنرا در فارسی شایگان گویند و ایطا تکرار کلمه است در قوافی بیک معنی اما اگر بهمه جا بمعنی دیگر آرند ایطا نگویند بل صنعت تجنیس است و ایطا بر دو قسم است خفی و جلی ایطائی خفی آنست که تکرار در وی ظاهر نباشد مثل دانا و بینا و حیران و سرگردان و بیاو میا[1] و مانند آن و ایطای جلی آنست که تکرار در وی ظاهر باشد مثل دردمند و حاجتمند و ستمگر و افسونگر و مثل الف و نون جمع در لفظ یاران و دوستان و مثل یا و نون در لفظ سیمین و زرین و غمگین و شرمگین و مثل ها در گلها و باغها و اشباه آن و مثل گرد و نگرد و بکن و مکن و تو را و مرا و نظایر آن و ایطای جلی اقبح و افحش عیوب است و در یک بیت اصلا جواز ندارد مگر آنکه بفاصله ابیات

[1] قوله بیاو میا الخ معلوم نمی شود که مصنف در بیا و میا و بکن و مکن کدام فرق فهمید که بیا و میا را ایطای خفی و بکن و مکن را ایطای جلی قرار داد حالانکه نزد محققین در هر دو ایطای جلی است ۱۲

در قصیده و قطعه و غزل بیارند قال السکاکی و عیب الایطاء بتقارب المسافة بین کلمتہ الایطاء

واما اذا طالت القصیدة وتباعدت المسافة فقل ما یعاب نوع نهم تضمین و آنچنان ست
که قافیه در معنی موقوف بر ما بعد خود باشد چنانچه درین رباعی امیر خسرو در حسن تراکسی
نماند الّا + خورشید که هر صبح برون آید تا + خدمت کند و پای تو بوسد امّا + نائی تو بسوی
او که تا بوسد پا + نوع دهم آنست که قافیه را در قصیده یا قطعه تغیر دهند و این اخش عیوبست
امّا اگر اشارتی بر تغیر نمایند تدارک عیب میکند چنانچه شیخ آذری درین قصیده کرده ـ
نماز شام که از گردش قضا و قدر + ز بام چرخ بیفتاد خسرو خاور + بعد از چند بیت
اشاره به تغیر قافیه میکند ـ بنائی قافیه را یک الف زیاده کنم + بشرط آنکه نگیرند خورده
اهل هنر + سوال کردم ازان نور دیدهٔ ابرار + که ای بذات تو آورده کائنات قرار + دهر
عیبی که اشارتی بدان نمایند عیب نیست نوع یازدهم تکرار قافیه معمول است و قافیه[1] معمول
آنرا گویند که به تحلیل یا ترکیب صلاحیت قافیه بودن بهم رساند چنانچه درین دو بیت
خواجه حافظ مستم از بادهٔ شبانه هنوز + ساقی ما نرفت خانه هنوز + سرکشی و غمزه میگوئی +
توبه کردی ز عشق یا نه هنوز + چنانچه درین رباعی لمؤلفه گر شمع نه دل جوئی پروانه کند +
بر آتش او ز دور پروانگند + فریاد ز شمع من که در آتش عشق + پروانه صفت سوزم و پروا
نکند + پوشیده نماند که قافیه معمول اگرچه فی نفسه صنعتی است امّا اجتماع آن در یک بیت
معیوب است شعبهٔ پنجم در تقسیم قافیه باعتبار وزن بباید دانست که خلیل بن احمد این قافیه را
در دو ساکن نهاد چنانچه در صدر این بحث اشارتی بآن کرده ایم و ازین قرار قافیه از
چهار قسم بیرون نخواهد بود اوّل آنکه هر دو ساکن بلا فصل واقع شوند چنانچه درین بیت سنائی

[1] قوله معمول آنرا گویند که بتحلیل الخ ظاهر است که قافیه معمولی یا بتحلیل بدست می آید یا بترکیب و مصنف هر دو مثال
قافیه معمولی بترکیب آورده کما هو بین علی الماهر لهذا یک مطلع و یک بیت خواجه حافظ شیرازی رحمة الله علیه می نگارم که مثال
قافیه معمولی بتحلیل هم هویدا گردد ـ شب از مطرب که دل خوش باد وی را ـ شنیدم ناله جانسوز نی را + عفاک الله من شر النایب
جزاک الله فی الدارین خیرا + که در لفظ خیرا خی تا قافیه و را ردیف واقع شده ۱۲

نائب مصطفی بروز غدیر * کرده شرع خود مر او را امیر * و این قافیه را مترادف گویند دوم آنکه یک متحرک میان آن دو ساکن واسطه باشد چنانچه درین بیت وله در صفت رزم پای او محکم * در پی امر جان او محرم * و چنین قافیه را متواتر نامند سوم آنکه دو متحرک میان آن دو ساکن واسطه باشد چنانچه درین بیت خاقانی جوشن صورت برون کن در صف مردان درآ * دل طلب کز دار ملک دل توان شد پادشا * دال لفظ پادشا در تقطیع متحرک میگردد و این قافیه را متدارک خوانند چهارم آنکه سه متحرک میان آن دو ساکن واسطه باشد چنانچه درین بیت سنائی زور ادبت شکن زر رز ازل * دست او تیغ زن بر اوج زحل * و این نوع قافیه را متراکب گویند پنجم آنکه[1] چهار متحرک میان آن دو ساکن واسطه باشد و این را متکاوس نامند و این قسم مخصوص بشعر عربی است و در فارسی نمی آید اما قافیه مترادف در بحر هزج در حالتی که عروض و ضرب مقصور یا اهتم باشد می آید و در رمل در حالتی که مقصور یا مسبغ مقصور باشد و در مضارع در حالت قصر و تسبیغ و در سریع و منسرح در حال وقف و در رجز وقتی که مذال باشد و در متقارب گاهی که مقصور باشد واقع میشود اما قافیه متواتر در هزج وقتی که عروض و ضربش سالم یا محذوف باشد می آید و در رجز مقطوع در رمل سالم و مجنون و مقطوع و در مضارع سالم و در بحر متدارک مقطوع و متقارب سالم و در رباعی ابتر و قومی یابد و اما قافیه متدارک در رجز سالم و مخبون و در رمل محذوف و مجنون[2] محذوف و در متدارک سالم و مجنون و در مضارع محذوف و در سریع مطوی مکسوف و در منسرح مطوی مکسوف و در هزج مجبوب و متقارب محذوف و کامل و سالم

[1] قوله پنجم آنکه الخ اول قافیه را در چهار قسم منحصر کرده و گفت و ازین قرار قافیه از چهار قسم بیرون نخواهد بود حالا قسم پنجم هم بیان میکند شاید مراد اینکه در فارسی از چهار قسم بیرون نخواهد بود فتامل اللهم احفظ عن ضعف الحافظة ۱۲

[2] قوله مجنون محذوف الخ فاعلاتن مجنون محذوف فعلن بکسر عین می شود و درین چار متحرک در میان دو ساکن نیست اصل این که از یازده فروع فاعلاتن بجز فاعلن فعلا حیث قافیه متدارک شدن ندارد ۱۲

وبضرورت واقع شود و اما قافیه متراکب در رجز مطوی می آید وبس و قافیه متکاوس در شعر فارسی نمی آید و در اشعار تازی هر پنج قسم بانجای شتی واقع میشود و تعداد وقوع این چهار قسم را در بحوری که برشمردیم بر سبیل حصر نیست چه ممکن است که در اوزان دیگر هم واقع نمود شعبه ششم در بیان ردیف بباید دانست که ردیف عبارت است از یک کلمه مستقل یا بیشتر که در او آخر مصارع یا ابیات بعد از قافیه آرند و اختلاف آن جایز نیست و مثالش این دو بیت مولانا ظهوری در آه و ناله تقصیری نکردم * چه حاصل فکر تاثیری نکردم * وله خراب باده سرجوش کرده مارا * ببیهوش باش که بیهوش کرده مارا * و نزد خواجه نصیر الدین طوسی رحمة الله در ردیف تکرار لفظ معتبر است نه تکرار معنی و استقلال لفظ نیز نزد او در ردیف شرط نیست اما جمهور بر آنند که ردیف باید که کلمه مستقل باشد و همه بیک معنی آید و جایز است که تمام مصرع مشتمل بر قافیه و ردیف آرند چنانچه درین رباعی مولوی جامی من در غم هجر و دل به دیدار تو خوش * تن در غم هجر و دل بدیدار تو خوش * تا کی چشم سرشک حسرت ریز در اندر غم هجر و دل بدیدار تو خوش * و شعرای عرب ردیف را در او آخر بمتابعت شعرای عجم اختیار کرده اند و ردیف از مخترعات شعرای عجم است اما سکاکی چند بیت خود را که بطریق مردف گفته در مفتاح ذکر کرده این دو بیت ازان جا است سکاکی ختام تنکیر قدری ایها الزمن * بنیاد تو خیر صدری ایها الزمن * اری بدور الاقوام مطلعن بهم * الا طلوع لبدری ایها الزمن * و اختلاف ردیف اشعار در شعر اصلا جواز ندارد مگر در صورتیکه اشارتی بآن کرده شود چنانچه کمال اسمعیل گفته ؎ سپیده دم که نسیم بهار می آید *

ے۱ قوله می آید وبس الخ یس چه معنی دارد و فعلن بکسر عین مجنون از فاعلن و مجنون محذوف از فاعلاتن نیز میتواند که قافیه متراکب گردد چنانچه خود مصنف رحمة الله علیه در مثال متراکب بیت حکیم سنائی رحمة الله علیه آورده که از بحر خفیف مسدس مخبون محذوف است بوزن فاعلاتن مفاعلن فعلن بکسر عین فانظر وانصف ولا تعسف ۱۲

ے۲ قوله ختام الخ تا کی انکار خواهی کرد مرتبهٔ مرا ای زمانه از جهت بغاوت پر کینه خواهی کرد یعنی مرا ای زمانه می بینم بدور اقوام را که طلوع کرده اند بر ایشان آیا نیست طلوع بدر مرا اے زمانه ۱۲

نگاه کردم و دیدم که یار می آید + و بعد از چند بیت دریں قصیده ردیف را تغیر داده و اشارتی
بآن نموده و لہٗ زبهر فال زماضی شدم بمستقبل + بر اتمام چنین خوشگوار می آید + زهی رسید
بجائی که پیش خاطر تو + همه نهان سپهر آشکار می آید + امّا حاجب عبارت از ردیفی است
که میان دو قافیه آرند و این داخل صنائع لفظی است و مثالش در حدیقه دوم مذکور شد
الحدیقة الخامسة فی فن المعما بباید دانست که معما کلامی است موزون که دلالت کند بر
اسمی از اسما بانواع دلالات حرفی و اشارات لفظی و قید موزونیت و دلالت کردن بر
اسم بنا بر اغلبیت است و الا میتواند بود که نثری مشتمل بر معما باشد و بجائی اسم عبارتی
از معما حاصل شود و چون حصول یعنی معمائی از کلام بدلالات حروف و اشارات الفاظ
میباشد و بحث درین فن از تحصیل حروف اسم و تکمیل آن میکنند پس موضوع این فن حروف
و کلمات تواند بود و حروف را در ظهور سه صورت است اوّل صورت لفظی دوم صورت رقمی
سوم صورت عددی و دلالات و اشارات معمائی درین هر سه صورت سایر و دایر می باشد
و معما در کمال و نقصان چهار درجه دارد اول آنکه دلالت بر حروف اسم با ترتیب و حرکات و
سکنات کند چنانچه در اسم حسن در برِ حسن از برای نام نیکوی تو دل + از سکون بگزشت و رُو
بر حد فیروزی بفتح + و در اسم علی چشم بکشا زلف لشکن جان من + بهر تسکین دل بریان
من + و در اسم محسن اگرچه سیم باشد نقد دکان + بگاه سکه شد محتاج سندان + مع را
تاج سن گفته با تصحیح حرکات فافهم و این قسم اتم و اکمل اصناف معما است درجه دوم آنکه معما
دلالت بر تحصیل حروف اسم و ترتیب آن کند و اشارتی باصلاح حرکت و سکون اسم درو
نباشد و این قسم نیز خالی از کمال و تمامی نیست و اکثر معمیات ازین قبیل میباشد چه اشارت
بحرکت و سکون اسم از محسنات معما است نه از ضروریات امّا درجه سوم آنکه معما دلالت بر ماده
اسم نماید و اشارت بترتیب حروف دران نباشد و این قسم خالی از نقصانی نیست درجه چهارم
آنکه معما دلالتی اجمالی کند بر مجموع حروف اسم بی آنکه اشارتی بخصوصیت حرف حرف

دد و باشد چنانچه در اسم شمس یگانه ز دو عالم گزیده ام که سه حرف که چار صد لشمار است
نام آن یارم ٭ از عدد چار صد شین و میم و سین خواسته و این قسم ناقص نزد نازل زمین اصناف
معماست و نزد ارباب این فن مردود و متروک پوشیده نماند که از اجزاے بیت معما آنچه
ضروری الذکر باشد آنرا اصول گویند و آنچه غیر ضروری بود آنرا لواحق گویند و از اصول آنچه
بتحصیل ماده اسم تعلق دارد آنرا اصول مقومه گویند و آنچه تکمیل صورت اسم نماید آنرا اصول متمه
نامند و از لواحق آنچه ملائمت با اصول دارد آنرا لواحق محسنه خوانند و آنچه منافرت از اصول
داشته باشد آنرا لواحق مشوشه گویند و آنچه نه منافرت دارد و نه مناسبت آنرا لواحق سالمه
خوانند و ازین مقدمات واضح شد که حروف و کلماتی که در نظم معما اندراج مے یابد بنظر
بر معنی معمائی از پنج قسم بیرون نیست صول مقومه و صول متمه و لواحق محسنه و لواحق مشوشه
و لواحق سالمه و تفصیل این پنج قسم در ضمن امثله بر هوشمند خبیر واضح خواهد شد و باید دانست
که چون مقصود از معما افاده اسم ست اساطین این فن عملی چند براے آن قرار داده اند
بعضے براے تحصیل ماده اسم یعنی حروف آن و بعضے بجهت تکمیل صورت یعنی ترتیب
حروف اسم و بعضے براے تحسین یعنی تصحیح حرکت و سکون حروف اسم و بعضے براے سهولت
دو قسم اول بنا برین اعمال معمائی بچهار قسم منقسم میشود و عمال تحصیلی و عمال تکمیلی اعمال تذییلی و
اعمال تسهیلی و انواع هر یک ازین چهار قسم در جدولی نموده می شود و چون اعمال تسهیلی سبب
سهولت حصول دو قسم اول میگردد گویا بمثابه خادم و مددگار آن دو قسم ست پس اول
بشرح آن پرداختن اولی جدول اول در بیان اعمال تسهیلی و آن چهار عمل ست انتقاد و
تحلیل و ترکیب و تبدیل اما انتقال و اشارت کردنست به بعضے از اجزاے لفظ براے
تصرف کردن در آن و این عمل تصرفی ست که وسیله تصرف دیگر میشود چنانچه در ضمن امثله
معلوم گردد و جز و لفظ مشارٌ الیه از سه حال بیرون نمی باشد یا در اول کلمه واقع میشود یا در وسط
یا در آخر اگر در اول کلمه ست تعبیر از آن بلفظ سر و لب و سرمه و مبدا و اول و تاج و افسر کلاه

و مانند آن آنچه دلالت بر ابتدا داشته باشد نمایند و اگر در وسط کلمه ست آنرا بلفظ دل و
مغز و مرکز و میان و وسط و نظائر آن تعبیر کنند و اگر در آخر کلمه باشد بلفظ پا و قدم و
دامن و پایان و انجام و اشباه آن تعبیر نمایند چنانچه در اسم اختیار کردی آشفته و شیدا
را ساختی بسبز و پائی سرو بے پایان را + و در اسم فرید اوّل فصل بهار ست بیا کاخر
روز + خوش بود دامن باغے و رخ دلدارے + و در اسم فتوح اگر ناز دہد نو سپہر ایے
مه تراشند و + کلاه فخر بر سر نه تو بآن گوشهٔ ابرو + و در اسم الیاس آن شوخ که از اہل نظر
دل ربود + وی روے چو مه کرده نهان باز نمود + از روے امس واز مه شهر خواست
و چنانچه در اسم خواجه چون شرف وصف کله داری شاهم گوید + سر جم زآرزو لیش افسر
دارا جوید + و غرّه و سلخ و اوج و حضیض و فراز و نشیب و بالا و زیر و صافی و دردی و شاخ
و بیخ و جیب و دامن و امثال آن گویند و اوّل و آخر کلمه اراده نمایند چنانچه در اسم
شکر الله گفته که رو نماید از غرّه ماه تا به سلخ + در دلها شمار مه گشت مگر رائے شرف + و در
اسم نجیب گریبان میدرد جانم ز شوق دامن افشانی + بدور از دامن دامن گریبان را
گریبانی + و در اسم سیف الدین در سفالین کاسه افگن صاف یاقوتی عقار + و ربود در وے در دش هم
درآن اثنا بیار + و الفاظیکه دلالت بر احاطه شی نماید مثل پوست و جامه و مانند آن ذکر کنند و اول
و آخر کلمه ازان اراده نمایند چنانچه در اسم موسیٰ پوست از مدعی و مغز از دوست + خواه کین مغز
آمد و آن پوست و در اسم خواجه چو قد خویش را از جامهائے نو بیار آید + خوش آمد بر قد او جامه خود
را کاش بنماید + جامهٔ جامه چه ست و حرف وسط اگر زیاده بریکی مقصود باشد دلها و مرکزها گویند
چنانچه در اسم ابو اسحاق یک نیمه حلوا آب شد از شرم دندانش کزو + تا گوشه قند لبش
دلها ز حلوا سوخته + و در اسم ثابت رقیب خواست که باید ز نام دوست خبر + چو در ثبات
دو دل بود گشت زیر و زبر + و گاهی بر طبق قاعده صرفیان حرف اول کلمه را فا و دوم را عین
و سوم را لام گویند چنانچه در اسم قاسم فا قاف و عین لام و لام میم - در میان عین و لامش

فارسیم + وجانب وسوی وگوشه وکنار وپهلو گویند وازان گاهی حرف اول اراده کنند
وگاهی حرف آخر چنانکه در اسم آدم ای دل خسته شکایت مکن از قسمت خویش + میرسد
جانب ما ناوک خوبان کم وبیش + جانب لفظ ما الف ست که در آخر کلمه واقع شده واگر
از ما آب خواهند جانب او الف ست که در اوّل کلمه واقع گردیده وگاهی این اشارات انتقادی
بواسطهٔ اعمال دیگر حاصل شود چنانچه در اسم ویسی آن شوخ بفن ساحری هر نفسی + پنهان
زد وابرو ومژه کشته بسی ساحر که کمان وتیر فرماید کار + از موی ندیدیم وندید ست کسی +
پوشیده نماند که کمان وتیر در لفظ ساحر حا والف ست وکار فرمودن آن عبارت از انداختن
ست وبعد از اسقاط آن لفظ سر از ساحر می ماند که وسیله انتقاد شد وچنانکه در اسم
سراج دل را بود که آه بباد فنا دهد + تا جان بجو داز دل آشفته دارهد + لفظ تاجان ترکیب
یافته که وسیله انتقاد ست واز یک تاج افسر واز دیگری لفظ تاج مقصود ست و از انتقاد
آن ست که تعیین حرف بذکر احوال واوصاف آن باشد چنانچه در اسم کریم انچه دندان ست
ادرا با گهر یکسان همه - از شکر بینیم شده پوشیده وپنهان همه + ماده اسم لفظ شکر بینیم
ست وچنانچه در اسم نعمان در دل من آفتاب طلعت آن سیمبر + گشته ساکن غیر خود ساکن
نمیخواهد دگر + ونوعی از انتقاد آن ست که حرف را بذکر درجهٔ او که در عدد حروف کلمه دارد مثل
ثانی وثالث ومانند آن تعیین بخشند چنانچه در اسم وحید جهان پر از کرم بار وهر دمش باید
که بر حساب عنایات خود بیفزاید + از عبارت سابع تا یات خود که به تحلیل وترکیب حاصل
آمده حرف واو مقصود ست امّا عمل تحلیل عبارت از انست که لفظی را که باعتبار معنی شعری
واحد باشد باعتبار معنی معمائی متجزی سازند بدو جزو یا بیشتر ومراد از هر جزوی معنی باشد یا
لفظ یا از بعضی اجزا معنی مراد باشد واز بعضے لفظ وهمچنین اجزا همه مستقل باشد یا همه غیر
مستقل یا بعضے مستقل وبعضے غیر مستقل ومعنی استقلال جزو آنست که محتاج ضم جزو دیگر
از کلمه یا بعد یا ماقبل خود نباشد اما مثال تحلیل بدو جزو مستقل که از هر جزوی معنی مراد باشد چنانکه در اسم

خرّم گوشه شکر تو در دندان ✤ شرف از دور خرّم و خندان ✤ دن بمعنی خم و دان بمعنی امر از دانستن
ست و مثال دو جزو مستقل که از هر یک لفظ مراد باشد چنانکه در اسم پدر عاجز انداز درک
نامش خاص و عام ✤ در بقا باشد شرف قادر شود ✤ لفظ قادر بدو جزو تحلیل یافته و مراد
از هر دو لفظ ست نه معنی فتامل و امّا مثال دو جزو مستقل که از یکی معنی و از یکی لفظ مراد باشد
چنانکه در اسم خرّم صاف راح روح پرور در خمار ✤ نیست چون در وی درد ساز گار ✤
لفظ خمار بدو جزو تحلیل یافته و از اوّل همان لفظ خم مراد ست و ثانی بمعنی امر ست از آوردن
و پوشیده نماند که اگر از اجزاے تحلیل تسهیل عمل تبدیل یا عمل قلب خواهد بود چنانکه در اسم
بدر گزشت و چنانکه در اسم شاهی کرد تیر غمزه ات از جور و کین ✤ در دل شیدا رہے ای
نازنین ✤ در دل شی وا رهی گفته و لفظ رهی بدو جزو که یکے از ان غیر مستقل ست تحلیل
یافته و آن دلالت بر قلب ها می کند فافهم اما اگر از بعضے اجزا معنی و از بعضے لفظ اراده
کرده شود درینحالت تحلیل بسه جزو و چهار جزو نیز ممکن ست اما مثال تحلیل بسه جزو مستقل
چنانچه در اسم علا با بدان زیستن ای خواجه بجز خواری چیست ✤ بنده عزّ ابدی یافت به
نیکان تا زیست - لفظ نیکان بسه جزو تحلیل پذیرفته یعنی نی که آن تازی ست و در تازی
نے را لا گویند و تحلیل بچهار جزو مستقل مثل لفظ مازندران که اسم امان از و حاصل شود و چون
تحلیل سبب سهولت اعمال دیگر میشود در امثلهٔ اعمال تحصیلی و تکمیلی اکثر خواهد آمد و تفصیل
اقسام آن در آنجا گزارش خواهد یافت درین محل از مخافت تطویل و تکرار برهمین قدر اختصار
رفت و تحلیل در حقیقت از فروغ عمل تخصیص ست چنانچه ذکر کرده شود امّا عمل ترکیب
عبارت از انست که مجموع اجزا را که پیش از ترکیب در معنی شعرے یک لفظ نبوده باشد
در معنی معمائی یک لفظ اعتبار نمایند و مراد ازان معنی باشد نه لفظ خواه آن اجزا قبل
از ترکیب مستقل باشند و خواه غیر مستقل امّا مثال ترکیبی که اجزای آن قبل از ترکیب مستقل باشد
چنانکه در اسم عمر مُرغ

لفظ عربی نغل ماضی از عد ربمعنی گشتن ۱۲ درین مصرعه باسقاط لفظ را از کلمهٔ عید ایما کرده ۱۲
عمل ترکیب ۱۲

دلهائی کسان را بنمام آن غمزه ✦ صید خود ساخته بی دانه و دام آن غمزه ✦ لفظ دامان ترکیب یافته و مثال غیر مستقل چنانکه در اسم بیگ گرچه در پیش رقیبان با من و نخسته یار ✦ از بیگانها لیک آن ندارد اعتبار ✦ لفظ نهامی بدو جزو غیر مستقل ترکیب یافته و چنانکه در اسم درویش مرد عاشق از عمت بکشا بناز لب سیمبر ✦ بر دل شیدائش نبری درد واندوهش ببر ✦ لفظ داشتی درینجا ترکیب یافته و چنانکه در اسم شیخ طاهر خطا گویم کسی کس تیره شد دل ✦ خطا گوید بلی چون هست غافل ✦ لفظ کشتی از دو جزو مستقل و غیر مستقل مرکب شده و گاهی ترکیب از عبارت فارسی به لفظ عربی مستفاد شود چنانکه در اسم این خسته کوی آن صنم باید که باشد جای او ✦ یا زار ترمیرد سر ریش یا سر نهد بر پای او ✦ از لفظ ترسی که ترکیب یافته اسقاط الف زار مقصود ست واز لفظ روبرش تبدیل رای رو بحرف با مراد ست فتامل و مولانای شرف الدین علی یزدی در حلل مطرز عمل ترکیب را براسه ذکر نکرده و منشا ترک این عمل ظاهرا همین باشد که ترکیب در اکثر متفرع بر تحلیل میشود پس در نظر تحقیق زائد بر عمل تحلیل نیست بلکه داخل در دست اما در جائی که ترکیب از اجزای مستقل حاصل شود تحلیل را دران مدخل نخواهد بود چنانچه در اسم عمر گذشت و درین صورت ترکیب را براسه عملی باید شمرد و ازینجاست که مولوی جامی و ملا میر حسین نیشاپوری ترکیب را عملی علیحده قرار داده اند اما عمل تبدیل عبارت ازان ست که بعضی حروف را که از ضمن کلمه حاصل شده باشد بعضی از حروف دیگر که غیر حاصل باشند بدل نمایند بیک تصرف یعنی اسقاط مبدل و ایراد بدل بجای آن از یک عبارت مستفاد گردد بی توسل بصورت کتابی و تشابه نمی حروف و غرض از قید یک تصرف احتراز ست ازانکه اسقاط مبدل و تحصیل بدل بجای آن هر یک از عملی دیگر واقع شود چنانکه در اسم سعید از غایت مهر ست که در عهد تو دل ✦ پیوسته گداز دو چندان گردد ✦ های لفظ عهد بوسیله عمل انتقاد ساقط شده و یای بجای آن بتوسط عمل حساب حاصل آمده این نوع خارج از عمل تبدیل ست و مبدل را در اصطلاح این فن فاسد خوانند و بدل را کائن گویند

معنی لفظ خطا منزل کردن یعنی است لفظ کشتی و کشتی الحق ثابت باشد ۱۲

اما مثال تبدیل چنانکه در اسم **عوض** برلب حوض چوں دہان شستی * چشمۂ خضر شدہ کنارہ حوض * چنانکہ در اسم **سعد** دامن ہر گل ببوئے خود کشد زین بوستان * خاک خوش زد چاک ذیل جملہ را اے دوستان * آخر این چہار لفظ کہ خاک و خوش و زد و چاک باشد چوں بحرف را تبدیل یابد خار و خور و زر و چار حاصل آید و گاہی تبدیل بواسطہ تحلیل حصول یابد چنانکہ در اسم **نبی** دیدند نشان قدمت درویشان ۔ خواہند ازان نشان ترابی ایشان * از لفظ نشان چوں شان را بی ملفوظی سازند نبی شود و لفظ شان را در بیت مخاطب ساختہ بتحلیل کلمۂ ایشان و گاہی عمل تبدیل متضمن کنایہ باشد چنانکہ در اسم **رشید** از گردش دہر آنچہ نیابد تغییر * خواہم کہ بود صورت آن ماہ منیر * دہر را چوں قلب کنند ہی او تغیر ہمی یابد و آنرا بہ سی کہ صورت شی ست بدل کردہ و چنانچہ در اسم **مقصود** باغ را وقت گل از باد مرصع یابی * بہ بر آب قبا صوف مربع یابی * از لفظ مربع چہار گوشہ مرادست و از لفظ چہار گوشہ تبدیل فاری صوف بدال غرض ست و چنانکہ در اسم **معین** مانند زر شود رخ من نا تو بنگر ہی * مسکین بیدل تو کند کیمیاگری * مراد از کیمیائی زر شدن مس ست و ازان تبدیل مس بعین مقصود ست فتامل و چنانکہ در اسم **اسمٰعیل** بعد یکسال ساقیا سینہ * سوزدم زان شراب پارینہ * لفظ قیاسی ترکیب یافتہ و آنچہ قیاسی نباشد سماعی ست و از سال کہ چوں سائی او بہ لفظ سماعی بدل شود اسمعیل حاصل آید و گاہی عمل تبدیل بتصرف در صورت یکتائی حروف حاصل شود چنانکہ در اسم **فصیح** میداد رقیب آن سہی قد راپند * کاندر رخ ہر کس چو گل از ناز نخند * از حد چو بشد نصیحت آن شوخ گرہ * بر گوشۂ ابرو زد و سر پیش افگند * گوشہ ابرو نون ست و از گرہ زدن و سر پیش افگندن آن تبدیل نون بفا مرادست و گاہی تبدیل بوساطت رقم ہندسی حاصل آید چنانکہ در اسم **شمشاد** بہ پیس یار سیمین بر ما * پیوستہ ز رسم عزت استادہ بپا تصحیف عزت غرب میشود و چوں رائی او را استادہ یعنی راست بنویسند رقم شش میشود و بواو تبدیل

می یابد و گاهی لفظی که در وی تصرف نمایند بتمامی مبدّل شود چنانکه در اسم نعمت مے فروشد
یار ما نار ور قیبے هر زمان ✤ مانع ست آن ماه را و ما بقیمت داده جان ✤ واز نوادر و بدائع
طریق تبدیل ست این تصرف در اسم دارا ازلفش که نقاب آن گلگون شد ✤ زد
شانه و آن شب دراز افزون شد - بر مه چو کشید آن صنم دامن زلف ✤ از زلف وے
آنچه بود کج بیرون شد ✤ کشیدن دامن زلف اسقاط حرف لام ست از لفظ دال واز
مه قمر وازان حرف را به تنجیم واز زلف ثانی حرف لام خواسته وچون کجی او بیرون رود با لف
تبدیل یابد **جدول دوم** در بیان اعمال تحصیلی وآن هشت عمل ست اول تنصیص و
تخصیص دوم تسمیه سوم تلمیح چهارم ترادف واشتراک پنجم کنایه ششم تصحیف هفتم
استعاره وتشبیه هشتم عمل حساب اما تنصیص وتخصیص عبارت از دو تصرف ست یکی ذکر بعض
حروف اسم یا تمام آں بعینه واین را تنصیص گویند دوم قصد اختصاص وامتیاز آن
حروف بقرینه که بوجهی از وجوه دلالت برآن نماید واین را تخصیص نامند واظهر طرق در نصب
قرینه آن ست که صریحاً بمحل مراد نشان دهند واین بچند نوع متصور ست یکے آنکه تعیین
مقصود اشارت نماید بی تعرض بحروف وکلمات دیگر چنانکه در اسم کریم کریم وخنده می
کند دشمن ✤ نام جوید شرف زکرده خویش ✤ دیگر آنکه تعیین حد مقصود بلفظے کنند که متصل
با او باشد چنانکه در اسم ایاز از تو بهاری چو میدان هوس - از پیش تو حاصل شرفِ نام تو
بس ✤ آنچه در مصرع اوّل ما قبل لفظ تو واقع شده حروف اسم ست دیگر آنکه بلفظی یا
زیاده تر که بحروف مقصود متصل نباشد اشارت باد نمایند چنانکه در اسم جمال تاج ملک
رقاب کشور حسن ✤ سر جعدت بس ست تا لب لعل - دیگر آنکه تعین مقصود از سیاقِ سخن
وفحوای کلام حاصل آید چنانکه در اسم بهار روی تو گلے روضه رسنت بستان - نام تو بهاے
که ندارد پایان ✤ وحاصل این عمل مجرّد حروف ملفوظ ست وجائز نیست که از بعضے
حروف تنصیصے لفظ اراده کنند واز بعضے معنی مثلاً اگر راه در یا درین عمل گویند ما نه راه همان

عمل تنصیص

تخصیص

لفظ او خواهند واز دریا بم اراده نمایند جائز نباشد و اگر ضرورت افتد که از بعضے اجزاے
لفظ تنقیصی اراده معنی کنند تا ذهن از و بحرف دیگر منتقل شود باید که اشارتی بآن نمایند
چنانکه در اسم افراسیاب افسر سر یاب اگر دریافتے + سر تبازی خوان که مولشگافتے + سر را
در نازهی راس گویند و اف سر راس تخلیل حاصل شده و گاهی در مجموع حروف تنقیصی بعد
از حصول تصرفی می کنند و آنرا دو لفظ اعتبار می نمایند و درینصورت باید که ایمائی بتعدد
آن کرده شود چنانکه در اسم میراماں دیدم مے خراماں زان پرده دل وزین سر + معلوم شد
سر محل آرند و بجدائی هر اسم اشارتی کنند چنانچه در اسم حیدر و توران در تو حیران آن
درین افتاده چوں ببیند شرف + گو سر نام تو و نام رقیب آر دیه کف + و در اسم امام زین
من میان در دو غم زار و کشداز جور و کین + از میانم آن یکے این سو یکے آن سو
ببین + و گاهی تنقیص بعمل قلب حاصل شود چنانکه در اسم شادی شاه در پیش
رقیبان نتوان گفتن فاش + نام صنمے که هست دلها شیدائش + و گاہے متضمن
کنایه باشد چنانچه در اسم امام گهه گهے چون یاد زر آورده ام + آئینه پیش
نظر آورده ام + امّا عمل تسمیهٔ عبارت از انست که از اسم حرفی مسمائی او خواهند یا از
مسمائی حرف اسم او اراده کنند و باید دانست که هر یک از حروف تهجی را اسمیست مثل
الف، و با و تا و ثا الخ و اول هر اسمی مسمائی آن اسم باشد و آنچه زائد بر مسمّی ست آنرا بینات
آن حرف گویند و بینات شانزده[1] حرف باتفاق دو حرفی واقع شده مثل ال م ن و ج و
ذ ص ض ق ک س ش ع غ و در دوازده حروف دیگر که باقی میمانند اختلاف ست

---

[1] در بعض رسائل بنظر نامه نگار در گذشت که شانزده صحیح بے نون است چه زیادت نون وجه
ندارد گویم که اگر خلاف قاعده باشد گو باش اما در لهجه و کتابت اہل زبان مع النون و اکابر من تاریخ هم حساب
نون کرده اند ۱۲ ازاحة الاغلاط

نزد بعضی بیّنات آن نیز دو حرفیست باعتبار الف ممدوده ونزد بعضی الف مقصوره است
ومقطعات سور قرآنی مقوّی قول اخیرست مثل الر طه حم یس که در هیچ قرارت بالف ممدوده
روایت نشده وازین قرار عمل تسمیه متنوع بسه نوع میشود نوع اوّل آنکه از اسم حرف
مسمای او خوانند نوع دوم آنکه از مسمّا اسم خوانند نوع سوم آنکه از اسم حرفی بیّنات او اراده
کنند واین نوع از مخترعات مولانا شرف الدین علی یزدی صاحب حلل مطرزست که اکثر
معمیات امثله درین کتاب از نتائج طبع او ایراد یافته امّا نوع اوّل چنانکه در اسم شرف
زین جانب شرع وزان سوی کشف + راهی ست درین میان شرف را + وگاهی حصول
اسم حرفی باعمال معمائی باشد چنانکه در اسم صاعد نیست این آبله آخر که برا عضا دارم + کف
خونی ست زوریای تن افگارم + لفظ صاد بتحلیل وترکیب حاصل شده وچنانکه در اسم
فتحی چون بخواند یار با آواز نی - بشنواز نی آن نفس تحسین وی + از لفظ سین که
بعمل تحلیل حاصل آمد حرفش مرادست ودرین قسم گاهی اسم را به تثنیه یا جمع ذکر کنند وازان
مسمیات آن را خواهند چنانکه در اسم مقصود من شیم از ناخوشی خویش مشوش + بهر من آفاق
گشته پر ز دل خوش - لفظ ناقاف که بتحلیل وترکیب حاصل شده چون برگرد قافان می شود
چنانکه در اسم یحیی کو آه برآئی از دل محنت کش - کو آتش دل علم بگردون بر کش - کو
خون دل گرم بجوشش از دیده - گو از دل ما بگیر دریا آتش + از لفظ یا آت جمع مرادست
امّا نوع دوم از تسمیه که از مسمّی اسم او خواهند چنانکه در اسم فیروز بقصّه جان ودل ناتوان
رنج کشی + رخ چو ماه پیاپی نموده ماه وشی - یکبار از رخ چو ماه فی خواستند وبار دیگر
رو امداده کرده وچنانکه در اسم نوری نزد ما حرفی که آن بی قدر وروی یار ماست + رات
آخر کی بود بیوجه خواهیش رواست - از اسمای حروف آنچه بی الف ویا باشد
نون ست وگاهی لفظ مشتمل بر مسمّی که اسم او مراد باشد بعینه مذکور نمی سازند چنانکه در اسم
بها نام مه بی مهر من از غایت تازه + از دامن نیز سین بر میخیزد - ودرینجا ترادف

وسیلهٔ تسمیه شده وگاهی لفظ حرف را که بمنزلهٔ اسم جنس ست ذکر کنند و ازان هم مسمّیٰ
اراده نمایند وهم اسم چنانکه در اسم قاسم چون خواست شرف که نامش آرد بقلم + طے
گردد و حرف را به قانون ستم + از لفظ قانون ستم اسم نون و مسمائی نار اسقاط نموده امّا نوع
سوم که از اسم حرف بیّنات آن را اراده کنند و این را اصحاب حلل مطرز ابداع نموده و
باید که اشارتی باراده بینات واقع شود چنانکه در دو اسم امام وامین لعللش به بینات دو
جوهر دکان خویش + نام رقیب گفت گہے گاه از آن خویش + دو جوهر مراد از اسم لام و عین
ست چون درینجا بینات لام بگیرند امام شود و اگر یکبار بینات لام ویکبار بینات عین بگیرند
امین حصول یابد وچنانکه در اسم عبدالقادر بنده چون دامان خود را لبط گردد شد تمام
+ دل رمید از قصر فصل اسم را داد آن مقام + صاد قصر را ساقط نموده و بینات صاد
را بجای آن آورده امّا عمل تلمیح عبارت ازان ست که اشارت نمایند بحرفی یا بیشتر
که در محلی معروف مسطور باشد یا مذکور چنانچه در صنائع شعر مذکور شده وآنچه در معمّا بآن نشان
توان داد از دو حال بیرون نیست یا از قبیل کلمات ست که در محلی مشهور مسطور یا مذکور
میگردد و یا حروف مفرده است که در مواضع معین از برائے علامت اشهار قوم سازند مثل
رقوم تقویم و اصطرلاب و مانند آن چنانکه در اسم احمد گر فاتحهٔ فاتحه را دریابی ـ حاجت نبود
شرف به سی پاره ترا + و در اسم الیاس سورهٔ حسن چو بر صورت خوبت شد ختم + صورت
خاتمهٔ ذکر مجیدت شد نام + خاتمهٔ قرآن سورهٔ الناس ست و باید دانست که اصحاب تنجیم
در وضع ارقام تقویم اصطلاحی چند برائے اختصار مقرر کرده اند که در عرف ایشان متداول و
مشهور ست مثلاً در ثبت کواکب سبعه بحرف اخیر آن اکتفا می نماید و شمس و قمر را ش و ر می نویسند و
علی ہذا القیاس بروج دوازده گانه و ایام سبعه و شرف و هبوط و اوج و حضیض و امثال آن
چنانچه ز علامت روز و ل علامت شب و صفر علامت حمل و الف علامت ثور و ب علامت جوز
اوج علامت سرطان و برین قیاس ی علامت دلو و یا علامت حوت ست و در ثبت ایام هفته

الف علامت یکشنبه و رقم دو علامت دوشنبه و همچنین از برای هر یکی حرفی معین نموده
بجای آن می نویسند و چون در معما اشارت بآن چیز نمایند ذهن منتقل میشود بحرفی که مخصوص
اوست چنانکه در اسم **شمس** دوش سر وم تماشای گل و بید آمد ٭ قمر از شرم نهان
گشت چو خورشید آمد ٭ درینجا ترادف وسیله تلمیح شده چه خورشید مرادف شمس ست
و چنانچه در اسم **اویس** ناهید زهر مشتری میگردد ٭ او قیمتی ست و مشتری دارد مهره
و چنانچه در اسم **فیروز بخت** با شرف مشتری و ماه ببین از دل اوج ٭ صورت تربیع بهرجا چه
تقویم نگار ٭ و در اسم **صاعد** با آنکه دل ز من برد هستم بجان اسیرش ٭
بیدل صفاست ما را با چشم سیر گیرش ٭ و گاهی درین قسم لفظی را که حرف مقصود
علامت او باشد بعینه ذکر نکنند و مرادف او را هم نیارند بلکه تحصیل آن بعمل دیگر توسل جویند
چنانکه در اسم **طیفور** ترکی که فدای نام او کرد ٭ هندوی فلک دو خانه پر نور ٭ دو خانه
زحل که جدی و دلوست کنایه بآن نموده و علامت آن ط و ی مقررست و اما مثال آنچه
در محلی مذکور باشد چنانکه در اسم **بیگ** ای محرم کعبه آنچه در ره گوئی ٭ باید که نهفته
ذکر آن مه گوئی ٭ آنچه محرم کعبه در راه می گوید لفظ لبیک ست اما اعمال ترادف آن ست
که از دو لفظ یا بیشتر که برای یک معنی موضوع باشند یکی را ذکر کنند و دیگری را خواهند اعم
از آنکه در یک لغت موضوع باشند یا در لغات مختلفه چنانکه در اسم **شروان** شرف
هنگام شریف تو نشان میجوید ٭ لب شیرین تو پیوسته بجان میگوید ٭ و در اسم
بهمن نشانی ز نام بت دل نواز ٭ بهم بر لب جو توان گفت باز ٭ از جان روان
خواسته دار جو بهر و پوشیده نماند که الفاظ مستعمل بر دو قسم ست مفرد و مرکب مفرد یا اسم
ست یا فعل یا حرف و مرکب یا تام ست یا غیر تام و عمل مرادف در جمیع این اقسام واقع میشود
اما در اسم جنس چنانکه در اسم بهمن گذشت و در مصدر چنانکه در اسم **مسعود** خواهم بکوی
جانان عمری دراز گشتن ٭ تا آن دهان و دندان بینم بباز گشتن ٭ از لفظ باز گشتن

عود مراد وست وآن مصدر ست ودر ضمائر چنانکه در اسم هند وآشفته رحسن ست شرف
در دل او - جز روی نگار ولب دلدار جو + ودر اسم همّام خوبان ستارگان سپهر ملاحت اند
ماه ست در میانه ایشان نگار ما + ودر موصولات چنانکه در اسم مجدالدین یکدم از مسجد
برون نه پائی وسواس ای خطیب + نقش آنان جو که دارند از حضور دل نصیب + لفظ
آنان مرادف الدین ونقش او الدین می شود ودر فعل ماضی چنانکه در اسم رستم زان
شاه سوار صفدر میدانی + چون نام سوال کردم از حیرانی - بر طرف سمن فگند یکتا ر
رسوئی + پس گفت تمام گشت اگر میدانی + از مو شعر خواسته ومراد از تمام گشت لفظ تم
که مقصود بالتمثیل ست ودر فعل مضارع چنانکه در اسم یحییٰ گر شرف داد از فراق دوست
جان + نام نیکو زنده می ماند بدان + مراد از زنده میماند لفظ یحیی ست ودر حرف چنانکه در
اسم یوسف هوس زهد وورع بود شرف را در دل + از دل چو در آمد هوست آنها رفته از
در دل قلب فی مرادست ودر مرکب تام چنانکه در اسم نظام نگار من چو شرف شد ز جان
کمینه غلامش + گمان نه برد که گردد نشان دهنده ز نامش + از لفظ گمان نبرد ما ظن مرادست
ودر مرکبات غیر تام چنانکه در اسم عیسی از صورت نام او نشانی روشن چشم بفصیح تر زبانی
گوید + ودر اسم نورالاسلام هست نام آنکه روشن شد بر ویش چشم جان - روشنائی
مسلمانی به نیکوتر زبان + ودر چنین مواقع زبانی که لفظ مقصود از لغات آن زبان باشد
اشارت کردن بسیار پسندیده است چنانکه در اسم صدر گذشت وچنانکه در اسم عبدالسّلام
بنده ترکی شدم در زانکه می پرسیس نام - آنچه اول گفتمت برخوان بتانسے والسلام +
امّا اشتراک آن ست که لفظی را دو معنی یا بیشتر باشد واشتراک تنها بی ترادف در معمّا نمی تواند آمد
زیراکه مقصود در معنی معمّائی حروف والفاظ ست وبا چندین معنی کار نیست ودر ترادف
بمجرد دریافت معنی حقیقی ذهن از مذکور بمقصود انتقال سے نماید وادراک آن بعد از علم بوضع
موقوف بقرینه نمی باشد ودرین صورت وقت وخفائی که در معمّا باید در ترادف تنها

میسّر نیست و در تدارک این قصور اشتراک را با ترادف ضم می کنند و طریقش آن ست که لفظ
مشترک بعینه مذکور سازند و مراد ازو بحسب معنی شعری مفهومی باشد و مقصود معمائی لفظی که
مرادف او باشد به اعتبار مفهومی دیگر چنانکه در اسم الغ بیگ گرانی گشت حاصل پی چو
بردم بر سر کویش * سبکرو خانه بگزشتم بجان و دل دعاگویش * درین بیت لفظ گرانی
بحسب معنی شعری در مقابل سبکی آمده و بقصد معمائی در مقابل ارزانی و از ان لفظ غلا
خواسته که مترادف گرانی ست و گاهی لفظ مشترک را بعینه مذکور نسازند بلکه بر سبیل
ترادف آرند چنانکه در اسم سعدی در خواب شنیدم سحری نام نگاری شوقی که دلم داشت
یکی گشت هزار * ای یاد توام فرود مهر بر مهر * دیدار تو باشد که ببینم بیدار * از مهر اول بطریق
تلمیح سن خواسته و از دوم لفظ عین و ازو بملاحظه اشتراک و تسمیه حروف عین اما عمل کنایه
عبارت از ان ست که چیزی را به لفظ غیر موضوع له ذکر کنند و از ان لفظ موضوع له اورا
خواهند و این عمل بر دو قسم ست کنایه ابداعی و کنایه اختراعی اما کنایه ابداعی آنست که
موقوف بر ماده که بعمل سابق خاص شده نباشد بلکه مواد اسم را بصفات و حالات عارضی
که اختصاص بآن دارد نشان دهند و بنحوی که اندیشه از ملاحظه آن انتقال مقصود نماید و
این نوع قریب بلغز است چنانکه در اسم خضر ز اسما مثلثی که عشق حاصل ست و بس *
مشروح بشنو از شرف ای حر المعی * او را برابر ست بهم مرکز و محیط * نصف محیط مغر
بلش ثلث مطلعی * پوشیده نماند که حرف را در نصف محیط در اسم مذکور واقع شده آنرا باعتبار
تاخر مغربی گفته و حرف خا را باعتبار تقدم محیط مطلعی گفته و عدد حرف را ثلث خا می شود
چنانکه در اسم شمس نام بتم سه حرف ست روشن کنم مفصل * ثانی دو ثلث ثالث
وان هر دو ثلث اول * و این نوع را باعتبار حصول اسم معما میتوان گفت الا در حقیقت
لغز ست و گاهی در کنایه ابداعی بقواعد و مصطلحات علوم توسل جویند چنانکه در اسم کمال الدین
بنجار تعب کسی گل کام نچید * بی رنج طلب کس بمرادی نرسید * زنهار دلاور تو در کمین باش دگر *

نادر تو شود ادات تعریف پدید + مراد از ادات الف ولام ست ونوعی از کنایهٔ ابداعی بطریق
تلمیح حاصل می شود چنانکه در اسم علی شیر ماهی که فرشته صورت و حور لقاست پیرایهٔ حسنش
ادب و علم و حیاست + نامش بولای شه و شیر ست ولی + بشنو ز شرف که اوّلین شیر
خداست + وفرق درین قسم کنایه و تلمیح آنست که در تلمیح حرف یا کلمه مشار الیه عین مقصود
میباشد و درینجا واسطهٔ مقصود می شود واز قبیل کنایه ابداعی ست این معمیات میر
حسین شفیعی نشاپوری در اسم مظفر آنکه هست از سببش روز بروزم بهتر + هوسم هست
که زیر قدمش مانم سر + و در اسم قباد دلا دوری از کار و بار جهان به + وزان آنچه باشد
رخ دلبران به + آنچه وزان باشد باد است و در اسم عبیدی چون مهِ عارض و سرو قدِ آن حور
نژاد + مه تابنده نباشد نبود سرو آزاد + ماده اسم لفظ الی امرادف تا است ولام اور آزاد
گفته وساقط نموده الف اورا بنده گفته و بلفظ عبد تبدیل کرده و چنانکه در اسم لطیف
هست بر روی طبق ماه بجائی نانش + چرخ فیروزه چو افطار کند بر خوانش + از لفظ فیروزه
چون از لفظ فیروزه چون روزه برود و باقی قلب شود لیف حاصل آید اما کنایهٔ اختراعی آن ست
که اشارت نمایند به لفظی که بعملی از اعمال معمائی حاصل شده باشد یا بتجدید حاصل شده یا لفظ
سابق منضم گردد یا ذهن از وبه لفظ دیگر منتقل شود بوجهی از وجوه پس کنایه اختراعی اثبات
نمودن ست بتکرار لفظ چنانکه در اسم محمّد مدحش گفتم چو باز گفتم فرمود + ز اوّل دوم از دوم
سوم زائد بود + ونوعی از صور تکرار ست که از لفظی معنی اراده نمایند و از ضمیری که راجع بآن
لفظ باشد معنی دیگر خواهند بطور صنعت استخدام که در فن بدیع نزد ائمهٔ عربیت مقرّر
ست چنانکه در اسم سعد رقم مهر چو با او دیدم + زود از خانه نشان پرسیدم + از رقم مهر حرف
سین واز ضمیر او که راجع به مهر ست عین خواسته ومصرع ثانی کنایه ابداعی ست چه خانه
چهارم خانه مهر و محبّت ست واز چهار حروف دال مقصود ست وچنانکه در اسم ابو اسحاق
میان سرو قدش رسم نو نگر کالیشان + نهاده سر بهم و در میانه دل بیخود + از سرو قد دو الف

خواسته ورسم تو پوست واز ضمیر ایشان که راجع بسرو وقدست سر بهم گفته وسین وقاف حاصل
کرده واز دل حشام اوست ودرین قسم کنایه اکثر توسل بذکر کلمهٔ خود وخویش ومانند آن جویند
چنانکه در اسم احاطم آنچه ز آئینه ام توقع بود + آب در عکس خویشتن بنمود + ودر اسم قوام
گر شبی شرح جمال تو شرف داراند + ماه بیخود شود ودرویش آن واماند + از بیخود شدن ماه استفاده
رائی قمر مرادست وگاهی این نوع کنایه را با تسمیه ضم کنند چنانکه در اسم سیف
قدت حرکت کرده والف بیخود شد + تا دل سرگشته اش آری بشمار + از بیخود شدن
لفظ الف حذف مسمای او مرادست سرگشته درینجا از محسنات معمات ست واز لطائف
این نوع ست این معما باسم آدم محتسب خمهای می وی برسر کوئی بریخت + شد
تماشا گرد آن باده که هر سوی بریخت + لفظ شاگرد بتحلیل وترکیب حاصل شده اما عمل
تصحیف عبارت از انست که بتغیر صورت رقمی حرفی یا بیشتر بجهت حصول ماده اسم اشارت
نمایند واین اشارت را دو طریق ست یکی آنکه بصیغهٔ تصحیف باشد وآن لفظ تصحیف
ومصحف ورسم ونقش وشکل وصورت ونظائر آنست واین نوع را تصحیف وضعی نامند
دوم آنکه اشارت کرده شود بمحو یا اثبات نقطه که مابه الامتیاز بعضی حروف ست از یکدیگر
واین را تصحیف جعلی گویند ومورد این عمل از حروف هجا بیست ودو حرف ست ودر شش حرف
دیگر عمل تصحیف نمی آید وآن در لفظ کوه عمل مجتمع ست اما تصحیف وضعی باوضاع مختلف
وقوع می یابد از انجمله یکی آنست که صیغهٔ تصحیف را بمحل تصرف یا کلمه که دال بر محل تصرف
باشد اضافت کنند چنانچه در اسم ابوتراب شرف در صورت ایوب صابر + تراجوید که هست
از درد شاکر + ودر اسم فتح الله در صورت بوسه تو حال عجب ست + میر دشرف وآب
حیاتش سبب ست + وچنانکه در اسم میر حسین چون میشود سوار برخش ستم زکین بسر
میرود تو صورت این ماجرا ببین + ودرینجا تصحیف بضمیری که راجع بمحل تصرف ست
مضاف شده وگاهی صیغهٔ تصحیف برای اضافت استعمال کنند چنانکه در اسم یعقوب

عمل تصحیف

گردان بت عفو باشد ای شرف + صورتی زان خوبتر ناید بکف + و در اسم بشیر
با مید کامی که آید بکف + یعنی نقش دل نگارد شرف + و در اسم عمران گر ندانی نام آن شکر
لب شیرین دهان + دیده پر شکل دهانش بند و زان نقشی بخوان + و در اسم ناصر نام ترا ای
نامور با دل والا گهر + تا نقش کردم بر بصر شد محو از و نقشی دگر + از یک نقش تا تا خواسته
و از دیگر حرف با اما تصحیف جعلی که در ان محو یا اثبات نقطه حاجت افتد و تعبیر از نقطه بگوهر
و خال و دانه و ذره و مانند آن نمایند بسه طریق می آید یکی آنکه حروف مهمله را منقوط سازند
یا بر حرفی که یک نقطه دارد نقطه دیگر بیفزایند چنانکه در اسم فضل کرد و سط فضل
شتا و ابر عطایت + یک قطره چکد سر و بر آید ز کنارش + و در اسم شیخ اویس آبروی
تا شود پیدا من درویش را + می کنم صرف نهی در ها ی اشک خویش را + و در اسم
خضر ترست بورق گل دو خال عنبر فام + که گر بحضر در آید شرف بر آرد نام + و جامع تصحیف
جعلی و تصحیف این معما باسم شیخ علی آمد مه من چهره پر از قطره خوی + دیدم
رخ او سوال کردم از وی + بر ماه ستاره ها چه تصحیف بود + چون گفت به تصحیف دگر بردم
پی + مراد از تصحیف دگر لفظ جعلی ست که تصحیف او شیخ علی میشود و طریق دوم از تصحیف
جعلی آنکه حروف معجمه را مهمله سازند چنانکه در اسم حسام از چشم من چه ریخت هر آن گوهری که بود + در چشم
قطره ها ز دریا و سی کشود + و در اسم مسعود اینها هر نثار افشاند و دل بر سر نهاد + شمع
در بزم تو دوش رسر گذشته بود + طریق سوم آنکه نقطه را از محلی به محلی انتقال نمایند چنانکه
در اسم یوسف خالها داری تو در گرد و بر لب عیان + از شرف جز صورت بیدل نماید
آن زمان + و در اسم رستم دلدار گر گاهی نهد به سیم اشک ما قدم + بالا فشانم خرد ها بهر نثارش
درم + و از این صور تصحیف جعلی هست این معما باسم شرف از طرف روی او طره بر داشت
سحر + کرد پیدایش طلوع نهر و سه چیز دگر + نهر و سه چیز ای عجب هست یکی بر چهار +
از شرف این نکته پرس گر تو نداری خبر + در اسم عمران سوختن داغ از غم جانان خوش است

در طریق کارما نیز آن خوش است + طریق کارمانی که بتحلیل حاصل شده نقش است
فافهم امّا عمل تشبیه و استعاره عبارت ازان است که لفظی را ذکر کنند و ازان حرفی یا بیشتر
اراده نمایند که با آن لفظ مشابهت داشته باشد بطور تشبیه یا قاعده استعاره که
بیان مشروحًا در حدیقه اولی گزارش یافته و چنانچه در استعاره مذکور شده که وجه تشبیه در
مستعار له و مستعار منه باید که ظاهر باشد درین جا نیز باید که مقصود را با مذکور مشابهتی جلی باشد
که میان متعارف بود تا ذهن بسهولت انتقال بآن نماید و از حروفی که تحصیل آن باین عمل
بسیار واقع میشود یکی الف است و تشبیه آن بقد و سرو و علم و نخل و نظایر آن کنند چنانکه
در اسم ابراهیم گفتم نه براه است که نام تو ندانیم + بنمود قد و خنده زنان گفت براهیم +
و در اسم حسام حریم چشم مرا سرو قد آر بیارا یار + کند نثار هر آن گوهری که دارد چشم + و در
اسم حیدر رایت وصف رفیعت چون بر اندازد شرف + از حیا دارا ببیندازد علمها را همه +
و در اسم خرم هر که زان لب چشید طعم رطب + نخل خرما زبن بیندازد + دیگر از حروف
مذکوره سین است از تشبیهش باره و دندان کنند چنانکه در اسم سعد گر ازه نهی بر سر این بنده
بیدل + حقا که زهر تیغ تیز و سر موی + و در اسم حسن شاه لب شیرین و دندانش نگه کن +
نشان جود زبس آن ترک مه کن + مراد از شیرین حلوا است و رسته دندان نیز گویند چنانکه
در اسم شمس از طرف لبش رشته چه نمود + شکل دهنش دران میان پیدا شد + دیگر از
حروف مذکوره نون است که آنرا با ابرو و هلال تشبیه دهند و جیم و دال و لام را بزلف و صاد
را بچشم چنانکه در اسم نجم الدین جمال وی بمیان دو شکل ابرویش + شرف چو دید دل و
دین بباخت در کویش + و در اسم اختیار نا او دو هلال وار چید از ناخن + من نقش زدم
تمام تا من زنیاز + و در اسم محمود بنجم محمود خوبان است نامش هم عیان بود + بجای شکل
دندانش اگر نقش دهان بودی + و اکثر امثله این عمل در مطاوی ابحاث دیگر گزارش یافته درینجا
همین قدر کافی است امّا عمل حساب در آن منقسم بپنج اسلوب است اول اسلوب اسمی دوم

عمل حساب

حرفی سوم اسلوب رقمی چهارم اسلوب احصائی پنجم اسلوب اختصاری اما اسلوب اسمی
آنست که اسم عددی را ذکر کنند و حرفی را از حروف ابجد که اختصاص بآن عدد دارد
اراده نمایند چنانکه در اسم عماد بهر نظاره تو بگاه عتاب و خشم * خواهم من از دماغ پریشان
هزار چشم * و چون ذکر اسم و اراده مسمی از قبیل تصریح است این نوع معما چندان وقعت
ندارد پس اگر حصول اسم عدد باعمال معمائی باشد وقعت و لطف می افزاید چنانکه در اسم
تاج ز لوح سینه بشو نقش نام غیر تمام * تو ایچو سینه تهی گشت یابی از وی نام * و در اسم
نجیب تا نام آن شه عجب بدست آمد * مقصود دلنشین چون لهفت پیدا شد * صورت شه سه است و
ازان حرف جیم خواسته و چنانکه در اسم بلال گفتمش که بلا بر چه شد بنام تو گفتم * نهاد و بر لب یاقوت
رسته دندان * سر رشته دندان سین و لب یاقوت یا است و از تالیف آن لفظ سی حاصل
شده که لام ازان مراد است اما اسلوب حرفی آنست که حرفی را ذکر کنند و از و اسم عدد آن
حرف خواهند چنانکه در اسم موسی گفتم که چیست نام تو ای جان فزای دلبند * آشفته گشت
و مو را بدامن گل افگند * دامن گل لام است و ازان لفظ سی خواسته و در اسم عثمان
گفتم بنام خویش کن شاد * چشم و گوشه ابرو نشان داد * از گوشه ابرو حرف عین خواسته
و ازان لفظ ثمان اراده کرده و در اسم سلیمان لب لعل تو در شمار خود است * تا ز طرف
دهان نه پنداری * از شمار لام لفظ سی مراد است اما اسلوب احصائی آنست که خواص و صفات
و احوال عددی را ذکر کنند و ازان اسم آن عدد یا حرف او یا نقش او خواهند مانند زوج
و فرد و ناقص و تام و زائد و منطق و اصم و تنصیف و تثلیث و تضعیف و مانند آن که در علم حساب
تعریفات آن بتفصیل موجود است و این اسلوب جزئیات بسیار دارد که سید الشیق علم حساب داوی
آن مخترعان شده و مولانا شرف الدین علی یزدی در حلل مطرز باشرح و بسط بیان نموده درین
مختصر بذکر مثالی چند ازین اسلوب اقتصار میرود چنانکه در اسم سلیمان حی درپی پنج عدد را
بیان یا ... است بدان * مقصود با تفصیل لفظ پنج در ده است که چهار پنج و ازان

نون خواسته وچنانکه در اسم خواجه احمد بن سهل سرشک من کرد آهنگ اوج گردون
تا هفت طاق دیدم آخر تمام در خون ✻ در حروف احاد آنچه از یکی تا هفت طاق است
الف وجیم وها وزا است وآخر را که زی باشد تمام گفته واسم او خواسته ومجموع را در لفظ
خون آورده چنانکه در اسم یعقوب غایت عقل تخمینی بازار ✻ پس در اول عدد زاید
بین ✻ اول عدد زاید دوازده است وچنانکه در اسم قاسم شد ستاره چه ریخت اشک
عرد ✻ کرد این کار مهر بجد او ✻ عبارت سدس تازه بتصحیف جعلی حاصل شده ولفظ تازه
کشش صد وشش است سدس آن صد ویک میشود وازان تا خواسته واز مهر بجد تمیم خواسته
چون نقطهائی او برید دسم میشود اما اسلوب انحصاری عبارت از انست که عدد وی را که
در عدد معین منحصر ومشهور باشد ذکر کنند وازان عدد او را خواهند چنانکه در اسم احمد از خدا
درهای جنت شد بنیاد کلیم ✻ مفتح تا از اصطفات آمد آن ذات کریم ✻ خدا یکی ودرهای
جنت هشت وبنیاد کلیم چهل واسطقسات که عناصر باشد چهار است وچنانکه در اسم منصور
مستور بود نامسق ونقش میکند شرفت ✻ از بهر کشف رمز شمار جهات را ✻ ست را از لفظ مستور
بنص بدل کرده وشمار جهات شش بود آنست وفقیر در مصطلحات طبی گفت باسم مجد مهدی
کن مزاج از هو طبیعی ✻ که از عدد بالا بجی ارکان پدید آید ✻ امور طبیعی هفت وارکان
چهار است اما اسلوب رقمی عبارت از انست که اشارت ببعضی از ارقام هندسی نمایند
وازان عدد او را خواهند واین بدو طریق می آید یکی آنکه اشارت نمایند باثبات صفر
از برائی رقمی یا اسقاط صفر از رقمی دوم آنکه ارقام را بیکدیگر ترتیب دهند اما اول چنانکه
در اسم سراج درخط خوبی چو زمه خواهی باج ✻ صفری کم کن ز اولین لفظ خراج ✻ چون
یکدرجه صفر از خاکم شود سبز گردد وفقیر در اسم رضا چون دل آشفته ام یکپایه بالاتر رود ✻
می سزد در راه بی پایان عشقت گم شود ✻ واثبات واسقاط صفر گاهی بوسیله اعمال دیگر باشد
چنانکه در اسم جمال تا طلوع ماه ومهر آئینش از شوق کمال ✻ شد بکر را اولین برج شمالی ا

اسلوب انحصاری

اسلوب رقمی

غروب + مراد از اولین برج شمالی حمل و رقم آن در تقویم صفر است و از تکرار غروبش اسقاط
دو صفر مراد است از سه صد که رقم شین است در لفظ شمالی و چون دو صفر از
رقم شین کم کنند جیم شود مثال طریق دوم ازین اسلوب چنانکه در اسم حیدر سوال
کردم از ان دلبر محاسب نام + ز لطف کلک گهربار ساخت زیور دست + یکی میانه هشت
دو وز در رقم دان را + شمار کرد و در آورد حرفی از سر دست + چون رقم یکی را میان هشت
در دو بنویسند دو صد و هژده شود جدول سوم در اعمال تکمیلی و آن سه عمل است تالیف
و اسقاط و قلب اما عمل تالیف عبارت از ان است که مواد متفرقه اسم را که بوساطت اعمال
دیگر بحصول آمده باشد بترتیب حروف اسم جمع نمایند و فرق درین عمل و عمل تنقیص آنست
که در آنجا مجموع حروف حاصله در حکم یک مفرد می باشد باعتبار معنی معمائی و در تالیف مواد اسم
را جدا جدا ایراد می نمایند و در مواضع متعدده انضمام والتیام ایشان مراد باشد و مراد از
مواد مذکوره در تالیف اعم از ان است که حروف مفرده باشند یا کلمات و تالیف بدو
طریق می آید یکی آنکه آجزا بهم پیوند و بی آنکه جزوی در جزو دیگر داخل شود و این را تالیف
اتصالی گویند دوم آنکه بعضی اجزا را در بعضی داخل سازند و این را تالیف امتزاجی نامند
اما تالیف اتصالی و آن گاهی از نظم بحسب تقدیم و تاخیر لفظی مستفاد گردد بی آنکه در کلام
اشعاری بتقدیم و تاخیر حروف باشد چنانکه در اسم حیدر بنمای که ابتدای حال است +
دستی زبرای آخر کار + و درین صورت رعایت تقدیم و تاخیر حروف اسم بحسب ترتیب و حسبت
چنانکه در بیت مذکور اما اگر قرینه دال بر ترتیب یافته شود روا بود که مقدم را موخر ذکر کنند چنانکه
در اسم بایزید آن سر زلف که پیوسته هی پای برد + گر بدست شرف افتد بجهانی ندهد +
و از نوادر این قسم است آنچه ملا میر حسین نیشاپوری گفته در اسم محمد مومن میرزا در مدح و
ثنای شاه جمشید مکان + سلطان فلک سریر و آرای جهان + گردون لوح نوشته
آمد ای دل + خورشید نهاده دل بهر حرفی از ان + و گاهی واو عطف دلالت بر ترتیب

در وضع اجزا انما ید و آنچه بعد از واو مذکور شود موخر باید داشت و آنچه ماقبل اوست مقدم باید شمرد چنانکه در اسم شکر الله شرف روی وفا از شکوه بر تاب و نهان میگو * بجانش نمایت شکر و رضا و فضل و افضالش * و واوی که در معمی شعری بمعنی عطف نباشند در معمی معمائی گاهی بمعنی عطف گیرند و گاهی بائی معیت و بر که مرادف علی می آید افادهٔ تالیف کند چنانکه در اسم جنید روی جانان بدین دل ویدن * به که غافل بکعبه گردیدن * و در اسم عماد بر ما فگن ای شاه کرم چشم عنایت * کز در د تو درین شهر بماندیم * و در اسم ابوسعید از نمایت دوستی و هم او را دل * زر بر سر دست بر سر زر دندان * و اوج و فراز و نظایر آن قایم مقام بر می شود چنانکه در اسم مسافر چون افسر ماه و مهر تاجش گویند * باید که بود تاج مناسب او را * افسر ماه و تاج او سین و تاج منا که میم است دستار او گفتم و چون مراد تالیف انتصالی زیاده از دو جزو باشد و خواهند که تصریح نمایند بتعیین وسط و طرفین از برائی ترتیب وسط را اصل سازند و طرفین را با آن ضم کنند چنانکه در اسم علی در طلبت شد عبیر و پای پری * از طرف آفتاب و ز طرفی مشتری * و در اسم فتوح توی آنکه ز آغاز و انجام فتح * بیمین و یسار تو زیور گرفت * دگاهی وسط را میان طرفین آورند چنانکه در اسم مسعود خورشید سر انداز دو گل دل بازو * هر گاه که عشقت آورد سر بمیان * و درین قسم گاهی بذکر از و تا که مرادف من و الی باشد توسل جویند چنانکه در اسم صدیق هر کجا بیع آن پری باشد * قاف تا قاف مشتری باشد * و در اسم ابوطالب راز ابرو گوشرف کار است * از سر طره تا لب رخ او * اما تالیف امتزاجی اکثر بتوسط کلمه در حاصل آید چنانکه در اسم شاه رستم سروش که طوبی آسا از سدره[۱] بر گذشته * در شهر تا در آید رستم ز سر گذشته * و گاهی

---

[۱] سدره بالکسر درخت کنار سدرة المنتهیٰ درخت کنار یست بر آسمان هفتم از قاموس و تاج اللغات و منتخب و منتهی الارب و کشف و بهار عجم و بالفتح غلط است ۱۲ از رحمة الاغلاط ۱۲ ۱۲ ۱۲ * * *

لفظ و تحلیل حاصل شود چنانکه در اسم برهان شدم با آن در حشتم ز نام خواجه نشان
نداد یارم و گفتا طریق دربان است ✤ و لفظ قلب و دل و اشباه آن در این عمل
مرادف درست چنانکه در اسم بختیار آن بت که دل از پاره خارا دارد ✤ ناسخ زکه پر سیم
که یارا دارد ✤ و گاهی از اسقاط کلمه را بو صنع و مقام تعبیر کنند چنانکه در اسم منصور یوسف
رخی طلب کن کز دولت عزیزی ✤ در مصر هر محلی از تو فزوده چیزی ✤ و گاهی لفظ بر شدن
و آمیختن و مانند آن ذکر کنند و دخول اجزا در بعضی اراده نمایند چنانکه در اسم علی عیدی روی
دوست پر ز بلا است ✤ و ز بلا جمله کاست دل برجا است و در اسم میر قاسم تا شرف در
دست بگیر و قلم ✤ بارقم اسمی بر آمیز د بهم ✤ ماده نام لفظ رقم اسمی است که از امتزاج حروف
بیکدیگر حاصل شود و از غرایب تالیف امتزاجی این چند معما است در اسم احمد
دل با ظرف و دل با مظروف ✤ و ز لب دوست بحرفی موقوف ✤ و در اسم حمید.
درمی ار گویند حد باید زدن شرع است و دین ✤ عکس آن گوید شرعت گو یا معما باشد این ✤
و در اسم کمال رسم بودی که گل در آب نهند ✤ خوی بروی تو عکس کرد آن حال
و در اسم مبارک کام دل است تا مست دل زان گرفته در بر ✤ رمز شرف نفهمد عارف
هنرور ✤ و در اسم محمود صورت جود است و لیس خواجه ز والا گهر ✤ افسر ملکش کلاه مثل
کلاهش کمر ✤ و در اسم شاه گرگین مے برد یوسف با باز قبیش بجیل ✤ یارب آن گرگ
شود طعمه شاهین اجل ✤ اما عمل اسقاط که آنرا تخلیص نیز گویند چنان است که حرفی
یا بیشتر از حروف حاصله را بیندازند یعنی اشارت بعدم اعتبار آن کنند تا مقصود از
آنچه غیر مقصود باشد خالص گردد و در اصطلاح این حرفی یا بیشتر که از لفظی ساقط گردانند
آنرا منقوص خوانند و آن لفظ را منقوص منه گویند و آنچه بعد از اسقاط باقیماند آنرا حاصل
نامند و اسقاط بر دو قسم می آید یکی آنکه منقوص را هم در ضمن منقوص منه هدف و ناوک
تصرف سازند و از درجه اعتبار بیندازند و این را اسقاط عینی گویند دوم آنکه منقوص را

در غیر منقوص منه معین ساخته از وجه اعتبار ساقط نمایند و چنین اسقاط را مثلی خوانند و در اسقاط عینی تخصیص منقوص و تنقیص او از یک عبارت حاصل میتواند شد بنوعیکه بهیچ عملی از اعمال اصولی و فروعی احتیاج نیفتد چنانکه در اسم قواهم سر را بدو روی نخواهیم ناتمام * و آن در دلش بماند ولی ناتمام بود * اما در اسقاط مثلی تخصیص منقوص بی وسیله عملی از اعمال تحصیلی صورت نه بندد و الفاظی که دلالت بر تنقیص نمایند آنرا صیغه اسقاط گویند و این بر دو گونه می آید خاص و عام صیغه خاص آنست که مفهومش مقتضی زوال جزوی معین باشد از منقوص منه و چنان صیغه دلالت بر تخصیص و تنقیص معا میکند مثلا لفظ ناقص و ابتر و کوتاه و مختصر دلالت بر نقصان حرف آخر مینماید چنانکه در اسم علی در چشم ناقص آید ماه تمام وزنی * جز صورتت نجویند اهل کمال معنی * و در اسم کیخسرو کی سخن گو تا کنم تا رو نماید وصف یار * زیر بالای است بالای سخن را هوشدار * و لفظ مجوف و تهی و خالی و اشباه آن اشعار می بر نقصان ما بین الطرفین کلمه میکند چنانکه در اسم سیف تهی الجسم و جهان پر آبحیات * ما سوی تهی کنار فرات * و صیغه عام آنست که مشعر باشد بر جدا شدن چیزی لا علی التعیین و درین صیغه ناچار است از انضمام امری دیگر که افاده تخصیص منقوص نماید چنانچه در ما بعد امثله معلوم خواهد شد و باید دانست که اظهر طرق اسقاط صیغه نفی است و اگر این بلفظ نیست و نبود و مانند آن متوجه منقوص شود و اگر بصیغه ندارد و مانند آن بود باید منقوص منه گردد چنانکه در اسم بلال به تیغ از مکشی شاید دلی پیوند را بگسل * بلا بر دل خوش است اما سر دهی ندارد دل * و صیغه که درین عمل بسیار واقع میشود کلمه بی است و آن در اسقاط عینی بر ادات انتقادی داخل میشود و در اسقاط مثلی بر لفظ منقوص یا آنچه دال برو باشد می آید چنانکه در اسم یعقوب رقیب چون شرف از روی یار شد خرم * عقوبت تو اگر نی نه با هیچ است بی غم * و چنانکه در اسم احمد صباح مرو چو بی صبر مانی از غم یار *

له تشنه بفتح [illegible] پختگی نشده [illegible] [illegible]

بنام دوست صبوحی کن و شراب بیار + و در اسم قطب آشک خونی در گریبان خواستم
پنهان کنم + قطره بی ره رفت و در دامان محبوب او فتاد + و دیگر الفاظ که مشعر بر سقوط
منقوص باشد مثل رفتن و شستن و باختن و تاختن و گداختن و افتادن و گشادن و ریختن
و چیدن و بریدن و دریدن و پریدن و پوشیدن و پاشیدن و شکستن و گسستن و سوختن و
نهفتن و زیان کردن و برباد دادن و زدودن و سایر آنچه بوجهی از وجوه دلالت بر نیستی
و جدائی نماید چون فراق و وداع و دوری و مهجوری و اشباه آن و اسناد این افعال
گاهی بمنقوص منه کرده شود و گاهی بمنقوص و گاهی بلفظ دیگر غیر این هردو و گاهی به متکلم
یا مخاطب یا غایب بر سبیل افراد یا جمع بصیغه ماضی یا مضارع یا امر یا نهی چنانچه اکثری
ازان در ضمن امثله ما تقدم گذارش یافته و چنانکه در اسم حسین دل بنده از حبس غم میرهاند
رقیب از کمین آستین بر فشاند + و در اسم محمد گر باز کنی ز محرومی روئے + دامان تو گیرم
و امانت ندهم + و در اسم سلطان لب ساقی و لطف بیحد او + گر بود گو مباش می به
میان + و در اسم مسعود دوش از شبنم لباس خویش را تر ساخت گل + رخ گشادی پیرهن
بر آفتاب انداخت گل + لفظ گشادی تحلیل یافته و ازوی اسم مرادست و پیراهن و دو را چون
بر آفتاب اندازد و آفتاب بالا خواهد بود مقصود بالتمثیل لفظ رخ گشادی است و گاهی صیغه اسقاط
را بطریق نعت آرند و آنچنان است منقوص منه را با صفتی ذکر کنند که مشعر باشد بر اسقاط منقوص
ازو و این صفت یا لفظی مفرد باشد که دلالت بر اسقاط و تعین منقوص نماید یا لفظ مرکب بود که بعضی
اجزایش بر منقوص دال شود و بعضی بر اسقاط آن چنانکه در اسم جمشید چون دید شرف کرشمه ساقی ما
از جام تهی ز پا در آمد خشید اه + لفظ تهی که صفت جام است هم دلالت بتعین الف میکند و هم بر اسقاطش و
چنانکه در اسم بهمن دوشینه شرف نام شریف تو بیان کرد + بهرمن دل سوخته بود آنچه عیان کرده
لفظ دل سوخته در معنی معمائی لغت لفظ بهرمن واقع شده اگر چه در معنی شعری لغت متکلم است
و لفظ دل دلالت بر تعین منقوص می کند و لفظ سوخته بر اسقاط آن و چنانکه در اسم منوچهر

در آفتاب چو گردد جوان تیر انداز ✤ چو چشم خویشتن از نام خویش گوید باز ✤ لفظ تیر از تیر انداز
که صفت جوان واقع شده دلالت بر تعیین الف دارد لفظ انداز بر اسقاطش و چنانکه
در اسم هرمز گر بی تو سوخت جان شرف نام نیک یافت ✤ هجران جانگداز ترا مزد سجدست
✤ اما عمل قلب عبارتست از تغییر ترتیب حروف و تقدیم و تاخیر کلمات تا حصول اسم بر آن
مترتب گردد و درین عمل اگر لفظی مذکور نمایند که دلالت بر آن کند مثل لفظ قلب و دل و عکس و باز
گونه و نظائر آن درینصورت آنرا قلب وضعی گویند و اگر فحوای کلام مشعر برین عمل باشد بی توسط
بالفاظ مذکوره آنرا قلب جعلی خوانند و در جعلی اگر همان جزو که قلب او مرادست بعینه در محل خود هدف
تیر تصرف گردد آنرا قلب جعلی عینی نامند و اگر مثل او در محلی دیگر تحصیل نمایند و دران تصرف کنند قلب جعلی
مثلی خوانند چنانچه در مبحث اسقاط گفته شد و اگر محل تصرف این عمل یک کلمه باشد و ترتیب گردد آنرا
قلب کل گویند و اگر بعدم ترتیب قلب شود قلب بعض نامند و اگر زیاده بر یک کلمه باشد آنرا قلب کلی
خوانند و وقوع این عمل یا بر سبیل وجوبست یا بطریق استحسان چنانکه در اسم ایوب نام او مسیح بستم و گم شد دل
من ناگهان ✤ بوی دل گر بشنوم[۱] یابم ز نام او نشان ✤ و قلب در مصرع اول که دل من بران دلالت
می کند استحسانیست چه اسقاط میم و نون از لفظ نام واجب نیست که ترتیب حروف باشد و در
مصرع ثانی وجوبیست فافهم و صیغهٔ قلب کل لفظ قلب و دل و از گونه عکس و گشتن و نظائر آنست و صیغهٔ
قلب بعض لفظ آشفته و پریشان و بهم بر آمده و اشباه آن اما لفظ زیر و بالا اگر بر دو کلمه اطلاق نمایند
صیغهٔ قلب کلی خواهد بود و اگر بکلمه دو حرفی اطلاق کنند بقلب کل تعلق خواهد داشت و امثلهٔ این
اقسام در مطاوی اعمال سابقه سمت گذارش یافته و درینمقام نیز مثالی چند ازان نموده میشود مثلاً چون
لفظ ترسم مادهٔ اسم رستم سازند و کسوت نظم او برین منوال باشد - رستم نامش بتو گویم و مگو پیشش رقیب
✤ ترسم که بهم بر آید آشفته شود ✤ قلب بعض وضعی باشد و اگر چنین ادا نمایند رستم ترسم که سرش
بر قدم افتد روزی ✤ قلب کل جعلی عینی بود و اگر چنین گویند رستم ترسم که سر تیغ زند بر سر من

۱ بشنوم بمعنی ببویم چه شنیدن بمعنی بوئیدن هم آمده حافظ گوید ـ بوی خوش تو هر که ز باد صبا شنید - از یار آشنا خبر آشنا شنید ۱۲ شوق

قلب جعلی مثلی باشد اما مثال قلب کلی چنانکه در اسم **منوچهر** دل پی نام رفته با دیده ◆
ره چو نم بود باز گردیده ◆ و قلب بعض چنانکه در اسم **حمید** دوشینه شرف چو زار درماند ◆
آشفته مدیح باز میخواند ◆ و قلب کلی چنانکه در اسم **حیدر** مجنون که دائم چون شرف
معشوقه دارد در درون ◆ درحی خود پیش افتد دیدار لیلی باک نیست ◆ وگاهی ضیع
این عمل بدیگر اعمال معمائی حاصل شود چنانکه اسم **تبنی** کاتب تقدیر خطِ مشکبار۔
بی قلم بنکاشت بر رخسار ما ◆ از عبارت بی قلم بنکاشت بن کشت حاصل آمده و چنانکه در
اسم **سهراب** از سیل سرشکم ای سهی قد ◆ هست آب گرفته راه بیجد ◆ عبارت **هیش** تاب
گرفته بتحلیل حاصل شده و قلب جعلی خواه عینی باشد و خواه مثلی بی وساطت عملی دیگر
اعمال معمائی تمام می شود چنانچه در اسم **حسن** سخن را چو سر در میان داشتم ◆ بجز صورت
نام نیکو نبود ◆ اینجا عمل انتقاد وسیلهٔ اتمام قلب جعلی عینی شده چنانکه در اسم **امین** گر جهان
پر شود از سرو قد لاله عذار ◆ زان میان سرو تو خواهم که در آرم بکنار ◆ و در ینجا عمل
تشبیه و استعاره واسطه اتمام قلب مذکور شده و چنانکه در اسم **رشید** شرف نامت
نهان میداشت از من ◆ چو رشد ے داشتم وے گشت روشن ◆ و در ینجا عمل تنصیص
و تخصیص وسیلهٔ اتمام قلب جعلی مثلی شده فتامل و درین مقام مباحث اعمال ضروریه معمائی
باتمام پیوست **جدول چهارم** در اعمال تذییلی و آن شش عمل ست اول تحریک و تسکین دوم
تشدید و تخفیف سوم مد و قصر چهارم اظهار و اسرار پنجم معروف و مجهول ششم تعریب
و تعجیم و مولانا شرف الدین علی یزدی در مبحث حلل تعرض بذکر این اعمال ننموده بنابر
آنکه از ضروریات معمائیست و معما بدون اینها تمام ست اما مراعات این اعمال در حسن معما
مے افزاید اما تحریک و تسکین عبارت از اشارت نمودن بحرکات و سکنات حروف
با تبدیل حرکت بسکون یا بالعکس چنانکه در اسم **ملک** زان می که بملک نو بود نیست
عجب ◆ گر زیر و زبر یافته خود را هر یک ◆ مراد از می لفظ مل ست در ملک که اشارت بفتحه و کسره

آن نمود و در اسم **حسن** زاہد خلوت نشین چو دید حسن آن جوان * چون دل ما شد
دلش مفتون آن ابرو کمان * از لفظ مفتون نون را بحا بدل کردہ و مفتوح حاصل
شدہ و در اسم **الغ** کشد بزلف و قدش دل گرایدم ہر دم * ہزار لف پیاپی بہ پیش و
قامت ہم * یعنی غین را لام پیاپی بہ پیش آید و ہم چنین لام را الف و از یک پیش
تقدیم و از دیگر پیش احداث ضمہ مرادست و در اسم **امان** بین لباس ارزق صوفی و دامن
کش زدی * کردہ می ریزش نہان و مے کند انکار مے * لباس ارزق اق مے
شود و از زیر مے نہان کردن اسقاط یاے او مقصود ست و آن کار می کند یعنی زیر
خود را نہان میسازد و اینجا مراد از زیر کسرہ است اما تشدید و تخفیف عبارت از انست
کہ حرفے را مشدد سازند یا تشدید از حرفے بیندازند چنانکہ در اسم **فرخ** خوش بود
ہنگام زینت آن رخ ہمچون قمر - بر مہ آن رخ کشیدن دانہا از مشک تر * لفظ دانہا
بترکیب و تحلیل حاصل شدہ و مراد از ان تشدید ست اما مد و قصر آن ست کہ حرفے
را ممدود سازند یا مد از حرفے بیندازند چنانکہ در اسم **بہا** بہر سو نہان بیند اما چہ حاصل
نہ بیند سوے آرزومند بیدل * مند بیدل مد میشود کہ اشارہ باسقاط آن نمودہ و در
اسم **شہاب** زلف او را صورت مقصود بود * پیش ما مقصود زلفش را نمود * از
زلف جیم و از ان لفظ شہ خواستہ کہ صورت شہ ست و از ما آب مرادست و مقصود زلفش
را نمود یعنے مقصود نمود اما اظہار و اسرار عبارت از انست کہ حرفی مکتوبی را کہ در تلفظ
در نمی آید مثل ہاے نالہ و ہالہ و مانند آن در تلفظ آرند یا عکس آن کنند چنانکہ در اسم
مہدی پیش صنمے کہ دل ز غم خون کردہ * احوال دل زار بہ غم پروردہ * گفتم ہمہ
وی و ہیچ ناگفتہ نماند - زین پیش اگرچہ داشتم در پردہ * مادہ اسم لفظ ہمہ وے ست
کہ ہاے اول را اسقاط نمودہ و ہاے دوم را اظہار کردہ و در اسم **خواجہ** زان زخم
خدنگ غمزہ ترکانہ * خونے عجبے کرد بدلہا خانہ * ناگفتہ دل از خوف خدنگش آخر

نگذاشت زدلها اثرے جانانہ * فاے خوف را بالف کہ خدنگ عبارت از انست تبدیل
نمودہ واورا مضمر ساختہ باشارت لفظ نا گفتہ ودرین عمل باید کہ اشارت باظہار
یا اسرار کردہ شود امّا معروف ومجہول آنست کہ حرکتی مجہول را معروف سازند یا بالعکس
ومعنی معروف ومجہول وز مبحث قافیہ مذکور شدہ امّا مثال این عمل چنانکہ در اسم **نور**
تا یکے دل خون خورد میجو ید از لعل تو بہر * ہیش نوش آید کہ باشد سیراران وردی زہر *
ہیش نوشاید کہ سیر باشند یعنی اشباع داشتہ باشند ووردی زہر حرف راست وچنانکہ در
اسم **زکی** یکے باطالع وبخت ہمایون ۔ یکے زیر وزبر گشتہ دگر گون * مادہ اسم لفظ
یکے ست ودگر گون شدن زیر اشارت بمعروف شدن کسرۂ کاف واز دگر گون شدن
زیر تبدیل یای یکے بحرف را مقصود ست وچنانکہ در اسم **نویان** در طرف نقاب[1] بنگر
ایدل کہ بود * ہیش رخ آن نگار مائل بکشاد ۔ از طرف نقاب نون ملفوظی مراد ست و
ہیش اورا مائل بکشاد گفتہ داین اشارت مجہول بودن ضمۂ نون ست امّا تعریب وتعجیم آنست
کہ چہار حرف را کہ مخصوص بلغت فارسی اند بدل کنند بحروف تازی یا بالعکس چنانکہ در
اسم **بشیر** ہست ای پسر از تو ہر چہ داری * خورشید وستارہ را پناہی * از لفظ پسر
چون خور او کہ حرف سین ست تبدیل بلفظ شی باید پشیر بباے فارسی شود لفظ پناہی
بدو جزو تحلیل یافتہ یعنے پای فارسی نہی کنندہ دو ستارہ است کہ دو لفظ باشد ودر
اسم **سراج** از بہر دعاے آن مہ زیبا چہر * برداشتہ دست عالمی از سر مہر * حاصل
اندعاے دست برداشتہ ہین * اکثر ستارہ گردہ روشونے سپہر * حاصل دال چار ست
چون پر گردہ راج میشود وبرداشتن اکثر ستارہ اسارت ست بہ تبدیل جیم فارسی بجیم تازی
واین دو عمل اخیر از مخترعات متاخرین ست ومعمیات این جدول از نتائج طبع ملّا میر
حسین شفیعی نشاپوری ست **جدول پنجم** در شرح نغز وماہیّت آن بباید دانست کہ

[1] نقاب بالکسر شے پیدا از صراح وتاج اللغات ومنتخب ومنتہی الارب بہار عجم بالفتح غلط ست ۱۲ ازاخفہ الاغلاط

لغز کلامی ست که دلالت کند بر چیزے بعد از ذکر صفات و خواص و لوازم آن چیز دلالتی که دران خفائی باشد و فرق در معمّا و لغز آنست که مقصود اصلی در معمّا حروف و الفاظ ست و در لغز مقصود ذوات اشیاست و گاهی یک سخن را بدو اعتبار هم لغز میتوان گفت و هم معمّا چنانکه درین قطعه جلال ای حکیمی که ز کلک تو اگر نقطه چکد - بر رخ حجله نشینان فلک خال شود ✦ چیست آن نام که بر حرف نخستش لطفے ✦ گر زیادت کنی لے خسرو دین دال شود ✦ ور فصیحے بجز دباقی آن نام بزرگ ✦ بر زبان بر گزارند بیقین لال شود ✦ و مولانا شرف الدین علی یزدی در حلل مطرز آورده که هر چه وجه قصد الغازی گردد لغز دلالت بران کند مقصود همان باشد بی ملاحظه آنکه او را دلالتی هست بر چیزی یا نه و در معمّا چون سرح انظار قصد اسم می باشد و اسم لفظی ست که دلالت کند بر مسمی پس در مطرح اشعه اشارات معمائی صلوح نمایش امری دیگر معتبر ست و شعور بآن مستتبع شعوری دیگر پس اگر قطعهٔ مذکورهٔ الغز دارند حاصلش بجز و لفظ و حروف باشد با ترتیبی معین قطع نظر از آنکه او را معنی هست یا نه و اگر معما شمارند مراد ازان لفظ باشد با ملاحظهٔ دلالت او ر مسمی تا اینجا سخن اوست و از مفاد این عبارت فرقے دیگر میان لغز و معمّا ظاهر گردد فتامل و از موجبات حسن و جودت لغز آن ست که احوال و اوصافی که براے مقصود ذکر کنند بی تکلف بران صادق دران شرکت باشد تقسیم را نمایند مجموع آن مختص باو شد چنانچه بعد از شعور بمقصود شبه نماند و اگر صفات متناقض و احوال غریب که در ظاهر محال نماید و در حقیقت مطابق واقع باشد براے مقصود جمع کنند بهرهٔ تمام از قبول یابد زیراکه طبائع را به سماع امور غریبه رغبتی تمام مے باشد و فائده لغز تشحید خاطر و تجوید ذهن ست و درین مقام بذکر لغزے چند اقتصار میرود در خلال ان تیر صفت که شد دهان آماجش ✦ وز طور کلیم رانده معراجش ✦ هر چند به خوردی

وضیعفی مثل ست * حکام وهند ازین دندان باحشش - وفقیر گفت در اثار چیست آن
شکل مدور بر مثال آسمان * نیست گردون لیکه جادارند وروی اختران * اختر انش
راهمیشه از شفق باشد قبا - وآن همه پیچیده یکجا در حریر زرفشان * ضبط راز از وی
نباید گز پی تفتیش بسر * پوست کنده می کند راز دل خود را عیان * ظرف آواز
خوان قسمت لقمها دار دلذیذ * لیکه در ظرفش نیابی لقمهٔ بی استخوان * گرچه دلگیرست
ودندان بر جگر افشرده است * در تبسم خندهٔ دندان نما سازد عیان * چون ترنج زر دست
افشار نه گزارد ز دست * شبه ومانندش بدست هر که افتد در جهان * خوب او در ملک هند
اکثر نصیب اغنیاست * کی فقیر بی نوا را دست رس باشد بر آن * وگاهی لغز بزبان
مقصود گفته شود چنانچه در کمان من خودم کج ور استان زمن است وند * راس ظفرم
چوگشت دولت در وند - پشت از پی خدمت چو کنم خم که ومه * از هر طرفی زمزمهٔ زه شنوند -
وگاهی در لغز اسم مقصود را بطریق معما در آخر ذکر کنند چنانکه در **عصا** دستگیری که دید پا بر جا
- که سر دست میر و دپا بیش * موسوی نسبت ست واز آدم - پیشتر ذکر کرد قرآنیش * چون
ضیا عاشق ست وآشفته * شفقی از وی بجان وبنمایش * ودرین موقف حدیقه پنجم
سمت انجام پذیرفت **خاتمه کتاب** در سرقات شعریه وشرح احوال واقسام آن وبیان آنچه
بآن تعلق دارد بباید دانست که اتفاق قائلین عموماً در غرضی از اغراض مثل آنکه شخصی
را بشجاعت یا سخاوت یا غیر آن ستایش نمایند یا بضد این صفات مذمت کنند
داخل در اعداد سرقه نیست چه این معنی در عقول وعادات کافه ناس تقرر دارد وفصیح وغیر
فصیح همه درین امور شریک اند واما وجوهی که دلالت بر آن غرض مینماید مانند تشبیه واستعارهٔ
وکنایه ونظائر آن سرقه را دران وجوه مداخلت می تواند بود مگر بعضی از تشبیهات
واستعارات که از غایت شهرت در عقول وعادات استقرار یافته باشد وحکم غرض مذکور پیدا
کرده مثل تشبیه شجاع باسد وجواد بدریا واشباه آن وچون این مقدمه مقرر شد گوئیم که اخذ

وسرقه در شعر بر دو نوع می باشد ظاهر و غیر ظاهر و هر یکے ازین دو بر چند قسم مے تواند بود
امّا قسم اوّل از نوع ظاهر سرقه آنست که شعر دیگرے را بی هیچ تغیّرے در لفظ و معنی
اخذ کند واین را در عرف شعراے عرب نسخ وانتحال نامند وچنین سرقه بسیار مذموم و
معیوب ست علامه تفتازانی در مطول آورده که عبد الله بن زبیر در مجلس معاویه حاضر بود
این دو بیت را بنام خود خواند ؎ اذا انت لم تنصف اخاک وجدته ۔ علی طرف الهجران
ان کان یعقل ٭ ویرکب حد السیف من ان تضیمه ۔ اذا لم یکن عن شفرة السیف مزحل ٭
ترجمه اش اینست که هرگاه تو با برادر خود و انصاف نکنی بیابی او را بر طرف جدائی اگر
عاقل ست دوم شمشیر را سوار میشود بدل ظلم کردن تو اگر سفرے غیر ازان نداشته باشد
پس معاویه باد گفت که بعد از من تو شعر گفته و هنوز عبد الله از مجلس برنخاسته که معن بن
یعنی بعد روانگی من طرف شام تو شاعر شده ۱۲
اوس داخل شد و قصیدهٔ خود را که این دو بیت نیز دران داخل بود برخواند آنگاه معاویه لعبد
الله بن زبیر گفت که آیا تو نگفته بودی که این دو بیت از من ست عبد الله گفت که لفظ و معنی
همه از و اما چون او برادر رضاعی من ست من متصرف شدن شعر او سزاوار ترم واین
قسم را شعراے صاحب قدرت بعمد ارتکاب نمی نماید مگر بسبیل توارد خاطر[1] چنانچه غزل خواجه
حافظ که مطلعش اینست **حافظ** ز باغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب ٭ ز تاب هجر
تو دارد شرار دوزخ تاب ٭ من اوّله الی آخره در دیوان سلمان ساوجی بی تفاوت لفظی
از الفاظ موجود ست واین هر دو بزرگ معاصر هم بوده اند و همچنین این بیت شیخ محمّد
خزین سلمه ربه ؎ زلفت بصد نگاهی آن لب نمکی چند ٭ با مسک بهم کرد و بداغ دل ما
ریخت ٭ بعینه در دیوان تقی اوحدے یافته شده نزدیک باین قسم ست سرقه که معنی
را بتمام اخذ نمایند و جمیع الفاظ یا بعضے الفاظ مترادف بیارند چنانچه این امرء القیس
وقوفًا بها صحبی علی مطیهم ۔ یقولون لا تهلک اسًی و تجمّل ٭ لفظ وقوفا که جمع واقف ست

[1] قوله چنانچه غزل خواجه حافظ الخ این توارد عجیب ست معلوم میشود که بو الفضولی هایه یکی بدیگری سپرد همچنی از مطلعه مذکوره باخوب روشن مے شود ۱۲ شوق

حال واقع شده وضمیر بہا راجع بمنازل ست که در بیت ماقبل ذکر کرده ترجمه اش اینست که یاران من در حالتے که مراکب شان در منازل می ایستند میگویند من که ہلاک مشو از حزن وصبر کن داین بیت را طرفه که متاخراز وست در قصیده الیه خود آورد بجائے تحمل تجلد گفته وہمچنین این بیت عباس ابن عبد المطلب سه ولما الناس بالناس الذین عہدتہم + ولا الدار بالدار التی کنت تعلمُ + فرزوق درکلام خود آورده وبجائے تعلم تعرف گفته وچنانچه این دو بیت مولوی جامی میل خم ابروے توام پشت دوتا کرد + درشہر چو ماه نوم انگشت نما کرد + حزین بار غم عشق توم الپشت دوتا کرد + در شہر چو ماه نوم انگشت نما کرد + امّا قسم دوّم از نوع ظاہر سرقه آن ست که معنی را با جمیع الفاظ یا بعض الفاظ اخذ نمایند وترتیب نظم را تغیر دہند واین قسم را اغاره ومسخ نامند و درین قسم اگر شعر ماخوذ از ماخوذ منه ابلغ باشد مقبول وممدوح ست چنانچه درین دو بیت بشار من راقب الناس لم یظفر بحاجته + وفاز بالطیبات الفاتک اللہج + سلم من راقب الناس مات ہمّاً + وفاز باللذة الجسُور + ترجمه بیت اوّل اینست که ہرکه حذر کرد از مردم ظفر نیافت بمطلوب خود ورسید بچیزہائے پاکیزه مرد شجاع فتال صاحب لہجه ومعنی بیت دوم اینکه ہرکه حذر کرد از مردم مرد باندوه وبلذت رسید صاحب جراءت مضمون ہر دو شعر واحد ست اما شعر ثانی بسبب اختصار لفظ خوبترست وازین قبیل ست این دو بیت امیر خسرو سرو گفتم که بالاے تو ماند لیکن + نتوانم که ازین شرم ببالا نگرم + مولوی جامی سرو گفتم قد ترا وز شرم + سر ببالا نمیتوانم کرد + واگر ماخوذ وماخوذ منه در رتبه مساوی باشند فضل ورجحان اوّلین راست مثل این دو بیت سنائی داده خود سپہر بستاند + نقش الله جاودان ماند + انوری نقش طبیعے ستر در روزگار + نقش الٰہی نتواند سترد + واین دو بیت کمال اسمعیل گر بہر موُے چو زلفت تو دلے داشتمی - کردمے آن ہمه در پای تو کانصاف سز است حافظ گر بہر موُئے سرے بر تن حافظ باشد + ہمچو زلفت ہمه را در قدمت اندازم +

واگر ماخوذ از ماخوذ منه پست باشد مذموم و مردود ست چنانچه این دو بیت ملا محمد صوفی چنانم بار قیبان در رہ عشق * که مور لنگ با چابک سواران * حزین سلوکم در طریق عشق بایاران بدان ماند * که مور لنگ همراہی کند چابک سواران را * ظاهر ست که شعر اول باعتبار اختصار لفظ ابلغ ست اما قسم سوم از نوع ظاهر سرقه آنست که معنی را تمام اخذ نمایند و در کسوت الفاظ دیگر او اسازند و درین قسم نیز اگر شعر ثانی بلیغ تر از اول باشد مقبول و ممدوح ست واگر هر دو در رتبه مساوی باشند ترجیح اولین را ست واگر ثانی نازل تر از اول باشد مذموم و معیوب ست و مثال هر یک ازین ابیات پیداست استاد ابوشکور بلخی در سنه ۳۳۰ صد و سی از هجرت مثنوی در بحر متقارب بنظم آورده این قطعه از انجا ست ؎ بدشمن برت زندگانی مباد * که دشمن درختی ست تلخ از نهاد * درختی که تلخش بود گوهرا * اگر چرب و شیرین دهی مر ورا - همان میوه تلخ آرد پدید * ازو چرب و شیرین نخواهی مزید * و حکیم فردوسی که متاخر از وست گفته ؎ درختی که تلخ ست وی را سرشت * گرش بر نشانی بباغ بهشت * ور از جوی خلدش بهنگام آب * به بیخ انگبین ریزی و شهد ناب * سر انجام گوهر بکار آورد * همان میوه تلخ بار آورد * بر ارباب مذاق ظاهر ست که قطعه فردوسی از حیثیت ملائمات الفاظ و سلامت کلام خوبتر واقع شده و درین دو بیت فردوسی ز گرد سواران که بر شد بدشت * زمین شش شد و آسمان گشت هشت * ازرقی آفرین بر مرکبی کز ماه پیکر نعل او * جرم خاک اندر سپهر نیلگون گیرد مکان * اغلاق در شعر ازرقی زیاده تر ست فتامل مولوی جامی بر من از جور تو هر چند که بیداد رود * چون رخ خوب تو بینم همه از یاد رود * اهلی شیرازی هر چند که از هجر توام خون رود از دل * از در چو درآئی همه بیرون رود از دل * این هر دو بیت درجه تساوی دارند ظهوری بر آن ناتوان صید بیداد رفت که در دام از یاد صیاد رفت * حزین ای وای بر اسیری کز یاد رفته باشد * در دام

مانده باشد صبا درفته باشد ❊ شعر اوّل بسبب لفظ ناتوان و اختصار کلام بلیغ تر از ثانی
ست و این دو بیت ابوالفرج گر ز جودت مصاهرت یابد ❊ ژاله زرّین دہد ہوائے
عقیم ❊ انوری گر یک بخار بحر کفت بر ہوا رود ❊ تا روز حشر ژاله زرّین دہد سحاب
❊ بیت اوّل بسبب تناسب لفظ مصاہرت و عظیم لطف زیاده تر دارد امّا نوع
غیر ظاہر سرقه و آن بچند قسم مے آید اوّل آنکه ہر دو شعر در معنی تشابه داشته باشند
و شاعر آنست که در اخفاے تشابه کوشد کما قال جریر فَلَا يَمْنَعُكَ مِنْ اَرْبَابِ
لِحَاهُمْ ❊ سَوَاءٌ ذُوا الْعِمَامَةِ وَالْخِمَارُ ❊ وقال ابوالطیب وَمَنْ فِيْ كَفِّهِ مِنْهُمْ
قَنَاةٌ ❊ كَمَنْ فِيْ كَفِّهِ مِنْهُمْ خِضَابٌ ❊ (ترجمه) بیت اوّل اینست) که مانع نشود ترا
از حاجت ریشہاے ایشان که صاحبان عمامه و مقنعه یکسانند یعنی مردمان شان مانند
زنانند (و ترجمه بیت دوم) از ایشان کسیکه در دست او نیزه ست مثل کسی ست از ایشان
که در دست او رنگ خضاب ست و تعبیر کردن ابوالطیب یعنی مانند کردن او مرد نیزه دار
را بزن حنابند مثل مانند کردن جریر ست مرد عمامه دار را بزن مقنعه دار و این ست معنی
تشابه و ازین باب ست این دو بیت انوری بر آنی که خونم بزاری بریزی ❊ برائے
رضائے تو من ہم بر آنم ❊ خاقانی تو بر آنی که جانم آن تو ست ❊ منکه خاقانیم بر آنکه توئی
❊ و ظاہر ست که ادعائی بیت ثانی مشابه بادعائی بیت اوّل ست امّا قسم دوم از نوع غیر ظاہر
سرقه آنست که معنی شعر ثانی عام تر و شامل تر از اوّل باشد کقول جریر اِذَا غَضِبَتْ عَلَيْكَ
بَنُوْ تَمِيْمٍ ❊ وَجَدْتَ النَّاسَ كُلَّهُمْ غِضَابًا ❊ و قول ابی نواس لَيْسَ مِنَ اللّٰهِ بِمُسْتَنْكَرٍ
❊ اَنْ يَّجْمَعَ الْعَالَمَ فِيْ وَاحِدٍ ❊ ترجمه بیت اوّل اینکه) چون بنو تمیم بر تو غضبناک شوند
جمیع مردم را غضبناک مے یابی و معنے بیت ثانی اینکه از خدا مستبعد نیست که تمام عالم
را در یک کس جمع نماید و مراد شاعران یک کس فضل بن جعفر برمکی ست و پوشیده نماند
که مراد از ہر دو بیت جامعیت ممدوح ست امّا شعر ثانی عموم و شمول زیاده تر دارد زیرا که

عالم کل ست ونوع ناس جزوی از عالم ست وازین قبیل ست این دو بیت **سعدی**
تراهر آئینه باید بشهر دیگر رفت ٭ که دل نماند درین شهر تار هائی باز **امیر خسرو** کسی نماند
که دیگر به تیغ ناز کشی ٭ مگر که زنده کنی خلق را و باز کشی ٭ عموم و شمول در بیت امیر خسرو
ظاهر ست اما قسم سوم از نوع غیر ظاهر سرقه آن ست که معنی را از حالی بحالی نقل کنند واز بابی
بباب برند چنانچه درین دو بیت **بحتری** سُلِبُوا وَ اَشْرَقَتِ الدِّمَاءُ عَلَیْہِمْ ٭
مُحَمَّرَۃً فَکَاَنَّہُمْ لَمْ یُسْلَبُوْا ٭ **ابوطیب** یَبِسَ النَّجِیْعُ عَلَیْہِ وَہُوَ مُجَرَّدٌ - عَنْ
غِمْدِہٖ فَکَاَنَّمَا ہُوَ مُغْمَدٌ ٭ (ترجمه بیت بحتری که در باب جماعتی از مقتولان مجروحان
گفته اینست که لباس اینها را کنده اند و خونی که بسبب کثرت جراحات بالائی بدن
اینها چنان می نماید که گوئی لباس شاهانه کنده اند یعنی خون بمنزله جامه شده ست و
ترجمه شعر ابوطیب که در تعریف خون آلوده شدن شمشیر گفته اینست که خون بران شمشیر
منجمد و خشک شده در حالتی که برهنه از غلاف ست و چنان می نماید که گویا غلاف
کرده شده ست پوشیده نماند که معنی هر دو شعر واحد ست اما بحتری در محلی صرف
نموده ابوطیب در محلی دیگر برده وازین عالم ست این دو بیت **امیر خسرو** ز لف
توسیه چراست ماناک ٭ بسیار در آفتاب گشته ست ٭ **صائب** ز سیر خانهٔ آئینه چون
برون آید ٭ گمان برند که در آفتاب گردیده ست ٭ چیزیرا که امیر خسرو بزلف نسبت
داده میرزا صائب بروی معشوق نسبت نموده و مقصود[1] هر دو آفتاب رخ بودن معشوق
ست فافهم وازین باب ست این دو بیت **سعدی** شکایت از دل سنگین یار نتوان
کرد ٭ که خویشتن زده ام آبگینه بر سندان ٭ **ملا وحشی** من خود گره بکار خود انداختم نه تو ٭
زین بیش بامنت گره بر جبین نبود ٭

[1] قوله و مقصود الخ در بیت اول مراد شاعر آفتاب رخ بودن معشوق است و در بیت ثانی بیان نه آفتاب رخ معشوق زیرا که مطلب بیت صائب انیست که معشوق چون سیر آئینه خانه میکند بوجه انعکاس چهرهٔ او چنان تیره میشود که گویا از آفتاب می آید ظاهر است که درینجا آئینه را آفتاب قرار داده نه چهرهٔ معشوق را بخلاف بیت اول که درینجا ظاهرا چهره را آفتاب و زلف را آفتاب گشته می گوید ۱۲

در بیت اوّل جفائی معشوق را بہ سنگدلی تعبیر کردہ و در بیت دوم بچین پیشانی باقی مضمون ہر دو واحد ست قسم چہارم از نوع غیر ظاہر سرقہ آنست کہ معنی شعر ثانی ضد معنی شعر اوّل باشد چنانکہ درین دو بیت ۵ اَجِدُ الملامۃَ فی ہواکَ لذیذۃً + حُبًّا لِذِکرِکَ فلیَلُمنِی اللُّوَّمُ + ابو الطیب اُحِبُّہ واُحِبُّ فیہِ ملامۃً - اِنَّ الملامۃَ فیہِ مِن اَعدائہِ + ترجمہ شعر اول اینست کہ می یابم ملامت را در عشق تو لذیذ از روی محبتی کہ بذکر تو دارم پس بگو کہ ملامت کند مرا ملامت گر و ترجمہ شعر دوم این ست کہ آیا میشود کہ دوست دارم او را و دوست دارم در عشق او ملامت را یعنی این نمیشود زیرا کہ ملامت فعل اعداست و فعل اعدا دوست نمی توان داشت ازین قبیل ست این دو بیت اہلی شیرازی اینکہ زد ناقہ لیلے دو سہ گامے بغلط + آسمان تا چہ بلا بر سرِ مجنون آرد + شفائی بغلط ہم نزد بر سر مجنون لیلی + عاشق این تخت ندارد سخنی ساختہ اند + و ہمعنی ضد معنی اوّل ست قسم پنجم از نوع غیر ظاہر سرقہ آنست کہ بعضے از معانی شعر دیگر را اخذ نمایند و چیز ہاے کہ مورث مزید حسن کلام باشد بران بیفزایند چنانچہ درین بیت امیر معزی شرق او رطل ست و جام و غرب او حلق ست و کام + چون زشرق آید بغرب انواع آزار آورد + خاقانی می آفتاب زر فشان جامش بلورین آسمان + مشرق کفِ ساقیش وان مغرب لب یار آمدہ + معزی جام را شرق و کام را غرب گفتہ و خاقانی جام را بلورین آسمان گفتہ و کف ساقی را مشرق و لب یار را مغرب قرار دادہ بر حسن کلام افزودہ و چنانکہ درین رباعی رودکے و شعر شاپور طہرانی رودکی چون کشتہ ببینم دو لبِ کردہ فراز + وز جان تہی این قالب فرسودہ نیاز + بر بالینم نشین و می گوی بہ ناز - کای کشتہ ترا من و پشیمان شدہ باز + شاپور خوش آنکہ شب کشتی و روز آئیم بر سر - کہ آہ این چہ کس ست و کہ کشتہ است این را + شعر شاپور از شعر رودکی لغز تر و بامزہ تر واقع شدہ زیرا کہ مشتمل ست بر صنعت تجاہل

عارف که شرح آن در حدیقهٔ دوم سمت گذارش یافته وازین قبیل ست این دو قطعه
عنصری آمد ان رگزن مسیح پرست ✤ نیس الماس گون گرفته بدست ✤ طشت زرّین
وآبدستان خواست ✤ بسر زانوے ادب بنشست ✤ نیش بگرفت وگفت عزّ علیک
✤ اینچنین دست را که یار وخست ✤ سرفرو برد بوسهٔ دادش ✤ وز سمن شاخ ارغوان بر
جست ✤ زحیرت پائی در گل ماند فصّاد ✤ که آتر از گل وستش نمی داد ✤ ک
ناگه سایهٔ مژگانش بردست ✤ فتاد وارغوان از یاسمین جست ✤ قطعهٔ دوم ترقی
داد بسبب استعارهٔ مژگان بانشتر که بطور لطیفه ادا کرده وازین باب ست این دو بیت
حکیم سنائی کودک از سرخ وزرد بشکیبد ✤ مرد را سُرخ وزرد نفریبد **خاقانی**
مرد از پے لعل وزر نپوید ✤ طفل ست که سُرخ وزرد جوید ✤ شعر خاقانی بسبب لفظ
بعل وزر رنگ دگر پیدا کردهٔ واقسام غیر ظاهر سرقه که مذکور شد نزد بلغا مقبول وممدوح
ست بلکه اطلاق سرقه بر آن روا نیست چنانکه صاحب تلخیص گفته واکثر هذه الانواع
ونحوها مقبوله ومنها ما اخرجه حسن التصرف من قبیل الاتباع الی حیز
الابتداع وکلما کان اشد خفاء کان اقرب الی القبول وباید دانست که حکم بسرقه
وقتے میتوان کرد که علم باخذ شاعر حاصل باشد واین اشعار اساتذه که بطریق امثله مذکور
شد ممکن ست که بر سبیل توارد خاطرها باشد[1] واز ملحقات این مبحث تضمین واقتباس
وآنچنان ست که کلام متضمن آیه حدیثی باشد امّا بیخودی که اشاره نمایند که این از قرآن
یا از حدیث ست بلکه از شوق کلام چنان مستفاد شود که مجموع یک کلام ست کقوله
ع لئن اخطأت فی مدحك وما اخطأت فی منعی ✤ لقد انزلتُ حاجاتی بوادٍ غیر
ذی زرع ✤

[1] کیفیت توارد وسرقه از مطالعه تذکرهٔ اعلی الخصوص خزانه عامره مولفه میر غلام علی آزاد مغفور خوب جلوه ظهور
پذیرد وقریب دوصد بیت من هم یاد دارم علاوه مندرجه تذکرهٔ مذکور خواستم که چیزی از انجمله بحاشیه ثبت نمایم مگر بوجه تطویل
لاطایل سودی ندیدم انشاء الله تعالی بشرط فرصت درین باب رساله خواهم نوشت ۱۲

یعنی اگرچه من خطا کردم در مدح تو امّا تو خطا نکردی در منع عطا بمن بتحقیق فرود آوردم حاجت خود را در وادی بے زرع و بیجا صل و کلمۂ اخیر بعینه در قرآن وارد ست وقال صاحب بن عباد ست ہ قال لی ان رقیبی سیٔ الخلق فداره + قلت دعنی وجهك الجنّة حفت بالمکاره + یعنی گفت معشوق بمن که رقیب من بد خلق ست پس مدارا کن باو گفتم بگذار مرا روے تو بهشت ست که در مکروهات پیچیده شده و آخر مصرع ثانی عبارت حدیث ست قال النبی صلی الله علیه وآله وسلم حفّت الجنّة بالمکاره وحفّت النّار بالشهوات واز لطائف و نوادر تضمین این دو بیت ست که یکی از شعرای عرب در باب صبیح الوجهی که بحمام رفته وشروع در سر تراشی نموده گفته ست ہ تجرّد بالحمّام عن قشر لولوء + والبس من ثواب الملاحة ملبوسا - وقد جرّد الموسی التزیین راسه + فقلت لقد اوتیت سوء لك یا موسی - ترجمه اش اینست که برهنه شد براے حمام از لباس خود که مانند قشر مروارید بود و پوشید از جامۂ ملاحت ملبوسی راو برهنه کرده شد استره براے آراستن سر او پس گفتم که داده شد تمنای تو اے استره و شاعر کلام دیگری را چون در کلام خود ذکر کند آنرا تضمین نامند و فصحای عجم هر گاه مصرعی یا بیتی یا زیاده از کلام دیگر تضمین کنند اشاره بنام آن شخص می نمایند تا از شائبه سرقه معرا باشد و متاخرین تضمین را چنان می آرند که کلام غیر بنحوے با کلام خود مربوط شود که یک کلام نماید و با وجود این حال دلالت بر نام غیر داشته باشد و مثال هر یک ازین مذکورات نموده می آید انوری لائق حال خود از شعر معزی یک دو بیت - شاید از تضمین کنم کان هست تضمین را ثواب + اندرین مدت که بودستم ز دیدار تو فرد + جفت بودم با شراب و کباب یارب + بود چشمم چون شراب لعل در زیر قدح + ناله چون زیر رباب و دل بر آتش چون کباب + امیر شاهی شبی با صراحی همی گفت + که اے هر شبی مجلس آراے دوست + ترا با چنین قدر پیش قدح - سجود

دمادم بگو از چه دوست * صراحی بدو گفت نشنیدہ۔ تواضع زگردن فرازان نکو
ست * **لمولفہ** دم گرم نظیری زد فقیر آتش بجان من۔ چراغی راکہ دودی
ہست در سر زد و در گیر دولہ در گوش من زروح فغانی رسد فقیر * صد
آفرین بخامہ سحر آفرین تو * **للہ الحمد والمنہ** کہ انچہ وجہ ہمت
بی بضاعت بود باحسن وجوہ صورت اختتام و پیرایہ
اتمام یافت وچون این روضہ دلکشا دبہشت
طرب فرا مشتمل بر پنج حدیقہ است
برای اتمام آن پنج
تاریخ ہمت
گذارش
می باید اول
بساتین مستفیدان دوم
خزائن تکمیل سوم تقویم دانشوران
چہارم زینت گفتار پنجم مخزن
نکات والسلام علی اشرف البریات
وسید الکائنات محمد
واہل بیتہ الطاہرین
المعصومین

تمت ۱۲

(عزیز رقم)

[illegible]

[illegible]

ترجمان حقیقت ڈاکٹر محمد اقبال صاحب ایم۔ اے بیرسٹر ایٹ لاء

کی

مثنوی اسرار خودی :۔ یہ مثنوی تعلیم اسلامی و تصوف اسلامی کی حقیقی نیابت اور کلام پاک کی اعلیٰ تفسیر ہے اور اسکی تعلیم بیخودی سے عریان خودی سے مزین اور عزلت کے منافی اور تصور بیم و ہراس اور اس غلط تصوف اسلامی کو جو ہندوستان میں پھیلایا گیا ہے دُور کرنیوالی ہے اسکی تعلیم پر عمل کرنیسے کشتیٔ قوم منزل مقصود تک پہنچ سکتی ہے اسکے تمام حقائق و معارف پڑھنے اور سمجھنے سے ہی معلوم ہو سکتے ہیں :۔

قیمت بلا جلد ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ہہ عمہ مجلد ۔ ۔ عہ علاوہ محصولڈاک

مثنوی رموز بیخودی

یعنی اسرار حیات ملیۂ اسلامیہ از ترجمانِ حقیقت ڈاکٹر شیخ محمد اقبال صاحب ایم۔ اے

اس مثنوی میں مصنف موصوف نے شعر کے دلفریب پیرائے میں حقایق ملیۂ اسلامیہ کو اس خوبی سے بیان کیا ہے کہ پڑھنے والے کو ایسی رُوحانی مسرت حاصل ہوتی ہے جیسے کسی گراں بہا کھوئی ہوئی چیز کے مل جانے سے ہو۔ حکمت مومن کی گم شدہ چیز ہے۔ یہ مثنوی اسی گم شدہ حکمت کا پتہ دیتی ہے +

قیمت مجلد عہ بلا جلد ہہ ۔ محصولڈاک علاوہ +

علاوہ ازیں ہر قسم کی سرکاری و غیر سرکاری کتب موجود ہیں۔ طلب فرماویں +

المشتہر

جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز تاجران کتب لاہور